

**Ўзбекистонда
иқтисодий ва ижтимоий
ҳуқуқларни баҳолаш:
айрим қонунлар
ва амалиёт таҳлили**

Таркиби турли мамлакатларнинг 60 нафар етакчи судья ва юристларидан ташкил топган Юристар халқаро комиссияси (ЮХК) миллий ва халқаро одил судлов тизимларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш йўлида ўзининг ноёб юридик тажрибасидан фойдаланиб, қонун устунлиги тамойилларига амал қилиш орқали инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоялашга хизмат қилади. ЮХК 1952 йилда яратилган. Ташкилот дунёнинг бешта қитъасида фаолият юритиб, инсон ҳуқуқлари ва халқаро гуманитар ҳуқуқ соҳасида халқаро ҳуқуқни тобора ривожлантириш ва самарали имплементация қилиш; фуқаролик, маданий, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларни амалга оширишни таъминлаш ҳамда суд ҳокимияти ва юридик касбнинг мустақиллигини кафолатлашга интилади.

© Ўзбекистонда иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларни баҳолаш: айрим қонунлар ва амалиёт таҳлили

© Авторлик ҳуқуқи: Халқаро юристар комиссияси, 2021

Юристар халқаро комиссияси (ЮХК) ўз нашрларининг парчаларини унинг манбаи кўрсатиб ўтилиши ва ушбу нашрнинг иккинчи нусхаси ва унга тегишли парча манзили қўйида кўрсатилган ХЮКнинг марказий бўлимига юборилиши шарти билан босиб чиқаришга рухсат беради:

International Commission of Jurists

P.O. Box 1270
Rue des Buis 3
1211 Geneva 1
Switzerland

www.icj.org

Ушбу нашр Европа Иттифоқининг молиявий кўмаги билан тайёрланган. Унинг мазмуни бўйича ягона масъулият Юристар халқаро комиссияси (ЮХК) зиммасига юкланиб, у Европа Иттифоқининг нуқтаи назарини ифода этмаслиги мумкин.

**Ўзбекистонда
иқтисодий ва ижтимоий
ҳуқуқларни баҳолаш:
айрим қонунлар
ва амалиёт таҳлили**

Мундарижа

Кириш	5
I-БОБ. Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ ва иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни муҳофаза қилишнинг умумий асослари	10
Давлатларнинг ИИМ ҳуқуқларни амалга оширишда халқаро мажбуриятлари	10
Халқаро ҳуқуқ ва Ўзбекистоннинг миллий ҳуқуқий тизими	11
Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар борасида одил судлов имконияти	15
Одил судлов имконияти ва ИИМ ҳуқуқлар бузилганда халқаро ҳуқуқдаги самарали ҳимоя воситалари	15
Судлар орқали одил судлов имконияти: ИИМ ҳуқуқларни Ўзбекистонда судда ҳимоя қилиш имконияти	17
ИИМ ҳуқуқларни судда ҳимоя қилишга тўсиқлар	18
Судларнинг мустақиллиги	18
Мустақил юридик ёрдам имконияти	19
Юридик ёрдам олиш имконияти	20
Кўриб чиқиш вақти	21
Қарорлар қабул қилиш сифати ва суд қарорлари билан танишиш имкорияти	23
COVID-19 ва одил судловдан фойдаланиш имконияти	25
Камситилмаслик ва ИИМ ҳуқуқлардан фойдаланиш имконияти	26
Камситилмаслик ва ИИМ ҳуқуқлар халқаро ҳуқуқда	26
Камситилмаслик ва Ўзбекистон қонун ҳужжатларида ва амалиётда ИИМ ҳуқуқлари	27
Аёлларга қарши камситиш	29
Ногиронлик бўйича камситиш	30
Хулосалар	31
II-БОБ. МОНАНД УЙ-ЖОЙ ҲУҚУҚИ	32
Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар	32
Миллий ҳуқуқий асос, низомлар ва амалиёт	34
Мажбурий қўчириш	38
Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар	38
Миллий ҳуқуқий асос ва амалий масалалар	39
Самарали ҳимоя воситалари ва монанд уй-жойга эга бўлиш	44
Хулосалар	45
III-БОБ. Соғлиқни сақлаш ҳуқуқи	46
Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар	46

Миллий ҳуқуқий асос, сиёсат ва амалиёт	48
Давлат ва хусусий соғлиқни сақлаш тизимлари	52
Халқаро ҳуқуқий асос	52
Миллий ҳуқуқий ва амалий масалалар	53
Касалликлар, пандемия ва эпидемиялар	55
Камситмаслик	60
Халқаро стандартлар	60
Ўзбекистонда ҳуқуқий ва амалий муаммолар	61
Одил судлов имконияти	63
Хулосалар	64
IV-боб. Меҳнат қилиш ҳуқуқи ва иш жойидаги ҳуқуқлар	65
Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар	65
Миллий ҳуқуқий асос, сиёсат ва амалиёт	67
Умумий ҳуқуқий асос	67
Камситмаслик	68
Иш жойида аёлларга нисбатан камситиш	68
Ногиронлиги бўлган шахслар	71
Мажбурий меҳнат	72
Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар	72
Ўзбекистонда болалар меҳнати ва мажбурий меҳнат	74
Мамлакатдаги энг кам иш ҳақи	75
Норасмий ишчилар	77
Одил судлов имконияти	80
Хулосалар	83
V-боб. Хулоса ва тавсиялар	84
Тавсиялар	86
Суд тизимига тегишли тавсиялар	86
Ижроия ҳокимият ва парламентга доир тавсиялар	87
Хусусий ИИМ ҳуқуқларга доир тавсиялар	88

Кириш

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар (ИИМ ҳуқуқлар), фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар каби, инсон қадр-қимматини сақлаш учун ажралмас ҳуқуқ ҳисобланади¹. Давлатлар 1993 йилда Венада келишиб олганидек, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ва ИИМ ҳуқуқларга бир хилда муносабат бўлиши керак, чунки «инсоннинг банча ҳуқуқлари ялпи, бўлинмас ва ўзаро боғлиқ»дир². БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича олий комиссарнинг офиси тушунтириш берганидек, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ва ИИМ ҳуқуқлари орасида замирий фарқ йўқ³.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ИИМҲХП) каби шартномалар ушбу шартномаларда тараф бўлган давлатлар учун мажбурий бўлиб, давлатлар уларни астойдил бажаришга чоралар кўради⁴. Тараф бўлган барча давлатлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси, ушбу ҳуқуқларни, жумладан соғлиқни сақлаш; уй-жой; озиқ-овқат; сув ва санитария; таълим олиш; меҳнат қилиш; ва ижтимоий суғурта ҳуқуқларни муҳофаза қилиш ва таъминлаш борасида халқаро равишда бажарилиши шарт мажбуриятларни зиммасига олган⁵. Шундай қилиб, булар давлатларнинг хайрихоҳлигига боғлиқ неъматлар эмас, балки улар ушбу халқаро мажбуриятларни бажаришни зиммасига олган давлатлар кафолатлаши лозим бўлган ҳуқуқлар ҳисобланади.

ИИМҲХП бу соҳадаги асосий умумжаҳон шартномалардан бири ҳисобланади — Ўзбекистон қатнашган бошқа шартномалар⁶ муайян гуруҳ кишиларга, жумладан хотин-қизлар, болалар ва ногиронлиги бўлган шахсларга ИИМ ҳуқуқлари кафолатларини тақдим этади⁷. Ушбу ва инсон ҳуқуқлари борасидаги бошқа шартномаларга биноан давлатлар ўзларининг халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятларини ички ҳуқуқий тизимлари: соғлиқни сақлаш, уй-жой, озиқ-овқат ва озиқланиш, таълим ёки меҳнат каби масалаларга доир қонунлар, низомлар ва амалиёт орқали бажарадилар⁸.

Ушбу ҳисоботда қонун ва низомлар, шунингдек ИИМ ҳуқуқлари бузилган, деб тахмин қилганлар учун одил судлов ва суд орқали ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имконияти орқали Ўзбекистон ушбу мажбуриятларини бажараётганининг баъзи жиҳатлари кўриб чиқилди. Бунда ушбу ҳуқуқлар ҳимоя қилинишининг умумий ҳуқуқий асослари кўриб чиқилар экан, Ўзбекистонда мавжуд монанд уй-жой, соғлиқни сақлаш, ва иш жойидаги ҳуқуқларга доир хусусий муаммолар батафсилроқ кўриб чиқилди.

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (ИХУД), Бирлашган Миллатлар Ташкilotи Бош Ассамблеяси (Бош Ассамблеянинг 217 А резолюцияси), 1948 й. 10 декабр, 22-модда.

² Вена декларацияси ва ҳаракат дастури. Венада бўлиб ўтган Инсон ҳуқуқлари бўйича жаҳон конференциясида қабул қилинган, 1993 й. 25 июнь, 5-модда.

³ ИҲОКО, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида тез-тез сўраладиган саволлар, Ахборот бюллетени, № 33, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet33en.pdf>. 8-бет.

⁴ Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Венада 1969 й. 23 май куни битилган, 26-модда.

⁵ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ИИМҲХП). Бош Ассамблеянинг 1966 й. 16 декабрдаги 2200 А (XXI) резолюцияси билан қабул қилинган ва имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун очилган, 1976 й. 3 январда кучга кирган, 2-модда. Ўзбек тилидаги матнни қаранг: <https://kasaba.uz/wp-content/uploads/2015/06/Пакт-2.pdf>.

⁶ Ўзбекистон ИИМҲХПга 1995 й. қўшилди (қаранг: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=189&Lang=EN).

⁷ Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт (ФСҲХП) (Ўзбекистон 1995 й. 28 сентябрда қўшилди); Аёлларга қарши камситишга барҳам бериш тўғрисида конвенция (Ўзбекистон 1995 й. 19 июлда қўшилди); Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция (Ўзбекистон 1994 й. 29 июнда қўшилди); Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида халқаро конвенция (Ўзбекистон 1995 й. 28 сентябрда қўшилган.); Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция (Ўзбекистон 2009 й. 27 февралда имзолади); Мигрант ишчилар ва улар оила аъзоларининг ҳуқуқлари тўғрисида халқаро конвенция (Ўзбекистон қўшилмаган).

⁸ ИИМҲХП, 2-модда.

Ҳуқуқлар амалда бўлиши учун улар нафақат қонун ҳужжатлари ва низомларда назарда тутилган, балки барча учун, тенг асосда, улардан фойдаланиш имконияти бўлиши лозим⁹. Ҳуқуқлардан фойдаланиш имконияти ахборотдан фойдаланиш имкониятини талаб қилади, ва ҳуқуқлардан фойдаланиш йўлидаги жисмоний, маъмурий, иқтисодий ёки маданий тўсиқлар олиб ташланиши, шунингдек ушбу ҳуқуқларга риоя қилиниши учун одил судлов ва ҳимоя (жумладан, суд орқали) воситаларидан фойдаланиш имконияти талаб қилинади¹⁰. Шунинг учун халқаро ҳуқуқ бўйича инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти ҳуқуқлари бузилганлигини даъво қилганлар учун одил судлов самарали ҳимоя воситаларидан¹¹ тенг ва таъсирли фойдаланиш, жумладан компенсация, имкониятини яратиш яхлит мажбуриятини қамраб олади¹².

Ундан ташқари, ички қонун мумкин қадар инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро мажбуриятлар билан интеграцияланган ва изчил қўлланиши лозим¹³. Ички қонун, жумладан Конституция, қонунчилик акти ёки маъмурий фармойишлар ва халқаро ҳуқуқ нормалари орасида зиддият юзага келганда, Давлат ички қонун ҳужжатларни халқаро мажбуриятларини бажаришга ожизлигининг сабаби қилиб кўрсата олмайди¹⁴. Дарҳақиқат, бу ёндашув Муқаддимасида «халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлигини» тан олган Ўзбекистон Конституцияси¹⁵ билан уйғунлашади.

Ўзбекистон, лозимлигича, Шартномавий ҳуқуқ бўйича Вена конвенциясида (ШХВК) жорий этилган позицияни қабул қилиб, ўзининг БМТнинг Иқтисодий, Ижтимоий ва Маданий Ҳуқуқлар бўйича Қўмитасига (ИИМХҚ) тақдим қилган ҳисоботида таъкидлайди:

«...Ўзбекистон Конституциясида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устуворлигини мамлакатнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги жорий қонун ҳужжатларида мужассам тамойил, деб эълон қилинади, бунда агар Ўзбекистон қўшилган халқаро шартномада Ўзбекистон қонунлари назарда тутилган қоидадан фарқли норма белгиланган бўлса, Ўзбекистонда халқаро шартнома қоидалари устунликка эга эканлигини, расмий ифода этади»¹⁶.

⁹ Масалан, ИХУД, 7-модда; Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт, 26-модда.

¹⁰ Инсон ҳуқуқлари кўпол бузилиши ҳолларида тиклаш ва компенсация олиш ҳуқуқи. Амалиётчи учун йўриқноманинг қайта кўриб чиқилган нашри, 2018, <https://www.icj.org/the-right-to-a-remedy-and-reparation-for-gross-human-rights-violations-2018-update-to-practitioners-guide-no-2/>. 65–81-бетлар.

¹¹ Ўша жойда.

¹² Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқнинг кўпол бузилиши ва Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқининг жиддий бузилиши қурбонлари учун тиклаш ва компенсация ҳуқуқларининг асосий тамойиллари ва шунга доир йўриқнома. Бош Ассамблеянинг 2005 й. 16 декабрдаги 60/147 резолюцияси билан қабул ва эълон қилинди, 3-тамойил; БМТнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмитаси (ИИМХҚ), 9-сонли умумий шарҳ: Пактни мамлакатда қўллаш, 1998 й. 3 декабр, E/C.12/1998/24, 2–3-бандлар; ИИМХҚ, 24-сонли умумий шарҳ: Давлатларнинг тадбиркорлик шароитида Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт бўйича мажбуриятлари, 2017 й. 10 август, E/C.12/GC/24, 39-банд; ИИМХҚ, 20-сонли умумий шарҳ, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларда камситмаслик, E/C.12/GC/20, 2009 й. 2 июл, 40-банд.

¹³ Қонун орқали демократия учун Европа комиссияси (Венеция комиссияси), Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномаларнинг ички қонун ҳужжатларида имплементацияси ва судлар роли, CDL-AD(2014)036, 2014 й. 8 декабр, [https://www.venice.coe.int/webformsf/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)036-e](https://www.venice.coe.int/webformsf/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)036-e), 113-банд.

¹⁴ Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена конвенциясининг 27-моддаси баён қилади: «Тараф ўз ички қонунининг қоидаларини шартномани бажаришга ожиз бўлишининг сабаби қилиб кўрсата олмайди. Ушбу қоида 46-моддага зиён қилмайди». 46-модда баён қилади: «46-модда. 1. Давлат шартномани бажатишга мажбурлигига рози бўлгани ички қонун ҳужжатларининг шартномалар тузиш ваколатига тегишли қоидаларига зид ҳолда берилганлигини розиликни бекор қилувчи ҳолдек келтиришга ҳақли эмас, бузилиш яққол бўлиб замирий аҳамиятга эга ички қонун қоидага тегишли ҳоллар бундан мустасно. 2. Агар бузилиш ушбу масала борасида одатдаги амалиёт асосида ва астойдил ҳаракат қилаётган давлат учун аён бўлса, бузилиш яққол ҳисобланади».

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 1992 й. 8 декабр, <https://lex.uz/docs/4032775>.

¹⁶ Ўзбекистоннинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактни амалга ошириш тўғрисидаги учинчи даврий ҳисоботи, E/C.12/UZB/3, 2019 й. 14 август, 46-банд.

ИИМХХП каби шартномалар ИИМ ҳуқуқларни муҳофаза қилиш учун асос яратган ҳолда, ҳуқуқлар Давлатлар томонидан ички қонунларда имплементация қилинади. Бу маънода бир қатор ички қонунлар аҳамият касб этади, меҳнатга доир қонунлардан тортиб камситмаслик, соғлиқни сақлаш ва тиббиётни тартибга солувчи, уй-жойга доир қонунларгача. Шунингдек, судларга ёки низоларни ҳал қилиш бошқа механизмларга мурожаат қилишга ва ушбу механизмларнинг мустақиллиги ва самандорлигига таъсир кўрсатадиган қонунлар ҳам инobatга олиниши лозим.

Мазкур халқаро мажбуриятларни бажаришда ички ҳуқуқий асоснинг муҳимлиги Ўзбекистонда юз бераётган сезиларли ҳуқуқий ўзгаришлар пайтида айниқса диққатга сазовор. Ўзбекистон яққаланиш сиёсати хос бўлган ўтмишидан воз кечиб, 2016 йилда Президент Мирзиёев раҳбарлигидаги давлат маъмурияти ваколат олганидан бери, институтлари, тартиблари, қонунлари ва низомларида кенг қамровли ислохотлар ўтказди. Кодекс ва бошқа қонунларни, жумладан Конституцияни чуқур қайта кўриб чиқиш ҳамон давом этмоқда¹⁷. Ушбу ислохотларнинг кўпи ИИМ ҳуқуқларни ҳимоя қилишга доир соҳаларга, жумладан соғлиқни сақлаш тизими, болаларни ҳимояси ва гендер зўравонлик ва одил судловга мурожаат қилишга дахлдор.

Муҳимки, биринчи қадамлар суд тизими борасида қўйилди, мазкур тизим эса инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишда ҳал қилувчи аҳамият касб этиди. Ислохотлар, бошқа жиҳатлар билан бир қаторда, суд тизимида апелляция жараёнидаги ўзгаришларга, суд тизимида Судьялар олий кенгаши бошчилигида ўзини ўзи бошқариш тизими барпо этилишига ва судьяларни танлаш, лавозимга тайинлаш ва лавозимда муддатларида янги тартибга олиб борди¹⁸.

Ислохотларнинг ушбу иқлими инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш борасида халқаро ҳуқуқ стандартлар ва механизмларни кўпроқ жалб қилишга очикликни ҳам келтирди. Ўзбекистон қатор асосий инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон шартномаларга қўшилган, жумладан: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ИИМХХП); Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ФСХХП); Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги Халқаро конвенция (АКБХК); Ирқий камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги Халқаро конвенция (ИКБХК) ва Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция (БХК)¹⁹. Ўзбекистон Халқаро меҳнат ташкилотининг (ХМТ) турли Конвенцияларига кўшилган, булар меҳнат қилиш ҳуқуқи муҳофаза қилиш ва иш жойидаги шароит учун аҳамиятли²⁰.

Бироқ Ўзбекистон ИИМ ҳуқуқлар учун муҳим бўлган БМТ шартномаларига биноан имконияти мавжуд алоҳида шикоят механизмларига, жумладан ИИМХХП, АКБХК ва БХКга қўшимча протоколлар, ёки ИКБХКнинг 14-моддаси ва Барча меҳнат муҳожирлари ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро конвенция (ММК)нинг 77-моддасида назарда тутилган хабардор қилиш механизмига қўшилмаганлиги юқорида зикр этилган шартномаларни амалга ошириш йўлида жиддий тўсиқ бўлиб турибди²¹. Шунингдек, Ўзбекистон ФСХХПга қўшимча протоколга қўшилганлиги билан, 40-дан ортиқ қарорнинг бажарилиши аҳволи қониқарсизлигича қолмоқда²².

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимча киритиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 2017 й. 6 апрел, ЎРҚ-426-сон.

¹⁸ «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 2017 й. 6 апрел, ЎРҚ-427-сон.

¹⁹ БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалар органи маълумотлар базаси, Ўзбекистон, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=189&Lang=EN.

²⁰ Халқаро меҳнат ташкилоти: Ўзбекистон ратификациялари, https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11200:0::NO::P11200_COUNTRY_ID:103538.

²¹ БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалар органи маълумотлар базаси, Ўзбекистон, *op. cit.*

²² БМТнинг ҳуқуқшунослик бўйича шартномалар органи, <https://juris.ohchr.org/search/documents>.

Хайрият дейдиган бир ўзгариш шундан иборатки, охириги тўрт йилда БМТ Инсон ҳуқуқлари кенгашининг икки мустақил эксперти (Махсус тартиблар) мамлакатга келиб кетди: БМТнинг дин ва эътиқод эркинлиги бўйича махсус маърузачиси 2017 йилда²³ ва БМТнинг судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси 2019 йилда²⁴. Аввал Ўзбекистон бундай ташрифларга 2002 йилдан буён, БМТнинг қийноқ бўйича махсус маърузачисининг келиб кетганидан сўнг рухсат бермаган²⁵. Булардан ташқари, Ўзбекистон илк бор БМТ Инсон ҳуқуқлари кенгашига аъзо этиб сайланди²⁶ ва биринчи Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегиясини ишлаб чиқди, бунда мамлакатда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мақсадларга эришиш борасида баъзи устувор жиҳатларни таърифлади²⁷.

Ушбу очиқликни амалда инсон ҳуқуқлари муҳофаза қилинишига олиб борадиган ҳақиқий ўзгаришларга айлантириш ҳамон улкан муаммо бўлиб қолмоқда. БМТнинг судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси таъкидлаганидек, на суд тизимининг муассаса сифатида, на алоҳида судьяларнинг мустақиллиги монанд равишда, на қонун ҳужжатларида, на амалда ҳимояланган²⁸.

Суд тизими ва юристларда мустақиллик етишмаслигининг чуқур муаммоси, қонун устутлига борасида маданият ва амалиёт етишмаслиги ва кучли фуқаролик жамияти мавжуд эмаслиги инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш таъминланиши ва бундай бузилландан ҳимоя қилиш ва тиклаш учун самарали миллий тизимлар яратилган бўлиши учун кенг миқёсли тузилмавий ва амалий ислохотлат лозимлигини билдаради. Хусусан, судлар орқали судларга мурожаат ва ҳимоя имкониятлар муҳим аҳамиятга эга.

Ислохотлар ИИМ ҳуқуқларга хатарни ҳам келтириб чиқарди. Масалан, шаҳарларни жадал янгилашга ҳаракат ва урбанизациянинг юқорироқ тезлиги²⁹ уйлардан мажбурий чиқариш, уйларни бузиш ва кўчириш кўпайишига олиб келди³⁰. Гарчи масаланинг ўзи Ўзбекистон учун янги нарса бўлмаса ҳам³¹, уйлардан мажбурий чиқариш миқёси мислсиздир ва жамоатчиликнинг бунга жавоби илгаригидан сезиларли даражада кучлироқ бўлди³².

Ушбу контекстда Ўзбекистонда ИИМ ҳуқуқлар яхшироқ ҳимояланган бўлишига қандай эришиш ва ҳуқуқлари бузилганлар учун судга самара билан мурожаат қилиш мумкинлиги муҳокамасига ҳисса қўшиш ҳисоботда мақсад қилиб олинган.

²³ БМТ дин ва эътиқод эркинлиги бўйича махсус маърузачисининг ҳисоботи: котибият қайди, <https://digitallibrary.un.org/record/1481445?ln=en>.

²⁴ БМТнинг судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси, БМТ судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачисининг Ўзбекистонга ташрифи бўйича ҳисоботи, A/HRC/44/47/Add.1, 2020 й. 20 апрел, <https://www.undocs.org/A/HRC/44/47/Add.1>.

²⁵ Тео ван Бовен, БМТ қийноқ бўйича махсус маърузачисининг ҳисоботи, Ўзбекистонга миссия, E/CN.4/2003/68/Add.2, 2003 й. 3 феврал.

²⁶ Ўзбекистон 2021–2023 йиллар даврига БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашига сайланди, <https://www.un.int/uzbekistan/news/uzbekistan-elected-un-human-rights-council-period-2021-2023>.

²⁷ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги Президент Фармони, ПФ-6012-сон, 2020 й. 22 июн, <https://lex.uz/ru/docs/4872357>.

²⁸ БМТ судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачисининг Ўзбекистонга ташрифи хусусида, Ўзбекистонга расмий ташриф чоғидаги дастлабки кузатмалар. 2019 й. 19–25 сентябр, <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25043&LangID=E>.

²⁹ Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Президенти Фармони, ПФ-5623-сон, 2019 й. 10 январ, <https://lex.uz/ru/docs/4154824>.

³⁰ Podrobno.Uz янгиликлар портали: Урбанизацию все понимают по-разному, зачастую ассоциируя её со сносами, 2019 й. 15 июн, <https://www.podrobno.uz/cat/obchestvo/urbanizatsiyu-vse-ponimayut-po-raznomu-zachastuyu-/>.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг қарори, Уй-жой низолари бўйича суд амалиёти ҳақида, 2001 й. 14 сентябр, <https://lex.uz/docs/1452369>.

³² Podrobno.Uz янгиликлар агентлиги: Депутат о сносах в Ташкенте: необходимо разработать прозрачные и понятные правила, 2019 й. 17 феврал, <https://podrobno.uz/cat/obchestvo/deputat-o-snosakh-v-tashkente-neob/>.

Ҳисобот Ўзбекистонда ИИМ ҳуқуқлар ҳимоясига фуқаролик жамият бош қўшишини рағбатлантириш мақсадида ишлаган Юристлар халқаро комиссияси (ЮХК)нинг уч йиллик ACCESS лойиҳаси якунини белгилайди. Европа Иттифоқи ҳам маблағ билан таъминлаган лойиҳа доирасида ИИМ ҳуқуқлар бўйича муҳокама семинарлари ва тренинглари олиб борилди ва амалиётчилар учун йўриқнома ва тренинг модуллари чоп этилди. Ҳисобот Ўзбекистонда ўтказилган бир неча муҳокама, шунингдек бутун лойиҳа давомида олиб борилган ҳуқуқий тадқиқотларга таянади. Шунинг учун Ўзбекистон адлия тизимининг ички воқелигини ёки ИИМ ҳуқуқларнинг барча жиҳатларини бажаришни узил-кесил ёки тўлиқ баҳолаш ҳисоботда мақсад қилинмаган. Унинг ўрнига алоҳида ИИМ ҳуқуқлар борасида адолатга эришиш учун муҳим аҳамият касб этган масалаларга бир назардир.

Ҳисоботни Лейла Мадатли (Leyla Madatli) ёзди, қўшимча тадқиқот ёки тақриз билан Темур Шакиров (Temur Shakirov), Тимоти Фиш (Timothy Fish), Рўвшин Пилей (Róisín Pillay) ва Иан Зайдерман (Ian Seiderman) ҳисса қўшдилар. ЮХК ҳисобот учун олиб борилган тадқиқотга ҳисса қўшган барча кишилар, жумладан қимматли тажрибалари билан ўртоқлашган, ҳам Ўзбекистонда, ҳам ундан ташқарида жойлашган миллий ва халқаро экспертларга миннадорлик билдиради.

Ҳисоботнинг 1-бобида Ўзбекистонда ИИМ ҳуқуқлар борасида адолатга эришиш учун муҳим бўлган умумий масалалар ёритилади. 2-боб уй-жой ҳуқуқи, унинг халқаро ҳуқуқий жиҳатлари ва ички бажарилишига бағишланган. 3-бобда соғлиқни сақлашга бўлган ҳуқуқлар муҳокама этилса, 4-бобда меҳнат қилиш ҳуқуқини муҳофаза қилиш жиҳатлари халқаро шароитда, шунингдек Ўзбекистонга боғлиқ ҳолда баён этилади. 5-бобда, ҳисоботда адолатга эришишга доир хулосалар чиқарилиб, тавсиялар келтирилди, шунингдек ҳисоботда кўриб чиқилган хусусий ҳуқуқларни муҳофаза қилиш чоралари кўрсатилди.

I-боб. Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ ва иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни муҳофаза қилишнинг умумий асослари

Давлатларнинг ИИМ ҳуқуқларни амалга оширишда халқаро мажбуриятлари

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига, хусусан ИИМҲХПга биноан, Ўзбекистон, бошқа Давлатлар каби, ИИМ ҳуқуқларни амалга ошириш мақсадида қатор, жумладан ҳуқуқий, маъмурий, бюджетга, суд тизимига доир ва чораларни кўриш мажбуриятига эга³³. Бу уч ҳокимиятнинг (ижроия, қонунчилик ва суд) барчаси ва аслида Давлатнинг ҳамма органлари ёки бошқа тарзда давлат бошқарув вазифаларини бажарувчи муассасалар ўз тегишли ваколатлари доирасида ИИМ ҳуқуқларини қўллаб-қувватлашда вазифа ва масъулиятга эга.

ИИМ ҳуқуқларни бажаришда Давлатларнинг мажбурияти аралашишдан сақланиш ва шунингдек уларни амалга оширишни таъминлаш учун ижобий чоралар кўришдан иборат. Мажбуриятлар ҳуқуқларга риоя қилиш, уларни ҳимоя қилиш ва бажаришга ажратилиши мумкин. Риоя қилиш мажбуриятига биноан, давлат органлари ИИМ ҳуқуқларни бузадиган чораларни кўрмаслиги ёки бундай ҳаракатларни амалга оширмаслиги керак. Ҳимоя қилиш мажбуриятига биноан, давлат органлари учинчи шахслар, жумладан жисмоиний шахслар, тадбиркорлик субъектлари ёки гураҳларнинг мазкур ҳуқуқлардан баҳраманд бўлишни чеклайдиган хатти-ҳаракатларининг олдини олиш учун чора кўришлари шарт³⁴. Бажариш мажбуриятига биноан Давлатдан ҳуқуқларнинг амалга ошишга кўмаклашиш ёки, жумладан, лозим бўлган ҳолларда, ресурслар ажратиш орқали таъминлаш талаб қилинади. Айниқса, БМТнинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар қўмитаси (ИИМҲҚ) тушунтириш берганидек, ушбу охириги мажбурият Давлатлардан ИИМ ҳуқуқларни қўллаб-қувватлаш учун зарур бўлган объектлар, товарлар ва хизматлардан фойдаланиш имкониятини таъминлашни, улардан баҳраманд бўлишда тўсиқларни бартараф қилиш ва шароит яратиш ва бу ҳуқуқларни таълим тизими орқали тарғиб қилиш ва хабардорликни ошириш билан ушбу ҳуқуқлардан баҳраманд бўлишга кўмаклашиш талаб қилинади³⁵.

Давлатлар, ИИМҲХП бўйича мажбуриятларга асосан, ҳуқуқларнинг баъзи унсурлари дарҳол амалга оширилишини таъминлашлари керак. Бошқалари эса «юксалиб ривожланиш» натижасида амалга оширилиши мумкин³⁶. Давлатлар Конвенция ҳуқуқларининг ҳар бирига нисбатан камситмаслик мажбуриятига дарҳол риоя қи-

³³ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бузилишига доир Маастрихт йўриқномаси (1997), http://hrlibrary.umn.edu/instreet/Maastrichtguidelines_.html ҳаволада кўриш мумкин.

³⁴ ИИМҲҚ, Умумий тартибдаги 24-сонли изоҳ, ор. cit. ITижорат компаниялари бўйича, шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг инсон ҳуқуқлари аспектида тадбиркорлик фаолиятининг раҳбарий тамойилларини қаранг (2011), HR/PUB/11/04 («БМТнинг бизнес ва инсон ҳуқуқларига оид раҳбарий тамойиллари»), https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf; ва Халқаро юристлар комиссияси, Можаролар давомида ва ўтиш даврида иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бузилиши учун корпоратив масъулият (2020), <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/02/Universal-ESCR-accountability-guide-Publications-Reports-Thematic-report-2020-ENG.pdf>, 52-бет.

³⁵ Юристлар халқаро комиссияси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни Жанубий Африкада тадбиқ этиш ва судда ҳимоя қилиш бўйича йўриқнома, 2019 й. август, <https://www.icj.org/the-icj-launches-guide-to-economic-social-and-cultural-right-in-south-africa/>. 38–42-бетлар.

³⁶ ИИМҲҚ, 3-сонли умумий шарҳ: Иштирокчи давлатлар мажбуриятларининг характери (Пактнинг 2-модда, 1-банд), 1990 й. 14 декабр, E/1991/23, <https://www.refworld.org/docid/4538838e10.html>, 1-, 2-, 9–10-бандлар.

лишлари лозим ва камида ИИМХХПда кафолатланган ҳар бир ҳуқуқнинг «минимал ўзаги»дан дарҳол баҳраманд бўлишни таъминлашлари керак³⁷.

ИИМХХПнинг 2(1)-моддасига биноан ИИМХХП мажбуриятларининг барча жихатларига, хусусан жиддий равишда молия ва бошқа ресурсларга боғлиқларига, дарҳол амал қила олмайдиган Давлат уларни «тадрижан амалга ошириб боришлари» мумкин. Бироқ, Давлатнинг ресурслари қанчали чекланган бўлмасин, ихтиёрдаги ресурсларнинг чўққи имкониятича «тадрижан амалга ошириб бориш»³⁸ мажбурияти ҳамон мавжуд³⁹. Давлат мумкин қадар кенг кўламда ушбу мажбуриятларни бажариш сари қадамлар қилиши ва ИИМХХП ҳуқуқлардан баҳраманд бўлишни орқага тортадиган ҳеч қандай қадамга йўл қўймаслиги зарур.

Бу ерда «ресурслар» деганда молиявий ресурслар билан чекланилмайди. Ресурслар, бошқа нарсалар билан бир қаторда, табиий ресурслар, инсон ресурслар, технология ресурслари ва ахборот ресурсларини қамраб олади⁴⁰. Ресурс тушунчаси ҳам мавжуд ресурсларни, ҳам Давлат қўшимча тарзда «энди мавжуд» қилиши мумкин бўлган ресурсларни қамраб олади. Шу муносабатда Давлатлар⁴¹: тасарруфидаги ресурслардан самарали фойдаланиб мавжудини кўйпайтириши; ва халқаро ҳамкорлик ва ёрдамни қўллаб-қувватлаш, шунингдек компаниялар, гуруҳлар ва шахсларнинг «хусусий» ҳиссалари орқали мавжуд ресурслар кўламини кенгайтириши зарур.

Халқаро ҳуқуқ ва Ўзбекистоннинг миллий ҳуқуқий тизими

Халқаро ҳуқуқ умумий тамойилларига биноат ва хусусан Ўзбекистон иштирок этаётган Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенциясига асосан⁴² «[х]ар бир амалдаги шартнома унда иштирок этаётган тарафлар учун мажбурийдир ва улар томонидан астойдил бажарилиши лозим»⁴³. Конвенцияга биноан, Давлатлар «ички қонун ҳужжатларни халқаро шартномани бажаришга ожизлигининг сабаби қилиб кўрсата олмайди»⁴⁴.

Ўзбекистон Конституциясининг Муқаддимасида «халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлигини» тан олинади. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномалари тўғрисидаги қонунга мувофиқ, «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормалари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимининг таркибий қисмидир»⁴⁵. Қонунда қуйидаги назарда тутилган:

³⁷ ИИМХХП, 2(2)-модда; ИИМХҚ, 20-сонли умумий шарҳ, 7-банд; ИИМХҚ, 3-сонли умумий шарҳ, 10-банд.

³⁸ ИИМХҚ, 3-сонли умумий шарҳ, 9-банд.

³⁹ Ўша ерда, 10-банд.

⁴⁰ Юристарлар халқаро комиссияси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни Жанубий Африкада тадбиқ этиш ва судда ҳимоя қилиш бўйича йўриқнома, 2019 й. август, *op. cit.*, 158–159-бетлар; R. Robertson, Measuring State Compliance with the Obligation to Devote the “Maximum Available Resources” to Realizing Economic, Social, and Cultural Rights, *Human Rights Quarterly* журналы, vol. 16 (1994), p. 695.

⁴¹ I. Seiderman & T. F. Hodgson, COVID-19 Symposium: COVID-19 Responses and State Obligations Concerning the Right to Health (Part 2) [COVID-19 Симпозиуми: COVID-19-га қарши чоралар ва давлатларнинг соғлиқни сақлашга доир мажбуриятлари (2-қисм)], *Opinio Juris* (2020 й. 1 апрел): <http://opiniojuris.org/2020/04/01/covid-19-symposium-covid-19-responses-and-state-obligations-concerning-the-right-to-health-part-2/>.

⁴² Ўзбекистон Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенциясига 1995 й. 12 июлда қўшилди, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-1&chapter=23&Temp=mtdsg3&clang=_en.

⁴³ «Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисида»ги Вена конвенцияси, Вена, 1969 й. 23 май, БМТ, Халқаро шартномалар тўплами, т. 1155 (Вена конвенцияси), 26-модда. 331-бет.

⁴⁴ Ўша ерда, 27-модда.

⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисидаги қонуни, 2019 й. 6 февраль, ЎРҚ-518, 3-модда.

«Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари Ўзбекистон Республикаси томонидан халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ оғишмай ва мажбурий тарзда бажарилади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасини бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатини қабул қилиш зарур бўлган ҳолларда, манфаатдор давлат органлари Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси нормаларини имплементация қилиш масалалари бўйича тегишли ҳужжат қабул қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ва Адлия вазирлиги билан келишган ҳолда таклифлар тақдим этади»⁴⁶.

Ўзбекистоннинг ИИМ ҳуқуқларга доир кўп қонунларида Ўзбекистон қўшилган халқаро шартномалар ички қонунлар қоидаларидан фарқли нормаларни назарда тутса, халқаро шартнома қоидалари устунликка эга, деган махсус норма бор⁴⁷. Хусусан, «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунда «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахсларига, шунингдек ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширганда чет эл юридик шахсларига, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, татбиқ этилади»⁴⁸, дейилади. Бундан ташқари, қонунда қонун лойиҳасини тайёрловчилар халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормаларини ҳисобга оладилар, деб таъкидланади⁴⁹.

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуққа амал қилиш борасида судлар ролига келганда, Судлар тўғрисидаги қонунда шундай дейилади:

«Ўзбекистон Республикасида суд Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишга даъват этилган»⁵⁰.

Бироқ, ЮХК ушбу маласани муҳама қилган кўпгина амалий юристлар ва ҳуқуқ тадқиқотчилари амалда одат тусида судлар ички қонунларни улар ёзилганича қўллаш билан чекланади ва халқаро ҳуқуқни тўғридан-тўғри қўллашдан ва қонунларни халқаро ҳуқуқ руҳида талқин қилишдан ўзини четга олади, деб фикр билдирди.

Халқаро ҳуқуқ мақоми ва уни миллий ҳуқуқий тизимда қўллашга келганда, расмий нуқтаи назар аниқ-равшан эмас. Ўзбекистоннинг БМТ Шартномалар органларига тақдим этган 2017 йил ҳисоботининг умумий ўзак ҳужжатида қараганда⁵¹, «...халқаро шартномаларда назарда тутилган ҳуқуқлар ҳар кишига бевосита тақдим этилиши мумкин ва Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятлари фақатгина миллий қонунни қўллаш орқали бажарилди», дейилган.

⁴⁶ Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисидаги қонуни, 2019 й. 6 февраль, ЎРҚ-518, 33-модда.

⁴⁷ Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонун, 1996 й. 29 август, 265-I-сон, 1-модда; Ўзбекистон Республикасининг Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисидаги қонуни, 2015 й. 26 август, ЎРҚ-393-сон, 2-модда; Ўзбекистон Республикасининг Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш тўғрисидаги қонуни, 2019 й. 11 март, ЎРҚ-528-сон, 2-модда; Ўзбекистон Республикасининг уй-жой кодекси, 1998 й. 24 декабр, 713-I-сон, 3-модда.

⁴⁸ Ўзбекистон Республикасининг Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонун, 2000 й. 14 декабр, 160-II-сон, 34-модда.

⁴⁹ Ўша ерда, 20-модда.

⁵⁰ Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисида қонуни, 1993 й. 2 сентябр, 924-XII-сон, 2-модда, <https://www.lex.uz/acts/68521>.

⁵¹ Иштирокчи давлатлар ҳисоботларининг қисмини ташкил қилувчи умумий ўзак ҳужжат, Ўзбекистон, HRI/CORE/UZB/2017, 2017 й. 20 ноябр, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2FCORE%2FUZB%2F2017&Lang=en, 267–269-бандлар.

Яна унда суд органлари томонидан инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро шартномаларга мурожаат этиши тўғрисида шундай дейилади:

«Миллий ҳуқуқий тизимда Конституциянинг устунлиги ва халқаро ҳуқуқнинг миллий қонун ҳужжатларидан юқорироқ туриши тан олинади. Халқаро шартнома, қўлланилишидан аввал, миллий қонун ҳужжатларига киритилган бўлмоғи лозим Киритилишидан сўнг, халқаро ҳуқуқ қоидалари миллий қонун ҳужжатларининг қисмига айланади ва мажбурий тус олади. Бироқ, суд органлари учун хусусий халқаро шартномаларга бевосита мурожаат қилиш одатдаги амалиёт тусини олмаган; бундай амалиёт аслида ниҳоятда кам учрайди»⁵².

ИИМХҚ Ўзбекистон борасидаги 2014 йил якуний кузатмаларда, ҳисобот кўриб чиқилганидан сўнг, у: «Иштирокчи давлат тақдим этган ахборотга кўра, мамлакат судларига ички қонун ҳужжатлари уларга Пактга тўғридан-тўғри мурожаат ваколатни беришига қарамай, бундай қилмаслигига ачинади», деб таъкидлади⁵³.

Ўзбекистон ҳукумати ўзининг ИИМХҚга берилган энг сўнгги ҳисоботида, 2019 йилда, ҳар ҳолда ИИМХҚП Ўзбекистоннинг ички қонунларида бажарилганлиги ҳақида ўз нуқтаи назарини ифода этди:

«...Ўзбекистон Конституциясида халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устуворлигини мамлакатнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги жорий қонун ҳужжатларида мужассам тамойил, деб эълон қилинади, бунда агар Ўзбекистон қўшилган халқаро шартномада Ўзбекистон қонунида назарда тутилган қоидадан фарқли норма белгиланган бўлса, Ўзбекистонда халқаро шартнома қоидалари устунликка эга эканлигини, расмий ифода этади.

...Судлар тўғрисидаги қонунга биноан, судлар фаолияти нафақат мамлакатнинг қонунлари билан, балки халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоида ва принциплари билан ҳам тартибга солинади ва судлар томонидан қарорлар чиқаришда тўғридан-тўғри халқаро ҳуқуқ қоидаларига мурожаат қилиш амалиётига ҳеч қандай тўсиқлар қўйилмаган»⁵⁴.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитасига берган 2019 йил даврий ҳисоботида Ўзбекистон яна бир бор ўз нуқтаи назарини билдирди: «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида халқаро инсон ҳуқуқларининг устунлиги ифода этилган, шунга биноан, агар миллий қонун халқаро қоидаларга мос келмаса, халқаро шартнома қоидалари устунликка эга»⁵⁵. Бироқ, БМТ Инсон ҳуқуқлари қўмитасининг Саволлар рўйхатида Ўзбекистоннинг давлат жавобида Ўзбекистон ҳукумати БМТ Инсон ҳуқуқлари қўмитасининг нуқтаи назарини Ўзбекистонга тегишли қисмида имплементация қилишда қийинчиликлар борлигини айтиб, ички қонун ҳужжатлардаги чекловларга ҳавола қилди⁵⁶. Мазкур ҳисоботни кўриб чиқишдан сўнг БМТ Инсон ҳуқуқлари қўмитаси Ўзбекистон хусусида ташвиш билдирди:

⁵² Ўша ерда.

⁵³ ИИМХҚ, Ўзбекистоннинг иккинчи даврий ҳисоботи борасида якуний кузатмалар, E/C.12/UZB/CO/2, 2014 й. 12 июнь, 5-банд.

⁵⁴ Ўзбекистоннинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактни имплементацияси бўйича учинчи даврий ҳисоботи, E/C.12/UZB/3, 2019 й. 14 август, 46–47-бандлар.

⁵⁵ Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт бажарилиши борасидаги Ўзбекистоннинг бешинчи даврий ҳисоботи, 2019 й. 10 январ, C/PR/C/UZB/5, 44-банд.

⁵⁶ Ўша ерда, 4-банд: «Ўзбекистон Инсон ҳуқуқлари қўмитасининг нуқтаи назарини имплементация қилиш бўйича Карима Собирова ва Бобир Собиров ишига тегишли шарҳлар тайёрлади. Ўзбекистон қонунининг нормалари асосида, Собирова хоним ва жаноб Собировларга қарши маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш бўйича Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 1842-моддаси асосида қўзғатилган маъмурий иш 2012 йилда кўриб чиқилганлигини инobatга олинса, ушбу шахсларга нисбатан чиқарилган суд қарорини олти ойлик даво муддати ўтиб кетганлиги туфайли назорат қилиб бўлмайди».

«...Қўшимча протоколга биноан, хусусан миллий қонун ҳужжатлари мос эмаслигини зирк қилинганда, Конституцияда халқаро ҳуқуқнинг миллий қонунлардан устунлигини тан олишига қарамай, унинг нуқтаи назарини имплементация қилишга ожизлиги давом этмоқда»⁵⁷.

Шунингдек, Ўзбекистон Аёлларга қарши камситишинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида конвенциянинг назорат органи, БМТнинг Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш бўйича Қўмитаси (АКБ Қўмитаси)га 2020 йилда берган олтинчи даврий ҳисоботида судлар ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги шартномалар ҳақида фикрини билдирди. Мазкур ҳисоботга кўра:

«судлар Конвенцияни тўғридан-тўғри қўлламайди, Конституциянинг 15-моддасида Конституция ва Ўзбекистон қонунларининг устунлиги эълон қилингани туфайли улар миллий қонун ҳужжатларига мувофиқ иш тутадилар ва халқаро шартномалар нормалари фақат миллий қонун ҳужжатларига имплементация қилингандан кейин қўлланилади»⁵⁸.

Бу нуқтаи назар ИИМХҚга қилинган тақдимотларга қарши бўлиб, Давлатда халқаро ҳуқуқни миллий ҳуқуқий тизимга мужассамлаштиришда ягона ёндашув йўқлиги ишора қилади. ИИМХҚ Ўзбекистонни ИИМХҚП қоидаларига мурожаат қилиниши ва ички судлар уларни қўллашни, жумладан ҳуқуқ эгалари ва имплементация учун масъул органлар орасида хабардорликни ошириш йўли билан таъминлашга чақиради. У ИИМХҚПни мамлакатда қўллаш борасидаги 9-сон Умумий шарҳига (1998)⁵⁹ мурожаат қилиб, Ўзбекистонга кейинги даврий ҳисоботида судлар ИИМХҚП ҳуқуқларини амалга киритгани тўғрисида ахборотни киритишни таклиф қилди. 9-сон Умумий шарҳда шундай дейилади:

«Суд назорати вазифасини мувофиқ қўллаш доирасида, судлар Давлат ҳаракатлари унинг Пактга мувофиқ мажбуриятларига мослигини таъминлаш лозим ҳолларда Пакт ҳуқуқларини инобатга олишлари керак. Судлар ушбу масъулиятни эътиборсиз қолдириши доим инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро мажбуриятларга риоя қилишни қамраб оладиган қонун устуворлиги принципига зид»⁶⁰.

Дарҳақиқат, аввал айтилгандек ҳамда Ўзбекистоннинг кўп қонунларида назарда тутилгандек, шунингдек халқаро ҳуқуққа биноан, ички қонунларини ўзининг инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро мажбуриятларига мос равишда талқин қилиш ва қўллаш Ўзбекистоннинг мажбурияти ҳисобланади ва ички ҳуқуқ ва халқаро ҳуқуқ орасида зиддият юзага келган ҳолларда, у ички қонун ҳужжатларни халқаро мажбуриятларини бажаришга ожизлигининг сабаби қилиб кўрсата олмайди⁶¹.

⁵⁷ БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси (ИХҚ), Ўзбекистоннинг бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, ССРР/С/УЗВ/СО/5, 4-банд

⁵⁸ ИИМХҚ, Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шакллари тугатиш тўғрисида конвенция бажариш тўғрисидаги олтинчи даврий ҳисобот муносабатида саволлар руйхатида Ўзбекистоннинг жавоблари, 2020 й. 3 ноябр, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=INT/CEDAW/RLI/UZB/43648&Lang=en, 3-банд.

⁵⁹ ИИМХҚ, 9-сонли умумий шарҳ, *op. cit.*

⁶⁰ Ўша ерда, 14-банд.

⁶¹ «Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисида»ги Вена конвенцияси 27-моддасининг тўлиқ матнида куйидагилар баён этилган: «Ички ҳуқуқ ва шартномаларга риоя қилиш: Иштирокчи шартномани бажармаслиги учун узрли сабаб сифатида ўз ички ҳуқуқининг қоидаларига ҳавола қилиши мумкин эмас. Ушбу қоида 46-моддага зарар етказмаган ҳолда амал қилади». Ўз навбатида 46-моддада куйидагилар ифодаланган: «Шартномалар тузиш ваколатига доир ички ҳуқуқ қоидалари: 1. Давлат унинг учун шартноманинг мажбурийлиги юзасидан ўз розилиги ҳақиқий эмаслиги асосида шартнома тузиш компетенциясига тегишли ўз ички ҳуқуқининг у ёки бу қоидасини бузиш билан ифодаланган шартнома унинг учун мажбурийлигига рози эканлигига ҳавола қилишга ҳақли эмас, қачонки ушбу қоида бузиш очиқдан-очиқ қилинмаган ва давлатнинг муҳим ички ҳуқуқининг меъёрига дахл қилмаган бўлса. 2. Бундай қоида бузиш ушбу масалада виждонан ва оддий амалиётга мувофиқ ҳолда ҳаракат қилаётган ҳар қандай давлат учун холисона зоҳир бўлса, очиқдан-очиқ амалга оширилган қоида бузиш ҳисобланади»

Яқинда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияда берилган «Судлар томонидан халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларини ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини қўллаш амалиёти тўғрисида»ги Олий суди Пленуми қарори қабул қилиш таклиф Ўзбекистон судлари халқаро ҳуқуқни қўллашини кучайтиришнинг бир усули бўлиши мумкин. Бу билан «Судлар томонидан инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномаларини қўллаш амалиёти янада кенгайтирилади»⁶², деган мақсадга эришилди. Агар қабул қилинса, бу миллий судларни инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқини, жумладан ИИМХҲПга биноан мажбуриятлари қўллашга рағбатлантиришга ёрдам берган бўлур эди.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар борасида одил судлов имконияти

Одил судлов имконияти ва ИИМ ҳуқуқлар бузилганда халқаро ҳуқуқдаги самарали ҳимоя воситалари

ИИМ ҳуқуқларни халқаро ҳуқуқ бўйича муҳофаза қилиш мажбурияти Давлатнинг барча органлари ва унинг номидан ҳаракат қилувчиларни, жумладан судларни жалб қилишни талаб қилади ҳамда суд тизими ушбу ҳуқуқлар бузилган тақдирда самарали ҳимоя воситаларидан фойдаланиш имконияти орқали ИИМ ҳуқуқлар амалда бажарилишини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай инсон ҳуқуқлари бузилганда самарали ҳимоя воситалари ва тоvon имконияти ҳуқуқнинг умумий принциpidир, у кўплаб инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро ҳужжатларда⁶³ ва БМТ Бош ассамблеяси 2005 йилда қабул қилган БМТнинг Ҳимоя воситалари ва тоvon асосий принципларида⁶⁴ назарда тутилган. Ҳар ким унинг инсон ҳуқуқлари ҳар қандай бузилганлиги тақдирда самарали ҳимоя воситасига ҳақли. Бундай воситалар самарали бўлиши учун тезкор, мурожаат этиш ва малакали, мустақил ва бетараф орган ҳузурида фойдаланиш имконияти мавжуд бўлиши ва бузилиш тугатилиши ва компенсация таъминланишини олиб бориши лозим⁶⁵.

ИИМХҲПга биноан ҳимояланган ҳуқуқларга келганда, ИИМХҚ аниқ ифода этганки⁶⁶: «ҳар бир зиён кўрган шахсга ёки гуруҳга тегишли тиклаш, ёки ҳимоя воситалари имконияти яратилган ва ҳукумат жавобгаршигини таъминлашнинг тегишли воситалари жорий этилган бўлиши лозим»⁶⁷. ИИМ ҳуқуқлар бузилганда ички ҳуқуқий ҳимоя воситали бўлиши 2.1-моддада талаб қилинган, унда Пакт назарда тутган ҳуқуқларни амалга ошириш учун иштирокчи Давлатлар барча «тегишли воситаларни» вужудга келтиришлари шарт. Бу мақсадда суд ёки маъмурий ҳимоя

⁶² 2020 й. 22 июндаги ПФ-6012-сонли Президент Фармони билан тасдиқланган «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегияси», <https://lex.uz/ru/docs/4872357>.

⁶³ Қаранг: «Инсон ҳуқуқларини қўпол равишда бузганлик учун ҳуқуқий ҳимоя воситасига ва етказилган зарар қопланишига бўлган ҳуқуқ», Халқаро юристлар комиссиясининг 2-сонли амалий қўлланмаси (2018 йилги таҳрирда), <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2018/11/Universal-Right-to-aRemedy-Publications-Reports-Practitioners-Guides-2018-ENG.pdf>.

⁶⁴ Бирлашган Миллатлар Бош Ассамблея, Халқаро инсон ҳуқуқлари ҳуқуқининг қўпол бузилиши ва Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқининг жиддий бузилиши қурбонлари учун тиклаш ва компенсация ҳуқуқларининг асосий тамойиллари ва шунга доир йўриқнома, 2005, 60/147 резолюцияси, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RemedyAndReparation.aspx>.

⁶⁵ Юристлар халқаро комиссиясининг Инсон ҳуқуқлари халқаро тизимида адолатдан баҳраманд бўлиш ва компенсация ҳуқуқи борасида декларацияси, 2012 й. 12 декабр, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/02/Congress-Declaration-adoptedFINAL.pdf>, 5-тамойил.

⁶⁶ ИИМХҚ, 9-сонли умумий шарҳ, 2- ва 3-бандлар. Кўринг шунингдек: ИИМХҚ, 12-сонли умумий шарҳ, UN Doc. E/C.12/1999/5 (1999), 32–35-бандлар; ИИМХҚ, 14-сонли умумий шарҳ, UN Doc. E/C.12/2000/4 (2000), 59–62-бандлар; ИИМХҚ, 15-сонли умумий шарҳ, UN Doc. E/C.12/2002/11 (2002), 55–59-бандлар; ИИМХҚ, 18-сонли умумий шарҳ, E/C.12/GC/18 (2006), 48–51-бандлар; ва ИИМХҚ, 19-сонли умумий шарҳ, UN Doc. E/C.12/GC/19 (2008), 77–81-бандлар.

⁶⁷ ИИМХҚ, 9-сонли умумий шарҳ, 2-банд.

имконияти яратилиши мумкин бўлган бир пайтда, маъмурийси «суд имкониятлари билан кучайтирилмаган ёки тўлдирилмаган бўлса, самарасиз бўлиб қолиши мумкин»⁶⁸. Ҳимоя воситалари самарали ва тезкор ҳамда камситишсиз ҳамма улардан фойдаланиш имкониятига эга бўлмоғи лозим⁶⁹. Шунингдек, ҳимоя воситалари қоплаш, зарарни тўлаб бериш, ҳуқуқларида тиклаш, қониқтириш ва ҳолат қайтарилмасликни кафолати шаклларида ёки ушбу шаклларнинг хоҳлаган комбинациясидаги тўла компенсация билан бирга бўлиши керак⁷⁰.

Ўзбекистоннинг ички шароитида ИИМ ҳуқуқлар бузилишини тузатиш йўллари, умуман айтганда, қонунга биноан бор. Ўзбекистон Республикаси Қонституциясига биноан, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади⁷¹.

Суд тизими орқали амалга ошириладиган ҳимоя воситалари билан бир қаторда⁷², миллий қонун ҳужжатларида суд билан боғлиқ бўлмаган воситалар ҳам жорий этилган, хусусан Омбудсман (Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили) механизми орқали, у шикоятларни кўриб чиқиш ва чора кўриш, жабрланувчилар номидан ички судларга шикоятлар тақдим қилиш ва Конституциявий судга мурожаатлар киритиш ваколатига эга⁷³.

Омбудсман «мансабдор шахс бўлиб, унга давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан парламент назоратини таъминлаш ваколатлари берилган»⁷⁴. Омбудсман инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишини шикоятлар асосида ёки ўз ташаббуси билан текширади ва чоралар кўради⁷⁵. Шу муносабат билан, бошқа ваколати билан бир қаторда, ишни кўлиб чиқиш ёки тегишли ишни тегишли идораларга бузилишлар учун ҳимоя воситаларни иташ мақсадида йўллаш учун зарур бўлган ҳолларда кишилардан, шунингдек, давлат органлари ва мансабдор шахслардан маълумот талаб қилиш ҳуқуқига эга⁷⁶. Шунга мувофиқ Давлат органлари ва мансабдор шахслар Омбудсман талаб қилган ахборотни беришга ва шу муносабатда ҳамкорлик қилишга мажбур⁷⁷. Омбудсман суд ваколатига кирадиган ишларни кўриб чиқмайди ва мурожаат қилган шахсни мурожаатни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида хабардор қилиши ва натижаларни ишда юз берган инсон ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини тўғрилашга қаратилган тавсиялар билан тегишли давлат органи ёки мансабдор шахсга тақдим этиши керак⁷⁸. Омбудсманнинг ҳулосасини олган ташкилот ёки мансабдор шахс уни кўриб чиқиши ва бир ойдан кечиктирмай асослантирилган жавоб юбориши шарт⁷⁹.

⁶⁸ ИИМҲҚ, 9-сонли умумий шарх, 2- ва 3-бандлар. Кўринг, шунингдек: Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқининг қўпол бузилиши ва Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқининг жиддий бузилиши қурбонлари учун тиклаш ва компенсация ҳуқуқларининг асосий тамойиллари ва шунга доир йўриқнома, Кўринг, шунингдек: ИИМҲҚ, 24-сонли умумий шарх, 39-банд.

⁶⁹ ИИМҲҚ, 20-сонли умумий шарх, 4-банд.

⁷⁰ ИИМҲҚ, 24-сонли умумий шарх, 41-банд.

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 44-модда.

⁷² Ўша ерда, 107-модда.

⁷³ Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисидаги Қонун, 2004 й. 27 август, 669-II-сон, 20-модда, <https://lex.uz/docs/276155#276426>; Омбудсман вебсайти, <http://ombudsman.uz/en/>.

⁷⁴ Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисидаги Қонун, 1-модда.

⁷⁵ Ўша ерда, 12-модда.

⁷⁶ Ўша ерда, 14-модда.

⁷⁷ Ўша ерда, 15-модда.

⁷⁸ Ўша ерда, 10-модда.

⁷⁹ Ўша ерда, 16-модда.

Судлар орқали одил судлов имконияти: ИИМ ҳуқуқларни Ўзбекистонда судда ҳимоя қилиш имконияти

Ўзбекистон Конституцияси Муқаддимасида «ижтимоий адолат» «идеали» ўзак қадрият сифатида таъкидланади⁸⁰ ва яна «Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади»⁸¹, деб белгилайди. Бундан ташқари, Конституция хусусий ИИМ ҳуқуқлар, хусусан меҳнат қилиш ҳуқуқи⁸², ижтимоий суғурта⁸³, соғлиқ⁸⁴ ва таълим олиш⁸⁵ учун махсус ҳимояларни ҳам қамраб олади. Баъзи ИИМ ҳуқуқлар, масалан уй-жой, озиқ-овқат, сув ва санитария ҳуқуқлари Конституцияда яққол белгиланмаган. Бироқ, Конституция ИИМ ҳуқуқларга боғлиқ турли ҳуқуқларни мустаҳкамлайди, масалан инсон қадр-қиммати⁸⁶, яшаш⁸⁷, турар жойи дахлсизлиги⁸⁸ ва мулк⁸⁹ ҳуқуқларини мустаҳкамлайди. Миллий қонун ҳужжатларига кўра, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади⁹⁰. Унда улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас, деб белгиланган⁹¹.

Судлар тўғрисидаги қонунга биноан,

«Ўзбекистон Республикасида суд Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишга даъват этилган»⁹².

Шунга мувофиқ, ИИМ ҳуқуқларни миллий қонун ҳужжатларга кўра судда кўтиб чиқиш мумкин. Ушбу ҳисоботнинг диққат марказида турган уй-жой, меҳнат қилиш ва соғлиқ ҳуқуқларининг кўп жиҳатлари ички қонунларда батафсил назарда тутилган, шунинг учун қонун тарафдан уларни судларда кўриб чиқиши имкониятлари жиддий саволлар туғдирмайди. Бироқ, амалда ИИМ ҳуқуқлар кафолатлаш борасида, конституция қоидалари, шунингдек халқаро ҳуқуққа таяниб, Давлат мажбуриятларини қўллашда қийинчиликлар юзага келади.

Амалда, кўп ҳолларда ИИМ ҳуқуқлар инсон ҳуқуқлари ёки судда кўриб чиқиладиган ҳуқуқ сифатида қабул қилинмайди, балки улар ўзгартирилмайдиган, Давлат кафолатлаган ҳуқуқий ёки ижтимоий фактлар ҳисобланади; шунга мувофиқ, кўп ҳолларда ИИМ ҳуқуқларни баҳолаш муаммолари ҳуқуқ бузилиши сифатида кўрилмайди, суд тизими орқали чора кўрилиши мумкин бўлган ҳол сифатида кўрилмайди⁹³. Бу ҳол, масалан, шахс қонун қоидасининг ўзига эътироз билдиш, Конституциянинг умумий қоидаларига ёки халқаро ҳуқуққа биноан ҳуқуқларни ҳимоя қилиш

⁸⁰ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.

⁸¹ Ўша ерда, 14-модда.

⁸² Ўша ерда, 37–38-моддалар.

⁸³ Ўша ерда, 39-модда.

⁸⁴ Ўша ерда, 40-модда.

⁸⁵ Ўша ерда, 41-модда.

⁸⁶ Ўша ерда, 13-модда.

⁸⁷ Ўша ерда, 24-модда.

⁸⁸ Ўша ерда, 27-модда.

⁸⁹ Ўша ерда, 36-модда.

⁹⁰ Ўша ерда, 44-модда.

⁹¹ Ўша ерда, 19-модда.

⁹² Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни, *op. cit.*, 4-модда.

⁹³ Юристарлар халқаро комиссиясининг Ўзбекистонда иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни судларда ҳимоя қилиш имкониятини баҳолаш учун тадқиқот миссияси, 2018, <https://www.icj.org/uzbekistan-icj-research-mission-on-access-to-justice-for-economic-social-and-cultural-rights/>; <https://www.icj.org/country/europe/uzbekistan/>.

мажбуриятига мос эмаслигини, масалан энг кам иш ҳақининг стандартдан пастлигини даъво қилиш имкониятига тегишли.

ИИМ ҳуқуқларни судда ҳимоя қилишга тўсиқлар

Судларнинг мустақиллиги

Қонун устунлигининг асосий принципи шундан иборатки, одил судловни амалга ошириш мақсадида вужудга келтирилган судлар малакали, мустақил ва бетараф бўлишлари керак, жумладан, сўзсиз равишда, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир ҳолларда⁹⁴. Судлар мустақиллиги судларнинг ташкилий жиҳатдан мустақиллигини, шунингдек, қарор қабул қилишда шахсий мустақилликка эга бўлган ҳар бир алоҳида судьянинг мустақиллигини ҳам қонунда, ҳам амалда талаб қилади. Зикр этилганларнинг иккаласи судда фуқаролик ва жиноят ишларни одил кўриб чиқишнинг зарурий унсурлари ҳисобланади⁹⁵.

Суд ёки бошқа суд ҳайатининг мустақиллиги, хусусан, бундай мустақиллик, бошқа нарсалар билан бир қаторда, судьяларни тайинлаш тартиби; тайинланганидан кейин лавозимда бўлиш даврида муҳофаза; мартабаси ошишини, бошқа лавозимга ўтиши, вазифасини тўхтатиб қўйиш ва тугатишни тартибга солувчи шартларга; ва суд тизимининг амалда ижроия ва қонунчилик ҳокимияти ёки бошқа қудрат эгаларининг ноўрин аралашувидан мустақиллигига доир муҳофазалар жорий этилган бўлишини талаб қилади⁹⁶.

Судларнинг мустақиллиги Ўзбекистонда қонунларда белгиланган. Хусусан, Конституция ҳокимиятнинг бўлиниши⁹⁷ ва суд тизимининг қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлардан, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақиллигини белгилайди⁹⁸. Шунингдек унда:

- судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсундилар;
- фаолиятига бирон-бир тарзда аралашилмади ва бундай аралашилмади қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади; ва
- судья ваколат муддати тугагунга қадар судьялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлгандагина озод этилиши мумкин⁹⁹.

Судлар тўғрисидаги қонунга кўра, «судьяларнинг мустақиллиги қуйидагилар орқали таъминланади»: (а) уларни қонунда белгиланган тартибда судьяликка сайлаш, тайинлаш ва судьяликдан озод қилиш; (б) уларнинг дахлсизлиги; (с) одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил; (д) қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишнинг тақиқланиши; (е) судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик, судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарлик; (ф) судьяга давлат ҳисобидан унинг юксак мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот бериш¹⁰⁰.

⁹⁴ Масалан, Судлар мустақиллигининг асосий принциплари, 1- ва 2-принциплар; Юристарлар халқаро комиссияси, Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги ва ҳисобдорлигининг асосий принциплари, Юристарлар халқаро комиссиясининг амалиётчилар учун йўриқномаси, 1-сон (2007), <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2012/04/International-Principles-on-the-Independence-and-Accountability-of-Judges-Lawyers-and-Prosecutors-No.1-Practitioners-Guide-2009-Eng.pdf>.

⁹⁵ Масалан, Юристарлар халқаро комиссияси, Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги ва ҳисобдорлигининг асосий принциплари. 21–27-бетлар.

⁹⁶ ИХҚ, 32-сонли умумий шарҳ, 14-модда, Судлар ва махсус судлар қаршисида тенглик ва одил судлов ҳуқуқи, 2007 й. 23 август, ССРР/С/ГС/32.

⁹⁷ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 11-модда.

⁹⁸ Ўша ерда, 106-модда.

⁹⁹ Ўша ерда, 112-модда.

¹⁰⁰ Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни, 67-модда; Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси, 2018 й. 22 январ, ЎРҚ-460-сон, 9-модда.

Бироқ, БМТнинг судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси Ўзбекистонга келиб кетганлиги натижасида «ҳозирги пайтда суд тизими Давлатнинг бошқа ҳокимиятларидан мустақил, деб ҳисобласа бўлмайди»¹⁰¹, ва «суд тизими Давлатнинг бошқа ҳокимиятлардан, хусусан ижроия ҳокимиятдан, ҳақиқатда мустақил бўлиши ва судьялар, адвокатлар ва прокурорлар ўз касбий фаолиятини ҳеч қандай ноўрин аралашув ва босимсиз олиб бориши учун ҳали кўп ҳақарат қилиниши керак»¹⁰², деб таъкидлади.

БМТнинг бошқа органлари ҳам Ўзбекистонда суд тизими мустақиллиги борасида шунга ўхшаш ташвиш билдирди, бунда, хусусан, судьяларни тайинлаш, судьяларнинг лавозимда бўлиши ва интизомий жавобгарлиги назарда тутилди¹⁰³. 2020 йилда ФСХПга биноан Давлатларнинг мажбуриятларини бажаришини кузатадиган БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси Ўзбекистонга доир қуйидагаларни тавсия этди:

*«[судлар ишига қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлар ноўрин аралашувининг барча шаклларига барҳам бериш ва Судьялар олий кенгашининг мустақиллигини, жумладан у асосан судьялардан иборат ва касбий ўзини ўзи бошқарувчи органлар сайлайдиган ва шаффоф фаолият олиб борадиган бўлиши билан кафолатлаш»*¹⁰⁴.

Шундай қилиб, мазкур кафолатларга қарамай, Ўзбекистонда суд тизимининг мустақиллигига эришилмаган. Суд тизимида мустақиллик етишмаслиги инсон ҳуқуқларини, жумладан ИИМ ҳуқуқларни муҳофаза қилишда ва улар бузилганда ҳимоя воситаларини таъмишлаш борасида Ўзбекистон суд тизимининг самарадорлигига шубҳа ҳосил қилади.

Мустақил юридик ёрдам имконияти

Одил судловдан самарали фойдаланиш мустақил ва малакали юристлар фаолиятига ҳам боғлиқ. Ўзбекистонда юристлар фаолияти Адвокатура тўғрисидаги қонун¹⁰⁵ ва Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги қонунга¹⁰⁶ биноан ташкил этилган ва олиб борилади. Қонунга кўра, Адвокатлар палатаси раиси Адлия вазирлиги номзод кўрсатиши билан Палата адвокатлари конференцияси томонидан сайланади¹⁰⁷. Адвокатлар палатаси раисининг ваколатидан муддатдан илгари чиқариш ҳам ўша Конференция томонидан Адлия вазирлиги тақдимномаси билан амалга оширилади¹⁰⁸.

Адлия вазирлиги адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш учун лицензиялар беради¹⁰⁹ ва Адвокатлар палатаси билан биргаликда Малака комиссиясининг аъзоларини тайинлашда қарор қабул қилади¹¹⁰. Адвокатлар палатаси Малака

¹⁰¹ Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачи, Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачининг Ўзбекистонга келиб кетганлиги тўғрисида, 90-банд.

¹⁰² Ўша ерда, 91-банд.

¹⁰³ Ўша ерда, 25-банд.

¹⁰⁴ ИХҚ, Ўзбекистоннинг бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, ССРР/С/УЗВ/СО/5, 39-банд: БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси Ўзбекистонда суд тизимида мустақиллик етишмаслиги хусусан қуйидагилар туфайли юзага келган, деди: (а) сиёсий органда ва Президентнинг судьялар ва прокурорларни танлаш ва тайинлашга ва Бош прокурорни тайинлаш ва лавозимдан бўшатишга қўшилганлиги; (б) судьялар ва прокурорлар лавозимларига номзодларни танлашда қонун белгиланган равшан ва объектив мезонлар ва шаффоф баҳолаш тартибининг етишмаслиги; (с) ва прокурорларнинг интизомий жавобгарлигига доир низом ва тартиблар кенг таърифланганлиги.

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикасининг Адвокатура тўғрисидаги қонуни, 1996 й. 27 декабр, 349-сон.

¹⁰⁶ Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги қонун, 1998 й. 25 декабр, 721-сон.

¹⁰⁷ Адвокатура тўғрисидаги қонун, 12-модда.

¹⁰⁸ Ўша ерда, 12-модда.

¹⁰⁹ Ўша ерда, 3-модда.

¹¹⁰ Ўша ерда, 13-модда.

комиссиясининг ваколатлари ва иш олиб бориш қоидалари ҳам Адлия вазирлиги томонидан Адвокатлар палатаси билан келишилган ҳолда жорий этилади. Адлия вазирлигининг бундай аралашуви аслида Адвокатлар палатасини ижроия ҳоқими-ятга боғлиқ қилиб қўяди.

Марказий Осиёда адвокатура мустақиллиги тўғрисидаги Юристарлар халқаро кенгашининг 2016 йилги ҳисоботида қуйидагича таъкидланган: «Ўзбекистон Адвокатлар палатасига яққол равишда мустақиллик етишмайди, чунки унинг бошлиғи Адлия вазирлигининг тақдимномасига биноан тайинланади ва ловозимдан озод қилинади, гарчи бунда Палата овоз берса-да, тақдимнома амалда натижани белгилаб беради. Юристарлар халқаро кенгаши адвокатлар уюшмаси бошлиғининг тайинланишига ижроия ҳоқимиятнинг аралашуви халқаро стандартларга мос эмаслигидан ташвишда»¹¹¹.

Ўзбекистон борасидаги якуний шарҳларда Инсон ҳуқуқлари қўмитаси таъкидладики, у: «...яна Адвокатлар палатасининг Адлия вазирлигидан мустақиллиги етишмаслигидан ташвишда»¹¹². Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачи Палатанинг мустақиллигига путур етган, деб таъкидлари.¹¹³ Бу адвокатуранинг бетарафлигига ва адвокатларнинг касбий манфаатларига таъсир кўрсатади. Ижроия ҳоқимиятга бундай боғлиқ бўлиш умумий совутиш ҳодисаси ва махсус ҳолларда ижроия ҳоқимиятга боғлиқлик туфайли адвокатларни мижозларининг ҳуқуқларини, жумладан ИИМ ҳуқуқларини эркин ҳимоя қила олмайдиган аҳволга солади¹¹⁴.

Бунинг устига, БМТ судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачининг фикрига кўра, Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган адвокатларнинг сони одил судлов эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас¹¹⁵. Бундай адвокатларнинг аксарияти Тошкентда яшайди ва ишлайди¹¹⁶. Мамлакатнинг бошқа ҳудудларида адвокатларнинг кескин етишмовчилиги мавжуд, бу эса одил судловдан баҳраманд бўлишга жиддий таъсир кўрсатади¹¹⁷.

Юридик ёрдам олиш имконияти

Суд ёки маъмурий соҳаларда одил судловни истаган шахсга юридик маслаҳат, жумладан, зарур бўлган ҳолларда, текин юридик ёрдам ва вакилга эга бўлиш кафолатланган бўлиши керак. Бундай имкониятга кўмаклашиш нафақат Давлатнинг масъулияти, балки адвокатларнинг ушбу имкониятлар вужудга келиши фойдасига ҳаракат қилиш масъулияти бор¹¹⁸. Одил судловдан фойдаланиш учун маблағ етишмаслиги кўп ҳолларда ИИМ ҳуқуқларга тегишли ишларда одил судловга мурожаат қилиш учун, айниқса жамиятнинг маргиналлашган ва заиф аҳволдаги қисмларига мансуб шахслар учун сезиларли тўсиқ бўлади. Текин юридик ёрдам олиш

¹¹¹ ЮХК, Марказий Осиёда адвокатлар мустақиллиги, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/09/Independence-of-the-Legal-Profession-in-CA-Eng.pdf>, 18-банд.

¹¹² БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси, Ўзбекистоннинг бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, ССРР/С/УЗВ/СО/5, 38–39-бандлар.

¹¹³ Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачи, Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачининг Ўзбекистонга келиб кетганлиги тўғрисида, *op. cit.*, 82-83-бандлар.

¹¹⁴ Масалан, ЮХК, Марказий Осиёда адвокатлар мустақиллиги, *op. cit.* 82-бет.

¹¹⁵ Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачи, Судьялар, адвокатлар ва прокурорлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачининг Ўзбекистонга келиб кетганлиги тўғрисида, *op. cit.*, 77-банд.

¹¹⁶ Ўша ерда.

¹¹⁷ Ўша ерда. Махсус маърузачи Ўзбекистонда бўлган пайтда мамлакатда тахминан 4000 адвокат бор эди.

¹¹⁸ Юристарлар халқаро кенгашининг инсон ҳуқуқлари халқаро тизимида одил судлов имконияти ва ҳимоя ҳуқуқи борасида баёноти, 2012 й. 12 декабр, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/02/Congress-Declaration-adoptedFINAL.pdf>, 4-принцип.

имконияти ушбу тўсиқдан ўтиш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин ва баъзи ҳолларда одил судловдан фойдаланиш самарали бўлиши учун талаб қилиниши ҳам мумкин ¹¹⁹.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси тушунтиришича «юридик ёрдамнинг борлиги ёки йўқлиги кўп ҳолларда шахс тегишли равишда кўриб чиқишга эриша оладими ёки унда бамаъни тарзда қатнашадими, белгилаб беради» ¹²⁰. ИИМХҚ «одил судловдан фойдаланишни ва текин юридик ёрдам хизматини, айниқса заиф аҳволдаги ва маргинал шахслар ва гуруҳлар учун таъминлаш»нинг ¹²¹ муҳимлигини таъкидлади.

Ўзбекистонда текин юридик ёрдам тизими фақат жиноят ишларни қамраб олади ¹²². Фуқаролик ишларга, жумладан иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга доир ишларга келганда, текин юридик ёрдам эркаклар ва хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлари бузилишига тегишли ишлар каби тор доирадаги ҳолларда таъминлаган ¹²³. Бироқ, ушбу яқинда кўрилган чораларнинг аёлларнинг, жумладан қишлоқ жойлардаги аёлларнинг аёлларга қарши камситиш ҳоллари ҳақида хабар бериш ва судга мурожаат қилиш ва юридик ёрдам олиш имкониятига таъсири аниқ эмас ¹²⁴.

Фуқаролик ишларда текин ҳуқуқий ёрдам йўқлиги ҳолда, Давлат, хусусан, Адлия вазирлиги орқали турли ИИМ ҳуқуқлар тўғрисида ҳуқуқий маълумотлар базаси жойлаштирилган вебсайт (www.advice.uz) воситасида, шунингдек ННТ сифатида рўйхатга олинган, аммо Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси қарорига асосан ¹²⁵ ташкил этилган «Madad» ташкилоти ёрдамида юридик маслаҳат ва ахборот бериш учун муайян чоралар кўрди. Қандай бўлмасин, бу чоралар тўлиқ фаолият кўрсатадиган ҳуқуқий ёрдам тизимининг ўрнини боса олмайди. Таъкидлаш жоизки, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияда бепул ҳуқуқий ёрдам тўғрисида қонунни қабул қилишни назарда тутуди, у, умуман олганда, халқаро равишда муҳофаза қилинган ИИМ ҳуқуқларни қамраб олиши керак бўлган маъмурий ва фуқаролик ишларда ҳуқуқий ёрдам кўрсатади.

Кўриб чиқиш вақти

Миллий қонун ҳужжатларида ИИМ ҳуқуқларга боғлиқ ишларни кўриб чиқиш вақти учун муайян чегаралар белгиланган ¹²⁶. Масалан, Фуқаролик процессуал кодексга кўра, шошилинич фуқаролик ишлар биринчи инстанция судлари томонидан иш

¹¹⁹ ИХЕС, *Airey Ирландияга қарши* (6289/73-сон ариза), 26-банд; ИХҚ, 32-сонли умумий шарх, 10-банд.

¹²⁰ ИХҚ, 32-сонли умумий шарх, 10-банд.

¹²¹ ИИМХҚ, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллигининг олтинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, 2016 й. 14 июл, E/C.12/GBR/CO/6, 21-банд.

¹²² Ўзбекистон Республикаси Қонституцияси, 112-модда; Адвокатура тўғрисидаги қонун, 11-модда; ва Судлар тўғрисидаги қонун, 10-модда; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси, 1994 й. 22 сентябр, 2013-ХII-сон, 50-модда.

¹²³ Ўзбекистон Республикасининг Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисидаги қонуни, 2019 й. 2 сентябр, ЎРҚ-562-сон, 28-модда, <https://lex.uz/docs/4494873>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 й. 7 мартдаги ПҚ-4235-сон «Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида» қарори.

¹²⁴ Масалан, Аёлларга қарши камситишни тугатиш қўмитаси, Ўзбекистоннинг олтинчи даврий ҳисоботида доир масалалар ва саволлар рўйхати, CEDAW/C/UZB/Q/6, 2020 й. 27 июл, 2-банд.

¹²⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аҳолига ҳуқуқий ахборотни етказиш ва юридик ёрдам кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори, 2019 й. 6 декабр, 741-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида» фармони, ПФ-5618-сон, 2019 й. 9 январ; Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегияси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 й. 22 июндаги ПФ-6012-сон фармони билан тасдиқланган, <https://lex.uz/ru/docs/4872357>.

¹²⁶ Фуқаровий процессуал кодекс, 202-, 207-, 395- ва 415-моддалар.

судда кўриб чиқиш учун тайёрлаб бўлингандан кейин йигирма кундан кечиктирмай кўриб чиқилиши лозим, ваҳоланки бошқа ишлар учун муддат, умуман олганда, бир ой¹²⁷. Фуқаролик ишларни судда кўриб чиқиш учун тайёрлаш ариза қабул қилинган ва иш очилгандан кийин ўн кун муддатда бажарилиши керак¹²⁸.

Биринчи инстанция судларидан ташқари қуйроқ судлар қарорлари кўриб чиқиш учун юқорироқ инстанция судлари, жумладан апелляция ва кассация тартибида кўриб чиқиш судлари мавжуд¹²⁹. Апелляция учун қонунда белгиланган муддат бир ой¹³⁰. Умуман олганда, апелляция судлари «биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори устидан берилган апелляция шикоятини (протестини) иш судга келиб тушган кундан эътиборан бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқади»¹³¹. Фуқаролик ишларда қонунда белгиланган кассация шикоятини бериш муддати бир йилни ташкил қилади¹³². Кассация инстанция суди, Олий суд ҳам «кўриб чиқиш учун тайинлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган кундан эътиборан бир ойдан кўп бўлмаган муддатда кўриб чиқилади»¹³³.

Амалда, ушбу муддат чегараларига доим ҳам риоя этилмайди¹³⁴ муайян фуқаровий суд ишлари ўтнатилган муддатлари бузилиб кўриб чиқилган¹³⁵. Ўзбекистон Олий судининг пленуми ишларни кўриб чиқиш вақти чўзилишига боғлиқ муаммони тан олиб, уни ишни яхши ташкил этилмаганлиги ёки суд муҳокамасини тайёрлашда ҳафсаласизлик, процессуал ҳужжатлар устида ишлашда сусткашлик, суд муҳокамаси вақтида процессуал қоидаларга амал қилмаслик ёки суд муҳокамасини тайинлаш босқичида иш материалларини ортиқча ўрганишдан кўрди. Шунингдек, ҳисоботларда фуқаролик ишларни кўриб чиқишга тайёрлашда пала-партишлик, суд муҳокамаси қатнашчиларини вақтида хабардор қилмаслик ва, баъзи судларда, ишларни қонунда назарда тутилмаган сабаблар билан қайта-қайта тўхтатиб туриш амалиёти ҳам қайд этилган¹³⁶.

Бироқ, зикр этилган муаммо яқка ҳодиса эмас, балки у Ўзбекистон судларда жуда юқори кўринадиган иш юки қаби бошқа тизимли муаммо билан боғлиқ¹³⁷. Муаммо Тошкентда айниқса жиддий бўлиши мумкин ҳолда, судлар, умуман олганда, етарли штатлар билан бутланмаган кўринади¹³⁸.

¹²⁷ Ўша ерда, 207-модда.

¹²⁸ Ўша ерда, 202-модда.

¹²⁹ Судлар тўғрисида қонун, 25- ва 33-моддалар.

¹³⁰ Фуқаровий процессуал кодекс, 385-модда.

¹³¹ Ўша ерда, 395-модда.

¹³² Ўша ерда, 405-модда.

¹³³ Ўша ерда, 415-модда.

¹³⁴ Дилдора Камолова (Тошкент юридик университетнинг факультета декани), «Один суд — одна инстанция»: как данный принцип изменит сферу, 2021 й. 29 январ, Ўзбекистон Республикаси Олий суднинг вебсайтида кўриш мумкин, https://sud.uz/ru/ccr_slider/один-суд-одна-инстанция-как-данный/: «Масалан, 2020 йилда [судлар томонидан] қабул қилинган аризалардан саккиз мингдан (ёки 44 фоиз) ортиғида, аризачилар... тарафкашлик ва судларда ишларни кўриб чиқишда кечиктиришдан шикоят қилганлар»; Uza.uz янгиликлар портали, Обеспечение верховенства закона и справедливости — важнейшее условие достижения наших благородных целей, <http://www.uza.uz/ru/politics/obespechenie-verkhovenstva-zakona-i-spravedlivosti-vazhneysh-13-06-2017>.

¹³⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг қарори, «Фуқаровий ишларни судда кўриб чиқиш учун тайёрлаш ва уларни кўриб чиқиш муддатлари», <http://lex.uz/acts/1448991>, Муқаддима. Қарор 2018 й. 24 августда бекор қилинган бўлса-да, ЮХК Ўзбекистонда бўлган миссиясининг хулосаларига кўра муаммолар амалда давом этмоқда.

¹³⁶ Ўша ерда.

¹³⁷ Алишер Умирдинов ва Аҳаджон Ҳақимов, Ўзбекистонда устунлик учун ички ва халқаро ҳуқуқнинг қарама-қаршилиги, 2020 й. ноябр, Тошкент давлат юридик университети, https://www.researchgate.net/publication/348391118_Tensions_between_Domestic_and_International_Law_for_Supremacy_in_Uzbekistan, 214-бет; Uza.uz янгиликлар портали, Обеспечение верховенства закона и справедливости — важнейшее условие достижения наших благородных целей, <http://www.uza.uz/ru/politics/obespechenie-verkhovenstva-zakona-i-spravedlivosti-vazhneysh-13-06-2017>.

¹³⁸ БМТ Ўзбекистондаги мамлакат гуруҳи Ўзбекистоннинг ялпи даврий ҳисоботи учун тақдим қилинган материал. 13.8 банд.

Қарорлар қабул қилиш сифати ва суд қарорлари билан танишиш имкорияти

Судларнинг равшан ва яхши асосланган қарорлари одил судловдан баҳраманд бўлишни зарур жиҳати ҳисобланади, шунинг билан ишдаги тарафлар ишлари қандай ҳал қилинганлигини тушунадилар ва зарур ҳолларда апелляция учун асос таъминланади. Суд қарорлари кенгроқ аҳамиятга ҳам эга, улар ишдаги тарафлардан кенгроқ жамоатчиликга шаффофликни, судлар тизими орқали одил судлов амалга ошишини намоён қилади ва қонунларни аниқ ва изчил равишда қўллашни ривожлантиришга ёрдам беради.

Шу боис суд қарорларининг сифати бутут одил судлов тизими сифати учун марказий ўрин тутди¹³⁹. Европа судьялари маслаҳатчи кенгаши (CCJE) таъкидлаганидек: «Суд қарорларининг юқори сифати деб судьянинг кўлида бор материаллардан келиб чиққан ҳолда тўғри натижага ва бунга одилонга, тез, равшан ва қатъий равишда эришиладиганига айтилади»¹⁴⁰. Яна муҳим жиҳатни таъкидлашдики, «суд қарорининг мақсади фақат кўрилатган низо ҳал қилиш ва тарафларга ҳуқуқий аниқлик бериш эмас, балки шу билан бирга кўп ҳолларда бошқа низолар келиб чиқилишининг олдини олиши мумкин бўлган амалий мисол яратиш ва ижтимоий уйғунликни таъминлашдир»¹⁴¹.

Ўзбекистоннинг Фуқаролик процессуал кодексига кўра, суднинг ҳал қилув қарори қонуний, асосланган ва адолатли бўлиши керак¹⁴². Суднинг қарорида иш бўйича суд ҳуласаларининг аниқланган фактик ва қонуний асослари кўрсатилган бўлиши керак¹⁴³. Хусусан, ҳал қилув қарорнинг бу қисмида суд аниқлаган фактлар кўрсатиб ўтилиши керак; суднинг қарори асосланган далиллар; суд асослаб муайян далилларни қабул қилган ёки рад этган ҳулосалар мазмуни. Қарорда у асосланган моддий, фуқаролик, оила, ер, уй-жой каби ёки бошқа қонун ҳам кўрсатилиши керак, бунда қонуннинг расми номи, модда, банд, бошқа қонун ҳужжатларнинг қабул қилиниш сони ва санаси, шунингдек процессуал қонунлар¹⁴⁴.

Фуқаролик процессуал кодексига кўра, Ҳал қилув қарори ноаниқ бўлса, ишни ҳал қилган суд ўз ташаббусига ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига, шунингдек ҳал қилув қарорини ижро этиш зиммасига юклатилган органлар ва давлат ижрочисининг аризасига кўра ҳал қилув қарорини унинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда тушунтиришга ҳақли¹⁴⁵. Агар ҳал қилув қарори ижро этилмаган ва уни мажбурий ижро эттириш мумкин бўлган муддат ўтмаган бўлса, ҳал қилув қарорини тушунтиришга йўл қўйилади¹⁴⁶.

Амалда, кўп ҳолларда суд қарорларининг сифати паст бўлади¹⁴⁷. Ўзбекистон Олий суди ўз пленуми қарорида шундай таъкидлади:

¹³⁹ Европа судьялари маслаҳатчи кенгаши (CCJE)нинг Европа Кенгаши вазирлар кўмитасига диққатига тақдим қилган фикри, 2–3-бандлар.

¹⁴⁰ Ўша ерда, 3-банд.

¹⁴¹ Ўша ерда, 7-банд.

¹⁴² Масалан, Фуқаролик процессуал кодекс, 249-модда.

¹⁴³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида қарори, 2019 й. 24 май, 12-сон, <https://lex.uz/docs/4396488>.

¹⁴⁴ Ўша ерда.

¹⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси, 263-модда.

¹⁴⁶ Ўша ерда.

¹⁴⁷ Алишер Умирдинов ва Ҳақимов Аҳаджон, *op. cit.* 217-бет: «...ички судлар қонунларни фақат юзаки талқин қилади, бунда улар атайин ўзларининг талқин қилишга бўлган кенг ваколатларидан фойдаланишдан ушлаб қолади. Ички судлар чиқараётган қарорлар очикчасига қисқа ва ифодасиз; бу факт кўйи судлар бирламчи ва иккиламчи қонун ҳужжатларни талқин қилишда юқоридан пастга қаратилган Олий суд йўриғини исташга бўлган мойиллигини кўрсатади...».

«Судлар томонидан қабул қилинган баъзи ҳал қилув қарорлари уларнинг қонуний, асосли ва адолатли бўлиши лозимлиги билан боғлиқ талабларга жавоб бермайди. Айрим ҳал қилув қарорларида иш ҳолатлари тўлиқ ифода этилмаган, далиллар таҳлил қилинмаган, уларга баҳо бериш ва аниқланган ҳолатларни ҳуқуқий мушоҳада қилиш билан боғлиқ муҳим вазифалар амалга оширилмаган, низо бўйича суднинг хулосалари ҳар доим ҳам ишнинг ҳақиқий ҳолатларига тўғри келмайди. Моддий ҳуқуқ меъёрларини ноўрин татбиқ қилиш билан боғлиқ ҳолатлар ҳамон давом этмоқда. Қатор суд қарорларида иш бўйича суд томонидан аниқланган ҳолатлар кўрсатилмайди ва ишнинг ҳолатидан келиб чиқадиган суднинг хулосалари мавжуд эмас, ҳал қилув қарорининг асослантурувчи қисмида даъвони рад этилганлик, айниқса, уни қисман рад этилганлик асослари ҳар доим ҳам келтирилмайди, ҳал қилув қарорларининг хулоса қисми тушунарсиз баён этилганлиги сабабли уларни ижро этишда қийинчиликлар келиб чиқмоқда»¹⁴⁸.

Қатор мутахассислар судлар қарорининг сифати пастлигига нисбатан ушбу баҳони ЮХКга тасдиқладилар. Судлар қарори тўғрисида улар изчил эмас, мустаҳкам асосланмаганлиги, қонунлар таҳлили, қонунни тушунтириш ва нима сабаблардан ва қандай қилиб қўлланилганлигини қамраб олади, дейилди. ЮХКга судлар қарорлари ўхшаш ишларда бир бирига зид келадиган даражада фарқ қилади, дейилди¹⁴⁹. Афтидан, бир хил масалада Тошкентдаги судлар ва бошқа шаҳарлардаги судлар турли ҳал қилув қарорга келдилар ва бошқа-бошқа ҳужжатларни талаб қилдилар¹⁵⁰. Натижада қонун қандай қўлланилади, аввалдан на кўриб бўлади, айтиб бўлади; объектив ҳуқуқий синовлар ё аниқ таърифланмаган, ёки мавжуд эмас¹⁵¹. ЮХК суҳбатлашган бир адвокат Ўзбекистондаги судлар «кўриб чиқиладиган ишлар бўйича ҳал қилув қарорлар ва ҳукмларни ёзишга вақт бермайдиган конвейерга ўхшайди, шу боис ёзилган қарорлар ва кўриб чиқиш жараёнини олиб бориш сифатига путур етади»,— деди.

Шу муносабат билар Олий суд ўз вебсайтида суд қарорларини мунтазам эълон қила бошлаганлигини маъқуллаш лозим. Нисбатан янги воқелик бўлиб, минглаб ишлар энди танишиш учун очиқ қа Ўзбекистон Республикаси Олий суди вебсайтидан юклиб олиниши мумкин¹⁵². Кўплаб ҳужжат ва андозаларни энди онлайн кўриб ва осонликчп юклаб олиш мумкин, Олий суднинг электрон хизматлари портали орқали онлайн учрашув тайинлаш ёки ишлар кўрилишини кузатиш каби хизматлар суд жараёнларига маъқуллашга лойиқ шаффофлик бағишлайди¹⁵³. Бундай қадамлар суд тизимининг шаффофлигини янада ошириши мумкин. Бироқ, шаффофлик ошишининг ўзи суд ҳал қилув қарорларининг асосланишини ва изчилигини оширмайди, бу эса ҳақаратларни, жумладан судьялар қарор қабул қилиши амалиёти ва маданиятини ўзгартиришга қаратилган салоҳиятни ошириш йўли билан давом эттиришни талаб қилади.

¹⁴⁸ Ўзбекистон республикаси Олий суди пленумининг Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида қарори, 1998 й. 17 апрел, 13-сон, <https://lex.uz/docs/1446053>. Гарчи бу қарор Олий суднинг 2019 й. 24 майдаги пленумининг қарори билан ўз кучини йўқотган бўлса-да, ЮХК Ўзбекистонда бўлган миссиясининг хулосаларига кўра муаммолар амалда давом этмоқда.

¹⁴⁹ Алишер Умирдинов ва Ҳакимов Аҳаджон, *op. cit.* 226-бет; ЮХКнинг Ўзбекистонга миссияси, *op. cit.*

¹⁵⁰ ЮХКнинг Ўзбекистонга миссияси, *op. cit.*

¹⁵¹ Дилдора Камолова (Тошкент давлат юридик университетининг факультет декани), «Один суд—одна инстанция»: как данный принцип изменит сферу, *op. cit.*: «...Ҳолбуки, ҳозирда инвестицияларга доир низолар ҳам фуқаролик, ҳам маъмурий ва ҳам иқтисодий судлар кўриб чиқилади. Ўз навбатида бу инвестицияларга доир низоларни ҳал қилишда ягона суд амалиётини шакллантиришни қийин қилиб қўяди...»; ЮХКнинг Ўзбекистонга миссияси, *op. cit.*

¹⁵² Ўзбекистон Республикаси Олий судининг расмий вебсайти: <http://sud.uz/>.

¹⁵³ Судларнинг электрон хизматлари: <https://my.sud.uz/#/>.

COVID-19 ва одил судловдан фойдаланиш имконияти

Бошқа мамлакатлар каби, Ўзбекистон ҳам COVID-19 пандемияси муносабати билан чора кўришга мажбур эди, чора кўрди ҳам¹⁵⁴. COVID-19 пандемиясига жавобан Ўзбекистон Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисидаги қонуннинг¹⁵⁵ кучига таяниб карантин режимини қўллади. 2020 йил, 29 январда Президент Ўзбекистон Республикасига коронавируснинг кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясина барпо этди¹⁵⁶. Комиссияга Ўзбекистонда профилактика чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифаси юкланди¹⁵⁷. Хужжатлар, хусусан Президент ва (ёки) Вазирлар Маҳкамасининг актлари орқали COVID-19 пандемиясига жавобан турли, жумладан ҳаракатларишни муайян даражада чеклаш чоралари, кўрилди¹⁵⁸.

COVID-19 туфайли қўлланилган чекловлар Ўзбекистондаги одил судловга ноҳуш таъсир кўрсатди. Масалан, келиб чиққан муаммолардан бири — адвокатларнинг пандемия пайтида ўз фаолияти эркин олиб бориши имконияти¹⁵⁹. Транспортдан фойдаланиш аҳолининг кўпчилиги учун тақиқланди ва шахсий транспорт воситаларидан фойдаланиш учун махсус стикерлар жорий этилди ва Адлия вазирлиги эгалари махсус йўл стикерларини олиши талаб этилмайдиган касбларнинг рўйхатини эълон қилди¹⁶⁰. Истисно этилган муайян шахслар гуруҳлари судьялар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ходимлари эди¹⁶¹. Адвокатлар эса ҳаракатланиш тақиқи остида эдилар, бу ушлаб турилганлар ва сўроқ қилинаётганларнинг юридик вакилга эга

¹⁵⁴ Юристарлар халқаро комиссияси, МДҲда COVID-19 пандемиясига қарши чора-тадбирларнинг одил судловдан фойдаланиш имкониятига таъсири борасида брифинг мақоласи, 2020 й. 12 июн, <https://www.icj.org/icj-briefing-paper-on-the-impact-of-anti-covid-19-pandemic-measures-on-access-to-justice-in-cis-countries/>.

¹⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши, Ф-5537-сон, 2020 й. 29 январ, Ўзбекистон Республикасига коронавируснинг кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссияни ташкил этиш тўғрисида, <https://lex.uz/docs/4720408>; Юристарлар халқаро комиссияси, МДҲда COVID-19 пандемиясига қарши чора-тадбирларнинг одил судловдан фойдаланиш имкониятига таъсири борасида брифинг мақоласи, 2020 й., <https://www.icj.org/icj-briefing-paper-on-the-impact-of-anti-covid-19-pandemic-measures-on-access-to-justice-in-cis-countries/>; Ҳуқуқий масалалар бўйича тез-тез бериладиган саволлар ва жавоблар, Ўзбекистон Адлия вазирлиги, 2020 й., <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/98981/>.

¹⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши, Ф-5537-сон, 2020 й. 29 январ, Ўзбекистон Республикасига коронавируснинг кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссияни ташкил этиш тўғрисида, <https://lex.uz/docs/4720408>.

¹⁵⁷ Ўша ерда.

¹⁵⁸ Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 2020 й. 26 март, ЎРҚ-613-сон, «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодексларига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 2020 й. 19 март, ПФ-5969-сон, «Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодий тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2020 й. 26 март, ПҚ-4649-сон, «Ўзбекистон Республикасида коронавирус инфекцияси кенг тарқалишининг олдини олишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2020 й. 26 март, ПФ-4652-сон, «Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши курашишга жалб қилинган тиббиёт ва санитария-эпидемиология хизмати ходимларини қўллаб-қувватлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши, 2020 й. 29 январ, Ф-5537-сон, «Ўзбекистон Республикасига коронавируснинг янги тури кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясини ташкил этиш тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 2020 й. 23 март, 176-сон, «Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида».

¹⁵⁹ Юристарлар халқаро комиссияси, Ўзбекистон: COVID-19 давомида иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар (ИИМ) ва одил судлов имконияти борасида мутахассислар муҳокамаси, <https://www.icj.org/uzbekistan-expert-discussions-on-economic-social-and-cultural-rights-esc-rights-and-access-to-justice-during-covid-19/>; <https://www.icj.org/country/europe/uzbekistan/>; Юристарлар халқаро комиссияси, МДҲда COVID-19 пандемиясига қарши чора-тадбирларнинг одил судловдан фойдаланиш имкониятига таъсири борасида брифинг мақоласи, 2020 й. 12 июн, <https://www.icj.org/icj-briefing-paper-on-the-impact-of-anti-covid-19-pandemic-measures-on-access-to-justice-in-cis-countries/>.

¹⁶⁰ Kun.uz янгиликлар портали: Карантин даврида стикерсиз транспорт воситаларини бошқариши мумкин бўлган шахсларнинг рўйхати янгиланди, 2020 й. 9 апрел, <https://kun.uz/ru/news/2020/04/09/obnovlen-spisok-lits-kotoryye-smogut-yezdit-bez-stikera-vo-vremya-karantina>.

¹⁶¹ Ўша ерда.

бўлиш ҳуқуқини таъминлаш борасида ташвиш уйғотди¹⁶². Адлия вазирлиги кейин изоҳ бериб, ички ишлар органлари ходимлари ўз транспорт воситаларида адвокатларни «суд ва тергов ҳақаратларида» қатнашиш учун «олиб боришлари» мумкин деди¹⁶³.

Камситилмаслик ва ИИМ ҳуқуқлардан фойдаланиш имконияти

Камситилмаслик ва ИИМ ҳуқуқлар халқаро ҳуқуқда

Тенглик, камситилмаслик ва қонун билан тенг равишда ҳимояланиш ҳуқуқлари инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқ томонидан, жумладан инсон ҳуқуқларидан баҳраманд бўлиш маъносида муҳофаза этилган. Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқда тенглик ва тенг муҳофаза ҳуқуқи ФСХХПнинг 26-моддасида лўнда қилиб ифодаланган, унда белгиланганки¹⁶⁴:

«Ҳамма инсонлар қонун қаршисида тенг ва ҳеч қандай камситишсиз қонун билан ҳимоялинишга тунг ҳуқуққа эгадирлар. Шу муносабат билан, қонун билан ҳар қандай камситиш тақиқланади ва ҳамма инсонларга ҳар қандай, ирқ, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа фикри, миллий ва ижтимоий келиб чиқиши, мулки, туғилиш ёки бошқа мақоми асосда ҳар қандай камситишдан самарали ҳимояланганлиги кафолатлайди».

ИИМХХП билан муҳофазаланган ҳуқуқларга нисбатан камситиш Пактнинг 2(2)-моддасида тақиқланади. ИИМХҚ тушунтириш берганидек, 2(2)-моддада тақиқланган асослар «бошқа мақом» дем белгиланганларга қўшимча яққол санаб ўтилганлар қуйидагилар: ирқ, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа фикри, миллий ва ижтимоий келиб чиқиши, мулк, туғилиш, ногиронлик, ёши, фуқаролиги, никоҳ ва оилавий мақоми, жинсий майли ва гендер ўзлигини таниш, саломатлик аҳволи, яшаш жойи ва иқтисодий ва ижтимоий аҳволи¹⁶⁵.

ИИМХҚ камситилмаслик «тўғридан-тўғри ва барча соҳаларга тегишли мажбуриятдир», деб кўрсатди¹⁶⁶. Муҳим жиҳат, ИИМХҚ изчил равишда тенглик ҳам моҳият бўйича тенгликни, ҳам шакл бўйича тенгликни қамраб олади, деб таъкидлайди¹⁶⁷.

Бир қатор қўлланиладиган шартномалар ва бошқа ҳужжатлар муайян гуруҳга мансуб шахсларни муҳофаза қилади. Булар, масалан, куйидагилар:

- Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида халқаро конвенция (ирқ асосида моҳиятан тенгликни назарда тутати)¹⁶⁸;
- Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шакллари тугатиш тўғрисида конвенция (жинс ва гендер асосида моҳиятан тенгликни назарда тутати)¹⁶⁹;

¹⁶² Юристар халқаро комиссияси, МДХда COVID-19 пандемиясига қарши чора-тадбирларнинг одил судловдан фойдаланиш имкониятига таъсири борасида брифинг мақоласи, 2020 й. 12 июн, *op. cit.*

¹⁶³ Ўзбекистон Адлия вазирлиги, Ҳуқуқий масалаларда тез-тез сўраладиган саволлар ва жавоблар, <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/98981/>.

¹⁶⁴ ФСХХП, *op. cit.*

¹⁶⁵ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 18–34-бандлар.

¹⁶⁶ Ўша ерда, 7-банд.

¹⁶⁷ Ўша ерда, 8-банд.

¹⁶⁸ Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги Халқаро конвенция, <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/universalhumanrightsinstruments.aspx>.

¹⁶⁹ Хотин-қизларни камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция, <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/universalhumanrightsinstruments.aspx>.

- Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция (болаларга уларнинг турлича ўзлиги таниши ва ифода этишидан қатъи назар моҳиятан тенгликни назарда тутати) ¹⁷⁰;
- Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция; (ногиронлиги бўлган шахслар учун моҳиятан тенгликни назарда тутати) ¹⁷¹;
- БМТнинг туб халқлар ҳуқуқлари тўғрисида декларацияси (туб халқларга мансуб шахслар учун моҳиятан тенгликни назарда тутати) ¹⁷²;
- Миллий ёки этник, диний ва лингвистик озчиликларга мансуб шахслар ҳуқуқлари тўғрисида декларация (этник, диний ва лингвистик озчиликларга моҳиятан тенгликни назарда тутати) ¹⁷³; ва
- Жинсий майл ва гендер ўзликни таниш муносабатида инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқни қўллашга доир Жогякарта принциплари (жинсий майл ва гендер ўзликни танишга нисбатан моҳиятан тенгликни назарда тутати) ¹⁷⁴.

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқининг умумий принципи сифатида ¹⁷⁵ деярли барча инсон ҳуқуқлари ¹⁷⁶ барча Давлатлар томонидан ҳамма инсонларга, фуқаролигидан қатъи назар, жумладан ИИМҲ бутун кўлами кафолатланган бўлиши шарт. ИИМҲҚга биноан:

«Фуқаролик сабаби Пакт белгилаган ҳуқуқлардан фойдаланишга тўсиқ бўлмаглиги керак ...Пакт доирасидаги ҳуқуқлар ҳаммага, жумладан фуқаро бўлмаган, қочоқлар, бошпана сўраганлар, фуқаролиги йўқ, мигрант ишчилар ва халқаро одам савдоси қурбонлари каби шахслар, ҳуқуқий мақоми ва ҳужжатлар аҳволидан қатъи назар тааллуқли» ¹⁷⁷.

Камситмаслик ва Ўзбекистон қонун ҳужжатларида ва амалиётда ИИМ ҳуқуқлари

Ўзбекистон Конституцияси Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади, деб белгилайди ¹⁷⁸. Конституция ва барча қонунлар фуқароларга жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий

¹⁷⁰ Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция, <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/universalhumanrightsinstruments.aspx>.

¹⁷¹ Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/universalhumanrightsinstruments.aspx>.

¹⁷² БМТнинг туб халқлар ҳуқуқлари тўғрисида декларацияси (2007 й. 2 октябр), <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/universalhumanrightsinstruments.aspx>.

¹⁷³ Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг миллий ёки этник, диний ва лингвистик озчиликларга мансуб бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияси, Бош ассамблеянинг 1992 й. 18 декабрдаги 47/135-сонли резолюциясига мувофиқ қабул қилинган, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Minorities.aspx>.

¹⁷⁴ Жогякарта принциплари, Жинсий майл ва гендер ўзликни таниш муносабатида инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқни қўллашга доир Жогякарта принциплари, <https://www.refworld.org/pdfid/48244e602.pdf>, 17-принцип; Жогякарта принциплари плюс 10, Жогякарта принципларини тўлдирувчи Қўшимча принциплари ва давлатларнинг жинсий ориентация, гендерни ифода этиш ва жинсий хактеристикаларга нисбатан Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқни қўллаш бўйича давлат мажбуриятлари қўшимча принциплар (2017 й 10 ноябр), <https://www.refworld.org/docid/5c5d4e2e4.html>.

¹⁷⁵ Юристар халқаро комиссияси, Жанубий Африкада фуқаро бўлмаганларнинг ҳуқуқларини тарғиб қилиш. (2001 й. апрел), <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/04/South-Africa-Non-Citizens-Right-to-Work-Advocacy-Analysis-Brief-2020-ENG-.pdf>, 9–15-бетлар.

¹⁷⁶ Масалан, ФСХҲП 25-моддасида ҳимояланган муайян ҳуқуқлар фақат фуқароларга кафолатланган.

¹⁷⁷ ИИМҲҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 30-банд.

¹⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Қонституцияси, 8-модда.

келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгликни тадқим этади¹⁷⁹.

Камситишни тақиқлаш қонун ҳужжатларида акс топган, бу тенгҳуқуқликка қарши содир этилган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий¹⁸⁰ ва жиноий жавобгарликни¹⁸¹ кўзда тутди. Бундан ташқари, камситмаслик Ўзбекистоннинг Инсон ҳуқуқлари борасидаги миллий стратегиясида акс эттирилганидек Давлат сиёсатининг эълон қилинган принципларидан бири ҳисобланади¹⁸².

Бироқ, мавжуд ҳуқуқий асос жамият ёки хусусий секторларда ёки ФСХП ва ИИМХПда тақиқланган, тана ранги, сиёсий ёки бошқа қарашлар, этник келиб чиқиш, мулк, туғилиш, жинсий ориентация ва гендер идентификация ёки бошқа мақоми каби асослардаги бевосита ёки билвосита камситишдан тўла ҳимояни таъминлашни зиммасига ола олмайди¹⁸³. Ўзбекистоннинг қонун ҳужжатларида жинсий ориентация ёки гендер идентификация асосидаги камситишнинг ҳеч қандай тақиқи мавжуд эмас. Устига устак, Жиноят кодексига кўра вояга етган эркаклар орасида ўзаро розилик билан амалга ошириладиган гомосексуал алоқалар жиноят ҳисобланади¹⁸⁴, бундан бесоқоллар, бисексуал ва трансгендерларни камситишга йўлиқишига олиб боради. Бу Давлат жинсий ориентация ва гендер идентификация асосида камситмасликни таъминлаш мажбуриятини бажара олмаганлигини билдиради¹⁸⁵.

Камситишни тақиқловчи қамровли қонунлар қабул қилиниши, жумладан ИИМХҚ томонидан тавсия этилди¹⁸⁶. Шу муносабат билан, Ўзбекистон ҳукумати Тенглик ва камситишни тақиқлаш тўғрисида қонунни қабул қилиш мажбуриятини олиб бўлди — ушбу қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш Ўзбекистоннинг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияни бажариш ҳаракат режасининг 2020 бир қисми сифатида назарда тутилган¹⁸⁷.

Ўзбекистоннинг камситиш борасидаги қонун ҳужжатлари баъзан атайин ҳуқуқларни, жумладан тенгликка бўлган ҳуқуқни, «фуқаро»лар билан чеклайди, «шахслар» дейилмайди. Масалан, Конституциянинг 18-моддасида «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар» тенг ҳуқуқларга эга ва қонун олдида тенг, дейилади. Қонун

¹⁷⁹ Ўша ерда, 18-модда: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт».

¹⁸⁰ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, 1994 йил, 22 сентябрь, 2015-ХII-сое, масалан 42-, 1843-моддалар.

¹⁸¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, 1994 й. 22 сентябрь, 2012-ХII-сон, 141-модда (Фуқароларнинг тенг ҳуқуқчилигини бузиш); 156-модда (Миллий, ирқий, этник ёки диний адоват кўзғатиш); 153-модда (Геноцид, яъни миллий, этник, ирқий ёки диний мансублигига қараб, бир гуруҳ шахсининг жисмонан тўла ёки қисман қириб кетишига олиб келадиган турмуш шароитини қасдан яратиш, бундай шахсларни жисмонан тўла ёки қисман қириб юбориш, бола туғилишини зўрлик билан камайтириш ёхуд болаларни ана шу одамлар гуруҳидан олиб, бошқасига топшириш, шунингдек, бундай ҳаракатлар содир этиш тўғрисида буйруқ бериш); 1301-модда (Зўравонликни ёки шафқатсизликни тарғиб қилувчи маҳсулотни тайёрлаш, олиб кириш, тарқатиш, реклама қилиш, намойиш этиш).

¹⁸² 2020 й. 22 июндаги ПФ-6012-сон Президент Фармони билан тасдиқланган «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегияси», <https://lex.uz/ru/docs/4872357>.

¹⁸³ ИХҚ, Ўзбекистоннинг Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактни бажаришига бағишланган бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, ССРР/С/УЗВ/СО/5, 9-банд.

¹⁸⁴ Жиноят кодекси, 120-модда, унинг санкциясида бир йилдан уч йилгача озодликни чеклаш ёки уч йилгача муддатга қамок жазоси белгиланган.

¹⁸⁵ ИХҚ, Ўзбекистоннинг Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактни бажаришига бағишланган бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, 2020 й. 1 май, ССРР/С/УЗВ/СО/5, 10-11-бандлар.

¹⁸⁶ ИИМХҚ, Ўзбекистоннинг иккичи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, 2014 й. 12 июн, Е/С.12/УЗВ/СО/2, 9-10-бандлар.

¹⁸⁷ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегияси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 й. 22 июндаги ПФ-6012-сон Фармони билан тасдиқланган, <https://lex.uz/docs/4872357#4873776>, қонун лойиҳаси 2021 й. апрелига қадар ишлаб чиқилиши керак.

ҳужжатларида кўп ҳолларда «фуқаролар»га тақдим этилган ҳуқуқлар тўғрисида айтилади¹⁸⁸. Муайян чекланган ҳуқуқлар фуқароликка боғлиқ бўлган ҳолда, инсон ҳуқуқларининг аксарияти Давлат юрисдикциясидаги ҳамма шахсларга кафолатланган бўлиши керак. ИИМҲҚ Ўзбекистонга тегишли Якуний шарҳида «Иштирокчи давлатларда яшаётган фуқаролиги бўлмаган шахслар ва қочоқлар, берилган маълумотга кўра, асосий иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларга, жумладан, соғлиқни сақлаш, таълим олиш ва қонуний равишда ишлаш ҳуқуқларига эга эмаслар (2(2)-модда)», дейди. Шунинг учун у Ўзбекистонга «унинг ҳудудида яшайдиган барча шахслар, камситилишсиз, уларнинг этник ва фуқаролик келиб чиқишидан қатъи назар Пакт ҳуқуқларидан баҳраманд бўлишни кафолатлаш учун ҳуқуқий ва сиёсий асосларни қабул қилишни» ҳамда «...фуқаролиги бўлмаган шахслар ва қочоқлар иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлардан, жумладан қонуний ишлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим олиш ҳуқуқларидан баҳраманд бўлишлари учун амалий, жумладан ўринли ҳолларда қонун воситалари оқали қадамлар кўйишни...» тавсия қилди.

Аёлларга қарши камситиш

Жинс асосидаги камситиш Конституциянинг 18-моддасига биноан тақиқланган¹⁸⁹, бундан ташқари Конституция “[х]отин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар»¹⁹⁰, деб белгилайди. 2019 йилда гендер тенглигининг муайян кафолатларини таъминлаш учун янги ҳуқуқий асос қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисидаги қонун»ида¹⁹¹ илк бор жинс асосида бевосита ва билвосита камситишнинг таърифи берилди¹⁹² ва Давлат аслида хотин-қизлар ва эркаклар орасида тенгликка, уларнинг жамиятнинг барча соҳаларида қатнашувига эришиш ва бевосита ва билвосита камситилишларини тугатиш ёки унинг олдини олиш мақсадида гендер сиёсатини амалга ошириш учун вақтинчалик махсус чораларни кўриш лозим дейилди¹⁹³.

Қонунда бевосита ёки билвосита гендер бўйича камситилишда шахс ваколатли орган ёки судга мурожаат қилиш ҳуқуқи белгиланган. Бундан ташқари, бундай ҳолларда Давлат текин ҳуқуқий ёрдамни таъминлайди¹⁹⁴.

2019 йилда қабул қилинган «Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун»да¹⁹⁵ жинсий, жисмоний, иқтисодий ва руҳий зўравонлик

¹⁸⁸ Қаранг, масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига кўра, меҳнат қилиш ҳуқуқининг муайян жиҳатлари (34-модда) фақат фуқароларга берилган кўринадиди, ваҳоланки, кўп бошқа ҳуқуқлар (мулк (36-модда), меҳнат қилиш ҳуқуқининг бошқа жиҳатлари (37-модда), ижтимоий суғурта (39-модда), соғлиқни сақлаш (40-модда), таълим олиш (41-модда)) ҳаммага берилган кўринадиди.

¹⁸⁹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 18-модда.

¹⁹⁰ Ўша ерда, 46-модда.

¹⁹¹ Ўзбекистон Республикасининг «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги қонуни.

¹⁹² Ўзбекистон Республикасининг «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги қонунининг 3-моддасида «жинс бўйича бевосита камситиш—жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олмасликка қаратилган ҳар қандай тарзда фарқлаш, истисно этиш ёки чеклаш, шу жумладан оилавий ҳолати, ҳомиладорлиги, оилавий мажбуриятлари туфайли камситиш, шунингдек шахвоний шилқимлик қилиш, тенг меҳнат ва малака учун ҳар хил ҳақ тўлаш»; «жинс бўйича билвосита камситиш—бир жинсдаги шахсларни бошқа жинсдаги шахсларга нисбатан ноқулайроқ ҳолатга тушириб қўядиган вазиятларни, ҳолатларни ёки мезонларни яратиш, шу жумладан гендер тенгсизликни оммавий ахборот воситалари, таълим, маданият орқали тарғиб этиш, муайян жинсдаги шахслар учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган шарт-шароитлар ёхуд талаблар белгилаш».

¹⁹³ Ўша ерда.

¹⁹⁴ Ўша ерда, 28-модда.

¹⁹⁵ Ўзбекистон Республикасининг «Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни, 2019 й. 2 сентябр, ЎРҚ-561-сон, 3-модда.

тушунчалар таърифланади ва тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш мақсадида муҳофаза қилиш тартиблари белгиланади. Уша йилнинг ўзида Оила кодексида хотин-қизлар ва эркакларнинг никоҳ ёшени бир хил қилиб 18 ёш деб белгиланди¹⁹⁶.

Ўзбекистонда қонун ҳужжатлари жамиятнинг барча жиҳатларига, жумладан иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни қўллаб-қувватлаш учун зарур ижтимоий хизматлардан фойдаланиш имкониятига таъсир қиладиган тизимли ва теран илдиз олган гендер тенгсизлик миллий шороитда қабул қилинади¹⁹⁷.

Ушбу муносабат билан БМТнинг Инсон ҳуқуқлари қўмитаси тавсия этдики: Ўзбекистон:

«муайян белгиланган вақт ичида хотин-қизларнинг жамият ва сиёсий ҳаётда, хусусан қарор қабул қилиш лавозимларда, жумладан қонун чиқарувчи ва ижроия органларда ҳамда барча бўғин судларда тенг вакилликка эришиш мақсадида, зарур ҳолларда, тегишли вақтинчалик махсус чоралар орқали Пакт қоидаларини ижро этиш учун пухта ишлаб чиқилган ҳуқуқий ва сиёсий чоралар кўриши керак. Шунингдек, мамлакат оила ва бутун жамиятда хотин-қизлар ва эркакларнинг роли ва масъулиятига бўлган патриархал ёндашувга қарши курашиш учун стратегияларни ишлаб чиқиши ва амалга ошириши лозим»¹⁹⁸.

Ногиронлик бўйича камситиш

Гарчи Ўзбекистон Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни 2009 йилда имзолаган бўлса-да, у ҳали ушбу муҳим шартномани ратификация қилмаган. Аслида у мазкур шартномани ратификация қилмаган жуда камчилик давлатлардан бири, ҳолбуки ҳозирда 182 Давлат Конвенциянинг иштирокчисидир¹⁹⁹. Ўзбекистон Конституциясида ногиронлик камситиш тақиқланган асослар сирасида очиқ кўрсатилмаган (18-модда), аммо 18-моддага биноан «бошқа мақом» тушунчаси остида ҳимояланган ҳисобланиши лозим²⁰⁰. Бундан ташқари, Конституция (45-модда) «ишга лаёқатсизларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир», деб белгилайди. Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун²⁰¹ ҳам ногиронлик бўйича камситишни тақиқлайди. Хусусан, унда ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан камситишнинг таърифлари қуйидагича берилади «Ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан ҳар қандай ажратиб қўйиш, истисно этиш, четлатиш, чеклаш ёки афзал кўриш, шунингдек ногиронлиги бўлган шахсларнинг объектлар ва хизматлардан фойдаланиши учун шарт-шароитлар яратишни рад этиш». Шунингдек қонунда «Ногиронлиги бўлган шахслар учун имкониятлар тенглигини таъминлашга ҳамда уларни жамият ва давлат ҳаётига жалб этишга қаратилган махсус

¹⁹⁶ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси, 1998 й. 30 апрел, 607-И-сон, 15-модда. Никоҳ ёши аввал хотин-қизлар учун 17 эркаклар учун 18 ёш эди.

¹⁹⁷ ИХҚ, Ўзбекистоннинг Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактни бажаришига бағишланган бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, 2020 й. 1 май, CCPR/C/UZB/CO/5, 12–13-бандлар; АКБК, Бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, CEDAW/C/UZB/CO/5, 2015 й. 24 ноябр, 15-, 25–26-бандлар.

¹⁹⁸ ИХҚ, Ўзбекистоннинг Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактни бажаришига бағишланган бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, *op. cit.*, 13-банд.

¹⁹⁹ Кўринг: Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг мақоми, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=_en.

²⁰⁰ Конституциянинг 18-моддасини қаранг: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт». Бундан ташқари, ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари Конституциянинг бошқа моддалари билан ҳам ҳимоя қилиниши мумкин; хусусан, Конституциянинг 45-моддасида қуйидагилар кўзда тутилган: «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир».

²⁰¹ Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун, 2020 й. 5 октябр, ЎРҚ-641-сон, <https://lex.uz/ru/docs/5049549>, 6-, 23–25-моддалар.

чоралар бошқа фуқароларга нисбатан камситувчи чоралар ҳисобланмайди»²⁰², деб қаралади.

Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган шахслар учун одил судловдан фойдаланиш алоҳида муаммо ҳисобланади. Одил судловдан бошқалар билан тенг асосда фойдаланиш имконияти меъморий тўсиқлар ёки тил қийинчиликлари ногиронлиги бўлган шахсларнинг суд биноларига киришига ёки суд муҳокамасида ҳозир бўлишига йўл қўймаслиги ёки чеклаши билан пасайиши мумкин²⁰³. Хусусан, судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси Ўзбекистон муносабати билан кўп суд биноларига, айниқса марказ шаҳарлардан ташқарида, ногиронлиги бўлган кишилар учун кириш имконсиз, деб таъкидлади²⁰⁴. У ташвиш билдирдики:

«ишора тили таржимонлари етишмайди; сезги, ақлий ёки психологик ногиронлиги бўлган шахслар учун фойдаланиб бўладиган шаклда ҳужжатлар, жумладан суд қарорлари, йўқ; ва ногиронлиги бўлган шахслар одил судлов тизимида бевосита ёки билвосита, адвокат, суд ходимлари ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш мансабдор шахслар каби иштирокчилари сифатида қатнашишни салоҳиятини оширишга қаратилган сиёсий чоралар мавжуд эмас».

Хулосалар

Давлат органларининг, халқаро ҳуқуқни ички даражада, бошқалар қаторида судлар томонидан қўллашга пухта ва аниқ ёндашув йўқлиги Ўзбекистоннинг ИИМ ҳуқуқлардан фойдаланиш имкониятларини яратиш бўйича мажбуриятларини бажаришга халал бермоқда. Ўзбекистон Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактга қўшимча протоколига қўшилиши керак, шунинг билан алоҳида-алоҳида боғланиш тартиби орқали судлар тегишли йўриқ олган бўлар эдилар. Шунингдек, у Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Қўшимча протоколига қўшилиши лозим.

Суд тизими ва адвокатларнинг мустақиллиги етишмаслиги ИИМ ҳуқуқлардан баҳраманд бўлишга халал бермоқда. Гарчи уларнинг мустақиллиги принцип шаклида қонунда ифода этилган бўлса-да, амалдаги жараёнлар тескарисидан далолат беради. Айни пайтда, суд қарорларидан фойдаланишда сезиларли ижобий ўзгариш бор, чунки улар билан жамоатчилик танишиш мумкин, ва улар тартибга келтирилган ва уларни юклаб олиш имконияти мавжуд. Бу суд қарорларидан жамоатчилик фойдаланиш имконияти сари муҳим қадамнинг белгисидир. Бироқ, суд қарорларининг сифати устун масала сифатида кўриб чиқиладиган масалалигича қолмоқда. Одил судловга бўлган ҳуқуқни таъминлаш учун улар ҳамон сифат стандартларига жавоб бермайди.

Камситмасликка тегишли миллий қонунлар қабул қилинганлигига қарамай, ҳуқуқий асос барча асослар бўйича бевосита ёки билвосита камситишдан қамровли ҳимояни тақдим этмайди. Бундан ташқари, камситмасликни қонунда ва амалда вужудга келтириш, жумладан камситишга, айниқса ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан камситишга қарши самарали суд ҳимоясини, ҳамда ИИМ ҳуқуқлардан фойдаланишда амалда гендер тенгликни таъминлашни тайин қилиш мақсадила ушбу қонунларнинг тўлиқ имплементациясига эришиш лозим.

²⁰² Ўша ерда, 6-модда.

²⁰³ Судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачисининг маърузаси, *op. cit.*, 86-банд.

²⁰⁴ Ўша ерда.

II-БОБ. МОНАНД УЙ-ЖОЙ ҲУҚУҚИ

Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар

Монанд уй-жой ҳуқуқи озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва «яшаш шароитининг мунтазам яхшиланишини» қамраб оладиган монанд турмуш даражаси кенгроқ ҳуқуқнинг бир қисми сифатида ИИМҲХПда муҳофазаланган алоҳида ҳуқуқдир²⁰⁵. ИИМҲҚ ушбу ҳуқуқ мазмуни ва уни кафолатлашга доир Давлат мажбуриятининг нуфузли талқинини тақдим этадиган икки Умумий шарҳни қабул қилди: Умумий шарҳ 4 — монанд уй-жой ҳуқуқи; ва Умумий шарҳ 7 — мажбурлаб уйдан чиқариш тўғрисида²⁰⁶. Инсон ҳуқуқлари борасидги бошқа шартномалар ҳам монанд уй-жой ҳуқуқини кафалатлайди ва ИИМҲХП таъминлаган, жумладан махсус гуруҳларга мансуб аёллар, болалар ёки ногиронлар каби шахслар учун мавжуд ҳимояга таянади²⁰⁷. 2019 йил декабрда БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича махсус маърузачиси «Монанд уй-жой ҳуқуқини амалга ошириш бўйича йўриқнома»ни эълон қилди, у ҳам Давлатларга ушбу ҳуқуқни таъминлаш борасидаги мажбуриятларини бажариш учун нуфузли йўриқ беради²⁰⁸.

Кўп Давлатларда конституциялари монанд уй-жой ҳуқуқи ҳимоясини аниқ белгилайди²⁰⁹, ҳолбуки бошқаларида Давлатнинг ҳамма учун монанд уй-жой ва яшаш шароитига нисбатан Давлатнинг умумий мажбуриятини киритади²¹⁰. Конституциялар уй-жой ҳуқуқини ҳимоя қилишни билвосита, бошқа, яшаш ҳуқуқи ёки қадр-қиммат ҳуқуқи каби ҳуқуқлар таркибий қисми сифатида ёки Давлат сиёсатининг ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий уй-жой ҳуқуқини қамраб олади, деб ҳисобланадиган йўналиш принциплари орқали ҳам киритади²¹¹. Турли ҳуқуқий тизимларга мансуб судлар ҳам мажбурлаб уйдан чиқариш, ижарачининг ҳимояси ва камситишни тақиқлаш ва, зарур ҳолларда, тўғридан-тўғри ва олдиндан чора кўриш масалаларини қамраб олувчи уй-жой ҳуқуқидан баҳраманд бўлиш билан боғлиқ ишлар бўйича қарорлан чиқарган²¹².

²⁰⁵ ИИМҲХП, 11-модда.

²⁰⁶ ИИМҲҚ, Умумий шарҳ 7-сон, Монанд уй-жой ҳуқуқи (11.1 модда): мажбурлаб уйдан чиқариш, UN Doc. E/1998/22 (1997), 15-банд.

²⁰⁷ 1951 й. Қочоқлар мақомига доир конвенция (21-модда); Халқаро меҳнат ташкилотининг 1962 й. 117-сон ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсадлари ва стандартларига доир конвенция (5(2) модда); 1965 й. Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида халқаро конвенция (5(e)(iii) модда); 1966 й. Фуқаролик ва сийсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт (17-модда); 1979 й. Хотин-қизларга қарши камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида конвенция, (14(2) ва 15(2) моддалар); 1989 й. Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция, (16(1) ва 27(3) моддалар); Халқаро меҳнат ташкилотининг 1989 й. 169-сон мустақил мамлакатлардаги туб ва қабила халқларга доир конвенция (14-, 16- ва 17-моддалар); 1990 й. Барча мигрант ишчилар ва оилалари аъзоларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида халқаро конвенция, 43(1)(d) модда); Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, 2006 й. (9- ва 28-моддалар).

²⁰⁸ БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича махсус маърузачиси, Монанд уй-жой ҳуқуқини амалга ошириш бўйича йўриқнома, A/HRC/43/43 (2019 й. 26 декабр), <https://undocs.org/en/A/HRC/43/43>.

²⁰⁹ Масалан, Бельгия, Жанубий Африка, Уругвай, Эквадор, Гайана, Гаити, Гондурас, Эрон Ислом Республикаси, Мальдивлар, Мали, Мексика, Никарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Португалия, Россия Федерацияси ва Испания, БМТнинг 21-сонли ахборот бюллетени, Етарли уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи, 14-бет; Жанубий Африка муносабати билан, кўнинг яна: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни Жанубий Африкада тадбиқ этиш ва судда ҳимоя қилиш бўйича йўриқнома, 2019 й. август, Юристарлар халқаро комиссияси.

²¹⁰ Масалан, Аргентина, Бангладеш, Бразилия, Буркина-Фасо, Колумбия, Коста-Рика, Доминикана Республикаси, Сальвадор, Швеция, Швейцария, Туркия, Венесуэла (Боливариан Республикаси) ва Вьетнам, БМТнинг 21-сонли ахборот бюллетени, Етарли уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи, 14-бет.

²¹¹ Ҳиндистон шароитида аҳамиятли мисолларни кўринг: *Chameli Singh v. Union of India*, (1996) 2SCC549, 4-8-бандлар; *Shantistar Builders v. Narayan Khimalal Totame*, (1990) 1 SCC 520, 9-банд; *Francis Coralie Mullin v. Administrator, Union Territory of Delhi and others*, 1980 SCC (2) 275, 8-банд; *Ahmedabad Municipal Corporation v. Nawab Khan Gulab Khan*, (1997) 11 SCC 121; *Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation*, (1985) 3 SCC 545, 46-банд; *Ajay Maken v. Union of India*, W.P.(C) 11616/2015.

²¹² Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Ben Saul, David Kinley, and Jacqueline Mowbray. 954-967-бетлар.

Моданд уй-жой ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқида кафолатланган маънода, шунчаки асосий бошпана ҳуқуқи эмас, балки «бир жойда хавфсиз, тинч ва обрў-этиборда яшаш»²¹³ дегани. Шунчаки «яшаш жойини» ёки «бошпанани» таъминлашнинг ўзи халқаро ҳуқуқда монанд уй-жой ҳуқуқи маъносида белгиланган стандартларга жавоб бермайди. Монанд ҳисобланиши учун уй-жой энг камида уй-жой ҳуқуқининг қуйидаги унсурлари талабларига жавоб бериши лозим²¹⁴:

- **Эгаликнинг ҳуқуқий хавфсизлиги:** уй-жой монанд бўлиши учун унда эгаликнинг ҳуқуқий хавфсизлиги таъминланиши керак. Ҳуқуқий хавфсизликни муҳофаза қилишдан қонун орқали «мажбурлаб чиқариб юбориш»дан, зўравонлик ва Давлат ва нодавлат субъектлар томонидан таҳдидлардан ҳимоя (қонун ҳуффатлари ва тартиблар шаклида) таъминланганини келтиб чиқаради²¹⁵. Эгаликнинг ҳуқуқий хавфсизлиги турли-туман йўллар билан таъминланиши мумкин, жумладан мулкдорлик ҳуқуқида эгаллаш; лизинг; ижарада туриш; кооператив уй-жой, фавқулодда ҳолатда уй-жой; ва расмийлаштирилмаган яшаш жойлар²¹⁶.
- **Хизматлардан фойдаланиш имконияти:** уй-жой монанд бўлиши учун у хизматлар, материаллар, бино-иншоотлар ва инфратузилма ва саломатлик, хавфсизлик, қулайлик ва озикланиш учун зарур унсурлардан фойдаланиш имкониятини қамраб олиши керак. Шунингдек у сув, санитария, электр ва чиқиндиларни олиб кетиш каби асосий хизматлардан фойдаланиш имкониятини қабраб олади²¹⁷.
- **Уй-жойнинг ҳамёнбоплиги:** уй-жой монанд бўлиши учун бундай уй-жой ҳамёнбоп бўлиши керак. Бу қоида ҳам давлат қабул қилган «ижтимоий уй-жой»²¹⁸ дастурларга, ҳам уй-жой, масалан, ижара бозорида хусусий эгалардан олинганда ҳам тааллуқли. Уй-жой ҳуқуқини муҳофаза қилиш мажбурияти Давлатлардан хусусий уй-жойдан фойдаланиш ижара бозорини бундай уй-жой аҳолининг аксарияти учун ҳамён кўтарадиган бўлиши мақсадида тартибга солишни талаб қилади²¹⁹.
- **Яшаш учун мослиги:** «монанд» ҳисобланиши учун уй-жой етарли даражада яшашга мос бўлиши учун у хавфсиз бўлиши ва касалликлардан ва об-ҳаводан ҳимояни таъминлаши керак²²⁰. Кишининг саломатлиги учун хатар туғдирмайдиган ва киши касалликка чалинмайдиган уй муҳитидан баҳраманд бўлиш соғлиқ ҳуқуқининг ўзак компоненти ҳам ҳисоланади²²¹.
- **Уй-жой имкониятининг умумийлиги:** уй-жойдан фойдаланиш имконияти камситишсиз ҳамма учун яратилиши керак²²². ИИМХҲП 2(2)-моддаси Давлатларга «мазкур Пактда баён қилинган ҳуқуқлар ҳеч қандай тур, ирк, тана ранги, жинс, тил, дин, сиёсий ёки бошқа фикр, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиш, туғилиш ёки бошқа мавқе бўйича камситишсиз кафолатлаш мажбуриятини юклайди». Камситишга қаршу ушбу муҳофаза ИИМХҲнинг Умумий

²¹³ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 4-сон, Монанд уй-жой ҳуқуқи (Пактнинг 11(1) моддаси), UN Doc. E/1992/23, (1991), пара. 7. (ИИМХҚ, Умумий шарҳ 4-сон, 7-банд)

²¹⁴ Ўша ерда, 8-банд.

²¹⁵ Ўша ерда.

²¹⁶ Ўша ерда.

²¹⁷ Ўша ерда.

²¹⁸ Ўша ерда.

²¹⁹ Ўша ерда.

²²⁰ Ўша ерда.

²²¹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, Саломатликнинг эришиб бўладиган энг юқори стандартига бўлган ҳуқуқ (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактнинг 12-моддаси), E/C.12/2000/4 (2000 й. 11 август).

²²² ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 8-банд.

шарҳида²²³ таърифланган заиф ҳолатдаги ва маргинал гуруҳларга мунсуб шахсларга ҳам қўлланилади.

- **Жойлашуви:** уй-жой монанд бўлиши учун у яшаётганларнинг яшаш манбаларини муҳофаза қилишга йўл қўядиган жойда бўлиши лозим²²⁴. Бу ишга кириш имконияти (шаҳарларда иқтисод марказларига яқин бўладими, ёки қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш имконияти бор жойларда бўладими), соғлиқни сақлаш, жамоат транспорти, мактаб ва бошқа муассасаларни инobatга олишни қамраб олади²²⁵. Махсус маргинал ва заиф гуруҳларга мансуб кишилар амалда ажратиб қўйилган узоқда жойлашган, ҳаёт кечириш учун зарур иқтисодий имкониятлардан йироқдаги ерларда яшашга мажбур қилинишлари керак эмас²²⁶.
- **Маданий монандлик:** уй-жой маданият жиҳатидат мақбул бўлиши ва маданий ўзликни танишга ва турли-туман уй-жой эҳтиёжларига кўмаклашиши лозим²²⁷. Баъзилар учун бу рўзғор учун фермерлик, қишлоқ хўжалик уй ҳайвонларини боқадиган ер, дарёларга бориш ва бошқа табиий ресурслар имконияти бор жойларда уй-жойга эга бўлишни талаб қилади²²⁸.

БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича собиқ махсус маърузачиси таъкидлаганидек, «уй хавфсизлиги» жумладан «эгаллик хавфсизлиги» билан бирга монанд уй-жой ҳуқуқини шакллантиради. Бу «шахсий ҳаёт ва хавфсизлик; қарор қабул қилишда қатнашиш; зўравонликдан ҳоли бўлиш; ва бошга тушган ҳар қандай ҳуқуқлар бузилганлигдан ҳимоя чоралари мавжудлиги»ни қамраб олади²²⁹.

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига кўра камситишни тақиқлаш тенг равишда уй-жойга ҳуқуқ маъносида ҳам амал қилади²³⁰. Шунинг учун давлатлардан уй-жойдан фойдаланишда ҳеч қандай камситиш бўлмасликни таъминлаш талаб қилинади. Бу барча кишиларнинг умумий осойишталиги учун ҳал қилувчи аҳамият касб этади, чунки:

«Уй-жойга эга бўлишдан камситувчи тарзда маҳрум қилиш ушбу гуруҳлар аъзоларини бандлик ёки маҳсулдор ер имкониятидан маҳрум қилиб ва хизматлар учун юқорироқ нарх тўлашга мажбурлаб уларнинг ижтимоий ва иқтисодий тенгсизлигини ниҳоятда чуқурлаштиради ва кучайтиради. Кўп Давлатларда уй-жой ёки ерни сотиб олиш ва унга эгаллик қилиш имконияти тенгсизликни доимий қилишда устун жиҳатга айланган»²³¹.

Миллий ҳуқуқий асос, низомлар ва амалиёт

Ўзбекистонда Конституцияда уй-жой ҳуқуқини яққол ҳимоя қилувчи қоидалар йўқлиги ҳолида қатор тегишли, умуман айтганда, уй-жой ҳуқуқини муайян даражада муҳофаза қилиши мумкин бўлган конституционал қоидалар мавжуд²³². Булар қуйидагилар:

²²³ ИИМХҚ, Умумий шарх 20-сон.

²²⁴ ИИМХҚ, Умумий шарх 4-сон, 8-банд.

²²⁵ Ўша ерда.

²²⁶ Ўша ерда.

²²⁷ Ўша ерда.

²²⁸ Ўша ерда.

²²⁹ Miloon Kothari, Монанд уй-жой монанд турмуш даражаси ҳуқуқининг қисми сифатида борасида махсус маърузачи, Бош Ассамблеянинг 2006 й. 15 мартдаги 60/251-сон «Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаши» деб аталган қарорининг бажарилиши, UN Doc. A/HRC/4/18 (2007). 23-бет.

²³⁰ ИИМХҚ, Умумий шарх 4-сон.

²³¹ БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича махсус маърузачиси, Монанд уй-жой ҳуқуқини амалга ошириш бўйича йўриқнома, A/HRC/43/43 (2019 й. 26 декабр), <https://undocs.org/en/A/HRC/43/43>, 45-банд.

²³² Ўзбекистон Республикасининг Қонституцияси, 27-модда.

- ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига ара-лашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга²³³;
- ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатла-нади²³⁴; ва
- иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳо-фаза этилишини кафолатлайди²³⁵ ва бунга қўшимча равишда киши фақат қо-нунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин²³⁶ дейилади.

Устига устак, Конституция «[e]р, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»²³⁷, деб кафолатлайди.

Совет Иттифоқи парчаланишидан сўнг давлат уй-жой фонди «Давлат уй-жой фон-дини хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун²³⁸ асосида хусусийлаштирилди, бунинг натижасида хусусий уй-жойлар улушини жами 41 фоиздан 98,9 фоизгача ошди²³⁹. Совет Иттифоқида уй-жойлар фонди давлат фонди, жамоатчилик, кооператив ва шахсий фондлардан ташкил топган эди²⁴⁰. Хусусийлаштириш дастурига кўра, Дав-лат уй-жой фондининг бир қисмини ташкил этган турар жойлар мулкдорлиги улар-ни эгаллаб турганларга ижара шартномалари асосида ўтказиб юборилди²⁴¹.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда уй-жой борасида асосий ҳуқуқий замир Ўзбекистон-нинг Уй-жой кодексида мужассам²⁴². Уй-жой масалаларини тартибга соладиган бо-шқа ҳуқуқий актлар «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонун²⁴³; Фуқаролик кодекси²⁴⁴; Ер кодекси²⁴⁵; Шаҳар-созлик кодекси²⁴⁶; ва Ипотека тўғрисидаги қонунлардан²⁴⁷ иборат. Уй-жой кодек-сига кўра, Вазирлар Маҳкамаси уй-жой масалаларини тартибга солиш, жумладан уй-жой фондидан фойдаланиш ва уни эксплуатация қилиш борасида давлат си-ёсатини олиб бориш, уй-жой қурилиши бўйча давлат дастурларни қабул қилиш ва уй-жой ва коммунал хизматлар учун масъул давлат органларининг фаолияти-ни бошқаришда муҳим ваколатларга эга²⁴⁸. Шунингдек, уй-жой борасидаги сиёсат Президент фармонлари ва фармойишлари, ва умуман мақсадли дастурлар орқали амалга оширилади²⁴⁹.

²³³ Ўша ерда, 27-модда.

²³⁴ Ўша ерда, 36-модда.

²³⁵ Ўша ерда, 53-модда.

²³⁶ Ўша ерда.

²³⁷ Ўша ерда, 55-модда.

²³⁸ «Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун, 1993 й. 7 май, 846-XII-сон, <https://www.lex.uz/acts/98427>.

²³⁹ Уй-жой ва ерни бошқариш борасида мамлакатнинг характеристикаси, UNECE. 2015, <https://unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/Publications/cp.uzbekistan.2015.en.pdf>, 15-бет.

²⁴⁰ СССР ва Иттифоқдош республикаларда уй-жой соҳасидаги қонун ҳужжатлари, СССР Олий Совети томонидан 1981 й. 24 июнда қабул қилинган, 5150-X (Ўзгартиш ва қўшимчалар 1990 й. 22 майда киритилган), 4-модда (Уй-жой фонди).

²⁴¹ «Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун, 1993 й. 7 май, 846-XII-сон, 13.3 модда.

²⁴² Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси, *op. cit.*

²⁴³ «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонун, 2019 й. 24 сентябр, ЎРҚ-336-сон, <https://lex.uz/docs/4402206>.

²⁴⁴ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, 1995 й. 21 декабрь, <https://lex.uz/docs/111181>.

²⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси, 1998 й. 30 апрел, <https://lex.uz/docs/149947>.

²⁴⁶ Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси, 2002 й. 7 май, 354-II-сон.

²⁴⁷ Ўзбекистон Республикасининг Ипотека тўғрисидаги қонуни, ЎРҚ-58-сон, 2006 й. 4 октябр.

²⁴⁸ Уй-жой кодекси, 3-модда.

²⁴⁹ Ўзбекистоннинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактни амалга ошириш тўғрисидаги учинчи даврий ҳисоботи, Е/С.12/УЗВ/3, 2019 й. 14 август, 133–141-бандлар.

Ўзбекистоннинг Уй-жой кодексида: «Агар қонунда ёки Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, уй-жой тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қоидалари чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эл юридик шахслари иштирокидаги уй-жой муносабатларига нисбатан қўлланилади»²⁵⁰, деб белгиланади. Бундай ташқари, Фуқаролик кодексида ҳам агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эллик юридик шахслар иштирокидаги муносабатларга қўлланилади²⁵¹, деб белгиланган.

Қонунга кўра, ижтимоий уй-жойдан ночор гуруҳларга мансуб шахсларнинг уй-жойга мухтож ва ижтимоий уй-жой олиш навбатида рўйхатдан ўтган муайян тоифалари фойдаланиши мумкин²⁵². Ушбу гуруҳлар, бошқалар билан бир қаторда, 1- ва 2-гуруҳ ногиронлиги бўлган ишсиз шахслар²⁵³, бемор шахсларнинг муайян тоифалари, ёлғиз яшайдиган пенсионерлар, Иккинчи жаҳон урушининг баъзи фахрийлари ва етимларни асраб олган оилалардан ташкил топган²⁵⁴. Шунга мувофиқ, гарчи қонунда «эҳтиёж» мезон сифатида кўлланилса ҳам, уйсиз бўлишнинг ўзи юқорида зикр этилган рўйхатга киритиш учун етарли шарт бўлмайди.

Хусусий субъектлар уй-жой секторида, хусусан, уй-жой куришда ёки инвесторлар ёки банк сифатида муайян роль ўйнайди²⁵⁵. Баъзи уй-жой соҳасидаги давлат дастурлари, жумладан заиф гуруҳларга мансуб кишилар учун, хусусий субъектлар жалб қилинган ҳолда, инвестициялар дастурлари ва/ёки ипотека ва микрокредитлар орқали амалга оширилади²⁵⁶. 2020 йил Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияга кўра, уй-жой соҳасида хусусий секторнинг улуши (молиялаш, куриш ва уй-жой хизматлари) ошиши кутилмоқда²⁵⁷.

БМТнинг бир неча органи ўтказган тадқиқот ва таҳлил Ўзбекистонда ночор гуруҳлар учун ижтимоий уй-жойга бўлган эҳтиёж ҳали ҳам мавжудлигини кўрсатди²⁵⁸. Ўзбекистон ўзининг 2019 йил даврий ҳисоботида «аҳоли ижтимоий жиҳатдан заиф тоифаларнинг, жумладан хотин-қизлар, ёшлар, етимлар ва ота-она қарамоғидан маҳрум болалар ва бошқаларнинг уй-жой эҳтиёжларини кўриб чиқиш учун устун чоралар кўрилди», деб ИИМХҚни хабардор қилди²⁵⁹. Ушбу чоралар оғир шароитларда яшаётган оилаларга имтиёзли шартларда уй-жой ёки маиший техника сотиб олиш учун микрокредитлар ажатиш ёки қайтарилмайдиган грантлар беришни қамраб олади, дейилди²⁶⁰.

Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунга биноан, уйлар ногиронлиги бўлган шахслар ҳаракатланиши ва фойдаланиши қулай бўлиши лозим²⁶¹. Қонун Давлат органлардан ногиронлиги бўлган шахслар уйларида тўсиқсиз

²⁵⁰ Уй-жой кодекси, 2-модда.

²⁵¹ Фуқаролик кодекси, 2-модда.

²⁵² Уй-жой кодекси, 38–40-моддалар.

²⁵³ Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун, 31-модда, Ногиронлик гуруҳлари шахсни тиббий-ижтимоий кўрикдан ўтказиш натижасида белгиланади.

²⁵⁴ Уй-жой кодекси, 38–40-моддалар; ва Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 28 июндаги 325-сон қарори.

²⁵⁵ Ўзбекистоннинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактни амалга ошириш тўғрисидаги учинчи даврий ҳисоботи, *op. cit.*, 136–141-бандлар.

²⁵⁶ Ўша ерда.

²⁵⁷ Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияси, *op. cit.*

²⁵⁸ Уй-жой ва ерни бошқариш борасида мамлакатнинг характеристикаси, Ўзбекистон, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ўзбекистондаги Тараққиёт Дастури, 2015 й., 15-бет; ИИМХҚ, Иккинчи даврий ҳисоботга якуний шарҳлар, 2014 йил, 13 июнь, Е/С.12/УЗВ/СО/2, 22-банд.

²⁵⁹ Ўзбекистоннинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактни амалга ошириш тўғрисидаги учинчи даврий ҳисоботи, *op. cit.*, 134-банд.

²⁶⁰ Ўша ерда, 114-банд.

²⁶¹ Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисида қонун, 22–23-моддалар.

ҳаракатланиши ва улардан фойдаланишини таъминлашни талаб этади²⁶². Ногиронлиги бўлган шахсларнинг уйларини жиҳозлаш маҳаллий ижро этувчи ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади²⁶³.

Шунингдек, қонунга биноан ногиронлиги бўлган шахсларга мўлжалланган уйларни уларнинг эҳтиёжларига мослаш объектларни режалаштириш, қуриш ва/ёки реконструкция қилиш даврида амалга ошириш шарт²⁶⁴. Уйларни қуриш ва реконструкция қилиш қоидалари ногиронлини бўлган шахслар ижтимоий уюшмалари билан маслаҳатлашган ҳолда лойиҳалаштирилиши керак²⁶⁵.

Маълумотларга кўра, амалда қонуннинг ушбу талаблари писанд қилинмайди ва стандартларга риоя этилмайди²⁶⁶. Хусусан, ногиронлиги бўлган шахслар мунтазам равишда уйларда ҳаракатланиш ва улардан фойдаланиш учун етарлича қўлайликлар йўқлигидан шикоят қиладилар²⁶⁷.

Хизматлардан фойдаланиш имкониятлари Уй-жой кодексида²⁶⁸ ҳамда бошқа қонун ҳужжатларида ва қатор қонун ости ҳужжатларда²⁶⁹ кафолатланган. Батафсил тартибга солинганлигига қарамай, сув ва электр таъминоти каби асосий хизматлардан фойдаланишнинг сифати, айниқса пойтахт, Тошкентдан ташқарида, пастлиги²⁷⁰, ҳамон кўп одамлар учун уй-жой ҳуқуқларини амалга оширишларида тўсиқ бўлик келмоқда²⁷¹. Масалан, Ўзбекистон вилоятларида электр таъминоти мунтазам ўчирилиб турилиши қайд этилган, сабаби, афтидан, Энергетика вазирлиги жорий қилган чекловлар²⁷². Ушбу чекланган миқдорлар кунига икки-уч соатда ишлатиб тугатилади²⁷³. Фарғона, Қашқадарё, Андижон ва Самарқанд вилоятларининг баъзи туманларида электр энергияси жадвалга кўра етказилади ва электр бўлмаган пайт бир неча соат давом этиши мумкин, дейилди²⁷⁴. Ушбу узилишларни Энергетика вазирлигининг мутахассиси шундай асослаб берди: «[...]Электр энергияси тизимининг] кундалик операцион бошқаруви учун барча истеъмолчиларни мумкин қадар кўп сифатли электр энергияси билан таъминлаш зарур. Истеъмол юқори даражада бўлганида ва жиҳозлар ортиқча юкланиши ва тизимда авария хавфи юзага келганида баъзи истеъмолчиларни дарҳол узиб қўйиш ва фавқулодда вазиятга йўл қўймаслик [зарур]»²⁷⁵.

²⁶² Ўша ерда, 22-модда.

²⁶³ Ўша ерда, 22-23-моддалар.

²⁶⁴ Ўша ерда, 9- ва 23-моддалар.

²⁶⁵ Ўша ерда, 23-модда.

²⁶⁶ Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган болалар ва катталар вазиятининг таҳлили. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (Ўзбекистондаги БМТТД, ЮНЕСКО, ЮНФПА, ЮНИСЕФ ва ЖССТ), 2019 й. май), <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3576/file/Snapshots%20PwD%20SitAn.pdf>, 105-модда.

²⁶⁷ Ўша ерда, 107-банд.

²⁶⁸ Уй-жой кодекси, 5-, 6- ва 49-моддалар.

²⁶⁹ Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори Коммунал хизматлар кўрсатиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида, 2014 й. 15 июл, 194-сон.

²⁷⁰ Қаранг: Чекловлар билан яшаш: нега вилоятларда электр тез-тез ўчирилади, асли рус тилида: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/11/29/energy/>; Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Янги Ўзбекистон ва инсон ҳуқуқлари. Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларга риоя қилинишининг ҳолати тўғрисида ахборот, Ҳисобот, 2020, <http://www.nhrc.uz/en/menu/doklad-o-situatsii-v-oblasti-prav-cheloveka->, 19-20-бетлар.

²⁷¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Янги Ўзбекистон ва инсон ҳуқуқлари. Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларга риоя қилинишининг ҳолати тўғрисида ахборот, Ҳисобот, 2020, *op. cit.*, 19-20-бетлар.

²⁷² Масалан, қаранг: Чекловлар билан яшаш: нега вилоятларда электр тез-тез ўчирилади, *op. cit.*

²⁷³ Ўша ерда.

²⁷⁴ Ўша ерда.

²⁷⁵ Электр таъминоти тизимида авариялар юзага келиши сабаблари, 2019 й. 28 ноябр, <https://telegra.ph/prichiny-vozniknoveniya-avarij-v-sistemah-ehlektrosnabzheniya-11-28>.

Мажбурий кўчириш

Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар

ИИМХҲП 11-моддасига кўра, Иштирокчи давлатлар эгалик хавфсизилигини муҳофаза қилишга тегишли бевосита мажбурияга эга, бу «мажбурлаб кўчириш»дан ҳимояни ҳам қамраб олади. Мажбурлаб кўчириш деган тушунча кишини уй хўжалиги ёки турар жойидан ҳар қандай кўчиришга ишлатилмайди — қонуний кўчириш инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуққа мувофиқ бўлиши мумкин. Бироқ, уйдан кўчириш халқаро ҳуқуқ доирасида «мажбурлаб» деб таърифланиши учун у бир неча мезонга жавоб бериши керак. ИИМХҚнинг Мажбурий кўчиришга доир Умумий шарҳида бундай кўчириш қуйидагича таърифланади:

«Кишиларни, оилаларни ва/ёки жамоаларни улар эгаллаб турган уйларида ва/ёки еридан уларнинг хоҳишига қарши, тегишли ҳуқуқий ёки бошқа турдари ҳимояни таъминламай ёки имкониятини бермай доимий ёки вақтинчалик кўчириш»²⁷⁶.

Гарчи бу тақиб барча кўчиришларга тааллуқли бўлса-да, у ҳуқуқий ҳимоянинг тегишли мувофиқ шакллари таъминламай кўчиришга қатъий тақиб ўрнатади. Кўчириш қонуний бўлиши учун талаб қилинадиган ҳуқуқий ҳимоя мажбурлаб кўчиришга доир қонун ҳужжатлари қабул қилиниши ва бажарилишидан иборат ва: 1) мажбурий кўчириш ҳам ўрнатилган тартиб жиҳатидан, ҳам моҳиятан адолатли бўлиши; ва 2) мажбурлаб кўчириш аввал чиқарилган суд қарори асосида ва кўчириладиган шахслар судга муржаат қилиш ва кўчирилишларининг қонунийлигига эътироз билдириш имкониятига эга бўлишлари талаб қилинади²⁷⁷.

ИИМХҚ кўра, Мажбурий кўчириш қонуний бўлиши учун қуйидаги мезонларга мос бўлиши керак:²⁷⁸

- **Ҳақиқий маслаҳатлашув:** кўчиришдан аввал кўчириш дахл қиладиган одамлар билан ҳақиқатан маслаҳатлашиш;
- **Монанд хабар:** кўчиришнинг белгиланган кунидан аввал кўчириш дахл қиладиган одамларга монанд ва оқилона хабар етказиш;
- **Монанд ахборот:** кўчириладиганларга кўчириш тўғрисида, жумладан мулкни қандай мақсадларга ишлатиш мўлжалланаётганлиги тўғрисида ахборот берилиши лозим;
- **Ҳукуматнинг ҳозир бўлиши:** ҳукуматнинг мансабдор шахслари ёки уларнинг вакиллари, лозим равишда ва аниқ тайинланган, мажбурлаб кўчириш чоғида, кўчириш давлат мулки бўлган ердан бўлиши, бўлмаслигадан қатъи назар ҳозир бўлишлари керак;
- **Қулай шароит:** Мажбурий кўчириш кундузи ва об-ҳаво яхши бўлган пайтда амалга оширилиши керак; ва
- **Ҳуқуқий ҳимоя воситалари:** мажбурлаб кўчиришга эътироз билдиришни истаганлар учун ҳуқуқий ҳимоя воситалари тақдим этилиши шарт. Бундай ҳимоя воситалари мажбурлаб кўчиришнинг қонунийлигига эътироз билдириш учун судга мурожаат этиш ва буни амалга оширишда ҳуқуқий ёрдамни қамраб олиши керак.

²⁷⁶ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 7-сон, Монанд уй-жой ҳуқуқи (11.1 модда): мажбурлаб кўчириш, UN Doc. E/1998/22, (1997), 3-банд.

²⁷⁷ Ўша ерда, 13-банд.

²⁷⁸ Ўша ерда, 15-банд.

Бундан ташқари, ИИМХҚ Давлатлар «мажбурлаб кўчириш бўладиган жойда ҳеч қандай шаклда камситишга йўл қўймаслик учун мувофиқ чоралар кўрилиши керак», деб таъкидлайди²⁷⁹. Ушбу стандартларга мувофиқ бўлмаган мажбурий кўчириш инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқ бузилиши боис ноқонуний «мажбурлаб кўчириш»ни ташкил этади.

Кўчирилаётганларнинг ҳуқуқига дахл қилган кўчириш амалга оширилганда Давлатлар буни олдини олиш, тартибга солиш ва уларга муносиб компенсацияни кафолатлаш мажбуриятига эга. Фақат камдан-кам ҳолларда мажбурлаб кўчириш, аynиқса одамларнинг катта гуруҳлари кўчирилганда, бу инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига мос равишда амалга оширилади, деб ИИМХҚ тан олади, ва жаҳондаги тажриба буни тасдиқлайди²⁸⁰. Шунинг учун Давлатлар кенг миқёсдаги мажбурлаб кўчиришни назарда тутган дастурлар ёки сиёсатга киришганда, уларни бошлаганда ёки уларга рози бўлганда эҳтиёткорлик кўрсатиши зарур.

Мажбурлаб кўчириш тақиқи тижорат ёки бошқа фаолият шаклда «ривожланиш»ни таъминлашни мулжал қилинган мажбурлаб кўчиришга ҳам тааллуқли²⁸¹. Бундай ташаббуслардан эҳтимол кўриладиган фойдага қарамай, Давлатларнинг ҳамкорлик қилаётган хусусий субъектлар ривожланиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва бажаришини тартибга солувчи инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуққа амал қилиш мажбурияти бор.

Миллий ҳуқуқий асос ва амалий масалалар

Ўзбекистон қонунлари, умуман айтганда, уй-жойга қонуний эгаликни таъминлайди ва мажбурлаб кўчириш тақиқланади. Хусусан, Конституциянинг 53-моддасида: «Давлат ...барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ...баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин»²⁸².

Шунингдек, кафолатлар Фуқаролик кодекси²⁸³, Уй-жой кодекси²⁸⁴ ва уй-жой ҳуқуқидан маҳрум этиш фақат қонунда назарда тутилган тартида бошқа ҳуқуқий актларда²⁸⁵ таъкинланган.

Уй-жой давлат мулки ёки хусусий, ёки мажбурлаб кўчирилаётган шахслар уй-жой эгаси ёки ижарачи эканлигига қараб²⁸⁶, мажбурлаб кўчириш низоми фарқланади. Фарқ асосан мажбурлаб кўчиришнинг йўл қўйиладиган асосларда ва уй-жой қонун ҳужжатлари кўчирилган одамлар учун назарда тутган компенсацияда.

Давлат (ижтимоий) уй-жойдан мажбурлаб кўчиришга келсак, Уй-жой кодексига биноан, ижарачилар қонунда махсус кўрсатилган ҳолларда кўчирилиши мумкин²⁸⁷. Кўчиришнинг сабабларига кўра, уларга муқобил турар жой берилиши²⁸⁸ ва суд

²⁷⁹ Ўша ерда, 10- ва 17-бандлар.

²⁸⁰ Ўша ерда, 13-банд.

²⁸¹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 7-сон, Монанд уй-жой ҳуқуқи (11.1-модда): мажбурлаб кўчириш, UN Doc. E/1998/22, (1997), 17-банд; ИИМХҚ, Умумий шарҳ 24-сон (2017), 9-, 12-бандлар.

²⁸² Ўзбекистон Республикаси Қонституцияси.

²⁸³ Фуқаролик кодекси, 166-модда.

²⁸⁴ Уй-жой кодекси, 19-, 27–29, 70–71, 73–74, 79–80-моддалар.

²⁸⁵ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида, 19-модда: Давлат органининг мулкдорнинг мол-мулкни бевосита олиб қўйишга қаратилмаган қарори, шу жумладан, ер участкасини олиб қўйиш тўғрисидаги қарори муносабати билан мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши мулкдорнинг розилиги билан қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

²⁸⁶ Уй-жой кодекси, 32–35, 86–99-моддалар.

²⁸⁷ Ўша ерда, 69–71-моддалар.

²⁸⁸ Ўша ерда, 71-, 73-, 80-, 85-моддалар.

бўйруғи талаб қилиниши мумкин²⁸⁹. Масалан, давлат турар жойлари жойлашган ер участкаси давлат ёаи жамоат эҳтиёжлари учун ажратилган бўлса, кўчириш учун суд бўйруғи керак бўлади²⁹⁰. Бундай ҳолларда, ижарачи бошқа турур жой билан таъминланиши ва ушбу муқобил турар жой тўғрисидаги ахборот кўчириш ҳақидаги суд бўйруғида акс эттирилган бўлиши керак²⁹¹.

Бироқ, жамоат уйлардан кўчирилганда муқобил турар жой берилиши мумкин бўлган шахслар тоифалари чекланган²⁹². Масалан, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган шахслар болалари билан яшашга нолойиқ, деб топилган ҳолларда улар муқобил турар жой билан таъминланмай кўчирилади²⁹³. Шу муносабат билан, ИИМҲҚ Ўзбекистон «кўчирилган шахсни муқобил турар жой ёки монанд товон билан таъминланишига мувофиқ чоралар, жумладан қонун орқали ва бошқа чораларани кўришни» тавсия этди²⁹⁴.

Миллий қонун ҳужжатларига кўра давлат уйлари асосан аҳолининг ночор ва ижтимоий жиҳатдан ожиз ҳолатдаги тоифаларига ажратилиши инobatга олинса, муқобил турар жой ажратилмай кўчириш уйсизлик даражасининг ўсишига ҳам олиб бориши мумкин, халқаро ҳуқуққа биноан Давлат зиммасига мажбурият юкланган турар жой ҳуқуқининг яна бир жиҳати.

Хусусий уйлардан кўчиришга келганда, мулкдорга тегишли хусусий уй, бошқа бинолар ёки иншоотлар давлат органи қарорига кўра олиб қўйилаётган ерда жойлашганда, мулкдор зарар қопланиши ҳуқуқига эга: «мол-мулкка тенг қимматли мол-мулк ...берилади ва унинг кўрган бошқа зарарлари тўланади ёки мулк ҳуқуқи бекор қилиниши билан етказилган зарар тўла ҳажмда тўланади»²⁹⁵.

Хусусий мулк мулкдорнинг розилиги билан²⁹⁶ ёки суд қарори асосида олиб қўйилиши мумкин²⁹⁷. Олиб қўйилган ер учасикасида жойлашган уйларнинг ёки бошқа иншоотларнинг қиймати бозор нархда аввалдан ва тўлиқ тўланмасдан уларни бузиб ташлашга йўл қўйилмайди²⁹⁸. Мулкдор қарорга рози бўмаган тақдирда, бу қарор суд томонидан низо ҳал этилгунигача қадар амалга оширилиши мумкин эмас²⁹⁹. Шунингдек, мулкдор кўчириш тўғрисидаги қарорга қарши шикоят билан судга муржаат қилишга ҳақли³⁰⁰.

Тегишли ҳуқуқий актларга кўра, олиб қўйишга, умуман олганда, «давлат ва жамоат эҳтиёжлари» ва «инвестиция лойиҳаларини» амалга ошириш учун йўл қўйилади³⁰¹. Инвестиция лойиҳалари «ҳудудларни комплекс ривожлантириш, шу жумладан, муайян ҳудуднинг архитектура қиёфасини ўзгартириш ва яхшилашга қаратилган давлат дастурлари ҳамда ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган объектларни

²⁸⁹ Ўша ерда, 70-модда.

²⁹⁰ Ўша ерда, 70–71-моддалар.

²⁹¹ Ўша ерда, 71-модда.

²⁹² Ўша ерда, 60-, 74-, 79-, 85-моддалар.

²⁹³ ИИМҲҚ, Ўзбекистоннинг иккинчи даврий ҳисоботи борасида якуний кузатмалар, Е/С.12/УЗВ/СО/2, 2014 й. 13 июнь, 22-банд.

²⁹⁴ Ўша ерда.

²⁹⁵ Фуқаролик кодекси, 206-модда; Уй-жой кодекси, 27-модда; Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 19-модда.

²⁹⁶ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 19-модда.

²⁹⁷ Ўша ерда.

²⁹⁸ Ўша ерда.

²⁹⁹ Ўша ерда.

³⁰⁰ Ўша ерда.

³⁰¹ «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мулк ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаш ҳамда ер участкаларини олиб қўйиш ва компенсация бериш тартибини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 й. 16 ноябрдаги 911-сон қарори, https://lex.uz/docs/4597630?fbclid=IwAR37rOnvrtHHJUdF_M-fqmVK-srV8wNICO5HAJ8Z4xlnmj0sSTSC5iRUy, 2-банд.

қуриш», деб таърифланади³⁰². Инвестиция лойиҳаларни амалга ошириш ҳолларида белгиланган кўчириш тартибида кўчиришга белгиланган мулкнинг 75 фоиз мулкдорлари шартнома асосида инвестор мулкларини сотиб олишига розилик билдирган бўлса ва бошқа мулкдорлардан розилик олишнинг имкони бўлмаса, инвестор «уларнинг уйларини мажбурий сотиб олиш қаронини олиш учун» судга мурожаат этишга ҳақли. Бу ҳолда «розилик бермаган мулкдорларга бериладиган компенсация миқдори, турлари ва муддати суд тартибида белгиланади»³⁰³. Олиб қўйиш ва кўчириш борасидаги шунчали кенг ваколатлар учун ҳуқуқий асос қонун ҳужжатлари эмас, балки қарор билан берилганлиги ташвий уйғотади. Бироқ, Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тизимига кўра, бундай иккиламчи актлар Конституцияга, жумладан уй-жой ҳуқуқининг конституциявий ҳимояларига мос бўлишлари керак³⁰⁴.

Ер участкасини давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйиш қарорини қабул қилишга фақат муайян органлар ҳақли. Булар туман, шаҳар, вилоят ва Тошкент шаҳри ҳокимлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасидан иборат³⁰⁵.

Ер участкасини олиб қўйиш ва уйларни ёки бошқа бино ва иншоотларни бузиб ташлаш тўғрисидаги қарор шаҳар бош режаси, шунингдек ва аҳоли яшайдиган ерларнинг турар жой мавзеларнинг батафсил режалаштириш ва ривожлантириш бўйича шаҳар лойиҳаларига мос бўлиши лозим³⁰⁶. Бироқ, амалда мазкур режалар жамоатчилик учун очиб берилмайди³⁰⁷.

Ер участкаси олиб қўйилиши муносабати билан бузилган кучмас мулкнинг эгасига бериладиган компенсация уй-жойнинг қийматини қоплаш, муқобил турур жой бериш ёки якка тартибда турар жой қуриш учун ер участкасини беришлардан иборат, ва у кўчириш билан боғлиқ зарарни қоплайди³⁰⁸. Тарафлар компенсация борасида келиша олмаган тақдирда, компенсация масаласи суд тартибида ҳал этилади³⁰⁹.

Кўчириш хусусий турар жойга тегишли бўлган ҳолларда Ўзбекистоннинг хусусий мулк ҳуқуқларини тақдим этувчи миллий қонунлари белгиладиган кафолатлар уй-жой ҳуқуқининг кучлироқ муҳофазасини тақдим этади. Бироқ, жамоат турар жойлардан кўчириш ҳолларида жорий ҳуқуқий низомлар монанд эмас ва уй-жой ҳуқуқини кафолатловчи ҳуқуқий ислоҳотларни амалга ошириш заруратини кўрсатади.

Ноқонуний қурилган уй-жойлардан кўчириш ёки қўчириш таҳдиди Ўзбекистонда кенг тарқалган ҳодиса бўлиб³¹⁰, уй-жой ҳуқуқига доир алоҳида муаммолар келтириб чиқаради. Ички қонунларга биноан ноқонуний қурилган уй-жойлар — бу мақсад учун қонунга кўра ажратилмаган ва/ёки талаб қилинадиган рухсатномасиз мавжуд

³⁰² Ўша ерда, 47-банд.

³⁰³ Ўша ерда.

³⁰⁴ Норматив-ҳуқуқий актлар тўғрисида қонун, 7-модда.

³⁰⁵ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 19-модда.

³⁰⁶ Ўша ерда.

³⁰⁷ Мониторинг ҳақидаги ҳисобот: Марказий Осиё мамлакатларида давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун турар-жой биноларини олиб қўйишда инсон ҳуқуқларига амал қилиш, 2020-йил мониторинги: Ўзбекистонда уй-жой ҳуқуқларига риоя қилиш, <http://ichrptj.org/ru/blog/monitoring-2020-sobyudenie-zhilishchnyh-prav-v-uzbekistane>.

³⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 й. 16 ноябрдаги 911-сон қарори, *op. cit.*, 41–42-бандлар.

³⁰⁹ Фуқаролик кодекси, 206-модда, ва «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонун, 19-модда.

³¹⁰ Шахноза Соатова, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ходими: «Ноқонуний қурилишлар: сабаблар, таҳлиллар ва оқибатлар», 2020 й. 26 феврал, <https://uza.uz/ru/posts/nezakonnye-postroyki-prichiny-analiz-i-posledstviya-26-02-2020>; Ноқонуний қурилган уй-жойлар: сабаб, таҳлил, оқибат — Teletype (Адлия вазирлигининг Телеграм сайтидаги расмий канали).

архитектура ёки қурилиш қоидаларини бузиб қурилган уй-жойлар³¹¹. Рухсатсиз қурилишга эгалик қилиш ҳуқуқи қурилиш амалга оширилган ер участкасига эгалик қиладиган, умрбод мерос қилиб қолдирилган, доимий эгалик қиладиган ва ундан фойдаланадиган шахс учун суд томонидан тан олинishi мумкин. Бундай ҳолда бинонинг эгаси деб тан олинган шахс қурилиш учун харажат қилган шахсга суд томонидан белгиланган миқдорда у сарфлаган маблағларни қайтариб беради³¹².

Амалда мажбурлаб кўчириш Ўзбекистонда уй-жой ҳуқуқлари бузилишининг салмоқли улушини ташкил қилиб жиддий норозиликларга олиб келди³¹³.

Аксарият ҳолларда кўчириш мўлжалланган шаҳарсозлик ва шаҳарларга янги қиёфа бериш баҳонасида амалга оширилади³¹⁴. Маълумотларга кўра, ички қонунларга кўра талаб қилинадиган кўчириш тартиби, жумладан хабардор қилиш тартиби кўп ҳолларда бажарилмайди ва судда муносиб кўриб чиқиш кафолатларига риоя этилмайди³¹⁵.

Хусусан, кўчириш тартиби қуйидаги саволларни кўтаради:

- **Очиқ маслаҳатлашув:** Жорий норматив ҳужжатларга кўра, кўчириш дахл қилган одамлар билан кўчиришдан аввал маслаҳатлашув ўтказилиши керак.³¹⁶ Бироқ, амалда, кўп ҳолларда кўчириш дахл қилган одамлар билан очиқ маслаҳатлашув ўтказилмайди³¹⁷.
- **Монанд хабар:** Давлат органлари кўчириш дахл қилган одамларни ер участкани ёки уйни олиб қўйиш ёки уйни бузиб ташлаш тўғрисидаги қарордан сўнг ёзма равишда (имзо олиб) олиб қўйиш ёки бузиб ташлашда камидан олти ой аввал хабардор қилишга мажбур³¹⁸. Тегишли органлар қарорининг нусхаси хабарномага илова қилиниши лозим³¹⁹. Бироқ, амалда баъзан бундай хабарнома умуман берилмайди ёки етарлича батафсил бўлмай³²⁰, муҳрсиз бўлиб³²¹ ёки бундай ваколатга эга бўлмаган орган томонидан чиқарилиб³²² қонун талабларига жавоб бермайди.

³¹¹ Фуқаролик кодекси, 212-модда.

³¹² Ўша ерда.

³¹³ Дилмира Матёкубова, Ўзбекистонни қайта қуришнинг хатарлари: Ялтироқ ойналарнинг қад кўтариши, The Foreign Policy Centre (fpc.org.uk), 2020 й. 14 июл, <https://fpc.org.uk/the-perils-of-rebuilding-uzbekistan-the-rise-of-glass-and-glitter/>. Бир неча киши [уйларини] бузиб ташлашга норозилик сифатида ўзига ўзи ўт қўйиб ўз жонига қасд қилди. 2018 й. декабр ойида Қибрай туманида Нозима Эргашева уйини бузиб ташлаш тўғрисидаги қарорига норозилик билдириб туман ҳоқиятида фуқаролар қабули пайтида одамлар олдида ўзига ўзи ўт қўйди. Оқибатда терисининг 68 фойзи жароҳат олди. 2020 й. февраль ойида Муқаддас Мустафоева Қаршида уйни бузиб ташлашларига норозилик билдириб ўзига ўзи ўт қўйди, отаси ўтни ўчиришга уриниб қаттиқ куйиш жароҳатларини олди.

³¹⁴ Human Rights Watch, Ўзбекистондаги воқеалар, Мулк ҳуқуқи, 2020, <https://www.hrw.org/world-report/2020/country-chapters/uzbekistan#fb32c6>.

³¹⁵ Фируз Турсунов (Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяси), Мулкдорлик ҳуқуқи дахлсидир, 2021 й. 30 январ, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг сайти, https://sud.uz/ru/ccr_slider/право-собственности-неприкосновенно/.

³¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 й. 16 ноябрдаги 911-сон қарори, *op. cit.*

³¹⁷ Ўзбекистоннинг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази, Янги Ўзбекистон ва инсон ҳуқуқлари: Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларини бажариши аҳволи тўғрисида ахборот, Ҳисобот, 2020, 20-бет; Марказий Осиё мамлакатларида уй-жойларни давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш пайтида инсон ҳуқуқларини мониторинг ҳисоботи, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақил маркази, *op. cit.*

³¹⁸ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 19-модда.

³¹⁹ Ўша ерда.

³²⁰ Марказий Осиё мамлакатларида уй-жойларни давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш пайтида инсон ҳуқуқларини мониторинг ҳисоботи, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақил маркази, *op. cit.*

³²¹ Ўзбекистонда бузиб ташлаш ва мажбурлаб кўчириш тўғрисида ахборот тарқатадиган «Снос-Ташкент» Фейсбук жамоатчилиги гуруҳи, <https://www.facebook.com/groups/328799110874813/>.

³²² Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақил маркази, Марказий Осиё мамлакатларида уй-жойларни давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш пайтида инсон ҳуқуқларини мониторинг ҳисоботи, *op. cit.*

- **Монанд ахборот:** Кўчириш тўғрисида ахборот, жумладан кўчмас мулкдан қандай фойдаланиш мўлжали кўчириш дахл қиладиганларга етказилили келак³²³. Маълумотларга кўра, баъзи ҳолларда кўчириш дахл қиладиганларга на бузиш ташлаш сабаблари, на саволлар бериш йўллари тўғрисида монанд ахборот берилган³²⁴.

Амалда, баъзи ҳолларда кўчириш дахл қиладиганларга компенсация ёки мувофиқ турар жой умуман ёки вақтида берилмаган³²⁵. Баъзи одамларга уйлани бузиб ташланганлигига қарамай, вақтинчалик ҳеч қандай турар жой берилмай, улардан қариндошлар ёки дўстларникида туриб туриш илтимос қилишган³²⁶. ННТлар хабар беришларича, яшовчиларнинг аксарият даъво аризалари судлар томонидан қондирмай қолдирилган³²⁷.

Бузиб ташлаш ишлари баъзан мувофиқ шароитда олиб борилмаганлиги тўғрисида хабарлар ҳам бор. Масалан, Ўзбекистоннинг бола ҳуқуқлари бўйича Омбудсмани ҳуқуқ-тартибот органлари «об-ҳаво ёмон бўлган, куз-қиш мавсумида, муқобил турар жой тақдим этмай ва кўчирилаётган оиланинг болалари борлигини ҳисобга олмай» олиб борган мажбурлаб кўчиришни танқид қилди³²⁸.

Хусусан, Ўзбекистонда қурилиш ва ривожланиш лойиҳалари билан боғлиқ уйлари бузиб ташлаш ва мажбурлаб кўчириш тўлқини кўтарилган эди³²⁹. Кўп ҳолларда маълумотларга кўра бундай кўчиришлар аввалдан хабардор қилмай, ҳуқуқий равишда уларга эътироз билдириш имконият ва муқобил турар жой ёки компенсация бермай амалга оширилган³³⁰. Баъзи ҳолларда, маълумотларга кўра, сув таъминоти, яшовчиларни бузиб ташлаш арафасида турган уйларида чикариб юбориш мақсадида санитария ва элект таъминоти каби турар жой асосий хизматлари узилиб қўйилди³³¹.

³²³ Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 й. 16 ноябрдаги 911-сон қарори, *op. cit.*, 41–42-бандлар.

³²⁴ Марказий Осиё мамлакатларида уй-жойларни давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш пайтида инсон ҳуқуқларини мониторинг ҳисоботи, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақил маркази, *op. cit.*

³²⁵ Ўша ерда.

³²⁶ Ўша ерда.

³²⁷ Ўша ерда.

³²⁸ Anhor.uz янгиликлар портали: «Куз-қиш мавсумида мажбурлаб кўчиришни бошлайдиган органларнинг позициясин тушунмайман» — Бола ҳуқуқлари бўйича Омбудсман, 2020 й. 27 ноябр, <https://anhor.uz/news/23620>.

³²⁹ Марк Беннеттс, Огоҳлантирилмай кўчирилганлар: Тошкентдаги [уйларни] қўққисдан бузиб ташлаш ғазаб кўзғатмоқда, The Guardian, 2019 й. 2 апрел, <https://www.theguardian.com/cities/2019/apr/02/evicted-without-warning-demolitions-spark-activism-in-tashkent-uzbekistan>; Agnieszka Pikulicka-Wilczewska, Alarm as demolitions make way for new-look Uzbekistan, Al Jazeera, 2019 й. 31 октябр, <https://www.aljazeera.com/features/2019/10/31/alarm-as-demolitions-make-way-for-new-look-uzbekistan>.

³³⁰ 2016–2018 йилда, ер участкалирини давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш билан боғлиқ ҳолда, 4689 турар жой бинолари ва 1456 турар жой бўлмаган бино-иншоотлар бузиб ташланди. Масалан, Намангандаги Уйчи кўчасидаги 358 уй эгалари ёзма хабарнома олмадилар ва 2016 й. август ойида уларнинг уйлари бузиб ташланди. Хивадаги 84 уйнинг эгалари ёзма хабарнома олдидилар, ammo уйлар хабар беришдан кейин беш-етти кун оралиғида бузиб ташланди. Бундан ташқари, деярли барча вилоятларда [уйларнинг] эгалари ва оилаларига на вақтинчалик турар жой, на ижарага туриш ва вақтинчалик турар жойларга нарсаларни олиб бориш учун транспорт харажатлари қопланди. 688 ҳолларда бузиб ташлаш ҳеч қандай хабар берилмай амалга оширилди. Шу қаторда 569 уй Наманган вилоятида, 57-таси Андижон вилоятида, 31-таси Навоий вилоятида, 22-таси Бухоро вилоятида ва еттитаси Самарқанд вилоятида бўлган. 985 ҳолда ҳуқуқ бузилиши, жумладан 212 ҳол Хоразмда, 189—Самарқандда, 172—Сурхондарёда ва 125—Қорақалпоғистонда хабардор қилиш шартларига тегишли эди. Масалан, Намангандаги Уйчи кўчасидаги 358 уй эгалари ёзма хабарнома олмадилар ва 2016 й. август ойида уларнинг уйлари бузиб ташланди. Хивадаги 84 уйнинг эгалари ёзма хабарнома олдидилар, ammo уйлар хабар беришдан кейин беш-етти кун оралиғида бузиб ташланди. Gazeta.uz янгиликлар портали: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/07/25/demolition/>; Адлия органлари 2016–2018 йилларда давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун ерларни олиб қўйишда қонунга риоя этилишини текшириб чиқиб, ҳокимиятлар томонидан кўплаб қонунбузарликларга йўл қўйилганлигини аниқладилар; қаранг: ЮХКнинг Ўзбекистондаги миссияси, *op. cit.*

³³¹ Дилмира Матёкубова, Ўзбекистонни қайта қуришнинг хатарлари: Ялтироқ ойналарнинг қад кўтариши, *op. cit.*

Самарали ҳимоя воситалари ва монанд уй-жойга эга бўлиш

Юқорида I-бобда таъкидлангандек, ҳуқуқий ҳимоя воситалари монанд турар жой ҳуқуқларини таъминлашда, айниқса мажбурлаб кўчириш шароитида, махсус аҳамият касб этади. Ушбу шароитда, ИИМХҚ «мажбурлаб кўчириш буйруқлари дахл қиладиганларга, ҳуқуқий ҳимоя воситалари таъминланиб тартиб жорий этилиши керак», жумладан мажбурлаб кўчириш «дахл қилинган шахслар ҳар қандай мулк, шахсий ва кўчмасга, компенсация олиши ҳуқуқига эга бўлиши»ни таъминлайдиган ҳимоя воситалари ва низомлари таъминланиши лозим, деб таъкидлади³³². Мажбурлаб кўчирилиши лозим бўлган шахслар «монанд компенсация, зарарни қоплаш ва тенишли равишда турар жой ва маҳсулдор ер олишлари зарур»³³³.

Ушбу мажбуриятлар самарали бажарилишини кўзлаб, БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича собиқ махсус маърузачиси ҳуқуқлар «низомлар ва дастурлар тузилишига интеграцияланган ва адвокатлар ва судьяларни тайёрлашиги киритилиши лозим», деб кўрсатди³³⁴. Хусусан, суд ҳимояси воситаларига келганда, «[с]удлар суд назоратини амалга оширганда ички қонунларни уй-жой ҳуқуқига мувофиқ равишда талқинни қабул қилишлари ва ҳукумат бундай талқинни, жумладан суд муҳокамасида, тарғиб қилиши керак»³³⁵.

Махсус маърузачиси уй-жой ҳуқуқи контекстида одил судловдан фойдаланиш имконияти тўғрисидаги ҳисоботида одил судловдан фойдаланиш ва уй-жой ҳуқуқи борасида 10 муҳим принципни баён этди³³⁶. Ушбу принципларга кўра одил судловдан фойдаланиш имконияти тегишли чоралар билан таъминланиб ва турли гуруҳлар эҳтиёжларига қаратилган бўлиши лозим³³⁷. Муҳимки, судлар алоҳида ишларда тақдим этадиган воситалар уй-жойлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши учун мурожат этаётганларга самарали имкониятни таъминлаши керак. Зарур ҳолларда булар «қайта-қайта содир этилаётган бузишларни» тузатиш чораси бўлган «тузилмавий воситалар»ни ўз ичига олиши керак³³⁸. Лозим бўлган ҳолларда булар судлар давлат органларидан ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни қабул қилиш ёки ўзгартиришни, зарур ресурсларни ажратиш, ва/ёки уй-жой бозоридаги хусусий субъектлар фаолиятини тартибга солишни талаб қилишларини қамраб олиши мумкин³³⁹.

Ўзбекистоннинг ички қонунларига биноан ҳар бир кишига суд ва суддан ташқари воситалардан фойдаланиш ҳақли бўлишининг умумий кафолатларидан ташқари, уй-жой қонун ҳужжатлари уй-жой ҳуқуқлари бузилишидан ҳимояланишнинг баъзи жиҳатларини ҳам ёритиб беради. Ўзбекистоннинг ички қонун ҳужжатларига кўра, Давлат органлари ҳаракатлари уй-жой ҳуқуқларига ноҳуш таъсир қилган ҳар бир шахс ушбу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш учун суд ва суддан ташқари воситалардан фойдаланишга ҳақли³⁴⁰. Суд воситаларига келганда, жисмоний шахслар Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судларга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли.

³³² Умумий шарҳ 7-сон, 13-банд/

³³³ БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича махсус маърузачиси, Монанд уй-жой ҳуқуқини амалга ошириш бўйича йўриқнома, *op. cit.*, 38-банд; Кўринг шунингдек, Қурилиш асосидаги мажбурлаб кўчириш ва кўчиришнинг асосий принциплари ва йўриқнома, А/НRC/4/18, 23–27-бандлар; ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Деҳқонлар ва қишлоқ хўжалигида ишловчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги декларацияси, 17- ва 24-моддалар.

³³⁴ БМТнинг монанд уй-жой ҳуқуқи бўйича махсус маърузачиси, Монанд уй-жой ҳуқуқини амалга ошириш бўйича йўриқнома, *op. cit.*, 16(а), 19(е) бандлар.

³³⁵ Ўша ерда, 16(с) банд.

³³⁶ Ўша ерда.

³³⁷ Ўша ерда, 13-банд.

³³⁸ Ўша ерда, 21–22-бандлар.

³³⁹ Ўша ерда.

³⁴⁰ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 14-модда; Фуқаролик кодекси, 206-модда; Уй-жой кодекси, 140-модда.

Шунингдек, Давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги ёки Давлат органларининг қонунларга хилоф актлари туфайли кўрилган зарар қопланиши ҳуқуқи ҳам мавжуд³⁴¹. Мулкдорлар Давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари қарорлари ва ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли ҳуқуқлари ёки қонуний манфаатлари бузилганига қарши судларга мурожаат қилганларида давлат божи тўлашдан озод этилганлар³⁴². Бундан ташқари, аксарият ҳолларда мажбурлаб кўчиришни амалга оширадиган ҳуқуқ-тартибот органлари ходимлари содир этган бузилишларга қарши даъво очилганда ҳам давлат божи тўланмайди³⁴³.

Уй-жой ҳуқуқлари борасида ишлайдиган миллий мутахассислар амалда уйлар муниципал органлар қарорлари асосида, суд буйруғи олинмай ёки яшовчиларга мажбурлаб кўчиришга тегишли қарорлар устидан шикоят бериш учун етарли вақт қолдирмай бузиб ташланади, деб ЮХКга мунтазам равишда маълумот бериб турдилар. Бундай ҳолларда мажбурлаб кўчиришда қатнашган органлар ходимлари одатда жавобгарликга тортилмайдилар³⁴⁴. Судларнинг фойдаланиш мумкин бўлган чекланган статистик маълумотларига кўра, охириги пайтларда маҳаллий ижроия органларининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлигига қарши мулк ёки уй-жой ҳуқуқи борасида қилинган даъволар сони ошди³⁴⁵ ва 2020 йилда маҳаллий ижроия органларига қарши шикоятларнинг 46 фоизини судлар [маъмурий судлар] қониктирди»³⁴⁶. Бироқ, ҳисоботлар кам ва уларда уй-жойга ҳуқуқига тегишлилари ва ҳимоя чораларининг самарадорлиги ажратилган маълумотларни ўз ичига олмайди.

Устига устак, маълумотларга кўра, Ўзбекистонда суд амалиётида маҳаллий судлар уй-жой ҳуқуқига тегишли инсон ҳуқуқлари халқаро стандартларга мурожаат этишни унча хоҳламайдилар³⁴⁷. Бироқ, Олий суд пленуми уй-жойга тегишли, жумладан мажбурлаб кўчириш борасида аксарият ҳолларда судлар ишларни ўрганаётганда амал қилиши керак бўлган ички ҳуқуқ қоидаларини қайтарадиган ички судлар қарорлари тўғрисида қарорлар қабул қилди³⁴⁸.

Хулосалар

Ўзбекистоннинг уй-жой ҳуқуқига доир ҳуқуқий асоси уй-жой ҳуқуқи борасидаги халқаро стандартларига риоя этилиши учун шарт бўлган муа йян кафолатларни ўз ичига олади. Бироқ, амалда қонун таъминлаган кафолатлар кўп ҳолларда эътиборга олинмайди ва/ёки Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларини бузган ҳолда камситишдан ҳоли монанд турар жойни таъминламайдиган равишда қўлланилади. Шунинг билан мажбурлаб кўчириш қурбонлари бўлган кишилар учун одил судловга мурожаат қилиш имконияти рад этилади ва улар қийин аҳволга туширилади.

Охириги йилларда мажбурлаб кўчириш ташвиш уйғотадиган сабабга айланди. Кўп ҳолларда шахарсозлик рағбат олиб қабул қилинган сиёсатлар бутун мамлакатда уй-жой ҳуқуқлари бузилишига олиб келди. Булар онда-сонда юз беридаган ҳоллар бўлмай, балки уй-жой ҳуқуқини муҳофаза қилиш заифлигини кўрсатадиган одадий ҳодисадир. Судлар мажбурлаб кўчиришга қарши ҳимоя воситаларини таъминлашда етарлича кучли роль ўйнамайдиган кўринади.

³⁴¹ Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун, 15-модда.

³⁴² Ўша ерда; «Давлат божи тўғрисида»ги қонун, 2020 й. 6 январ, ЎРҚ-600-сон, 10-модда.

³⁴³ «Давлат божи тўғрисида»ги қонун, 2020 й. 6 январ, ЎРҚ-600-сон, 10-модда.

³⁴⁴ ЮХКнинг Ўзбекистонга миссияси, *op. cit.*

³⁴⁵ Фируз Турсунов (Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяси), Мулкдорлик ҳуқуқи дахлсидир, 2021 й. 30 январ, *op. cit.*

³⁴⁶ Ўша ерда.

³⁴⁷ Марказий Осиё мамлакатларида уй-жойларни давлат ва жамоатчилик эҳтиёжлари учун олиб қўйиш пайтида инсон ҳуқуқларини мониторинг ҳисоботи, Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақил маркази, *op. cit.*

³⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг қарори Уй-жой низолари бўйича суд амалиёти ҳақида, 2001 й. 14 сентябр, 22-сон, <https://www.lex.uz/acts/1452369>.

III-боб. Соғлиқни сақлаш ҳуқуқи

Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар

Жисмоний ва руҳий саломатликнинг эришиб бўладиган юқори стандартларига ҳуқуқи одатда «соғлиқ ҳуқуқи» деб юритилади, соғлиқ ҳуқуқи ишлаб турган «соғлиқни сақлаш тизими» ва «саломатликнинг эришиб бўладиган юқори мезони амалга ошириш учун зарур турли муассасалар, товарлар, хизматлар ва шароитлардан баҳраманд бўлиш» ҳуқуқи назарда тутилади³⁴⁹. Соғлиқ ҳуқуқи ИИМХҲПнинг 12-моддаси асосида муҳофаза қилинган, унга бироан:

1. Ушбу Пактнинг интирокчи Давлатлари ҳамманинг жисмоний ва руҳий саломатликнинг эришиб бўладиган юқори стандартларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқини тан оладилар.
2. Ушбу Пактнинг интирокчи Давлатлари ушбу ҳуқуққа тўлиқ этишиш учун қилиши керак бўлган қадамлар қуйидагилар учун зарурларни ўз ичига олади:
 - (a) ўлик туғилиш ва чақалоқлар улими кўрсаткичини қисқартириш ва боланинг соғлом ривожланишини таъминлаш;
 - (b) атроф-муҳит ва ишлаб чиқаришдаги гигиенанинг барча жиҳатларини яхшилаш;
 - (c) эпидемик, эндемик, касбий ва бошқа касалликларнинг олдиғи олиш;
 - (d) касаллик ҳолларида барча тиббий хизматлар ва тиббий эътибор бўлишини таъминлайдиган шароитни яратиш.

Мазкур тушунчаларни ИИМХҲ ўзининг Умумий шарҳи 14-сонида (Саломатликнинг энг юқори эришиб бўладиган стандартларига ҳуқуқ)³⁵⁰ ва Умумий шарҳи 22-сонида (Жинсий ва репродуктив саломатликка ҳуқуқ)³⁵¹ эътиборли талқини берган.

Ўзбекистон иштирокчи бўлган Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция болаларнинг «саломатликнинг энг юқори эришиб бўладиган стандартлари ва касалликларни даволаш ва саломатликни тиклаш учун муассаса ва воситаладан баҳраманд бўлиши» учун ўзига хос стандартларни белгилайди³⁵². Соғлиқ ҳуқуқининг муайян жиҳатлари инсон ҳуқуқлари борасидаги бошқа шартномалар, жумладан, эътиборга лойиқки, Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда³⁵³; Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шаклларини тугатиш тўғрисида конвенцияда³⁵⁴;

³⁴⁹ ИИМХҲ, Умумий шарҳ 14-сон, 8–9-бандлар.

³⁵⁰ Ўша ерда.

³⁵¹ ИИМХҲ, Умумий шарҳ 22-сон, жинсий ва репродуктив саломатлик тўғрисида (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт, 12-модда), E/C.12/GC/22, 2016 й. 2 май.

³⁵² Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция, 24-модда («Иштирокчи Давлатлар боланинг саломатликнинг энг юқори эришиб бўладиган стандартлари ва касалликларни даволаш ва саломатликни тиклаш учун муассаса ва воситаладан баҳраманд бўлишга ҳуқуқини тан оладилар»); БМТнинг Бола ҳуқуқлари бўйича қўмитаси (БҲҚ), Умумий шарҳ 15-сон: Боланинг саломатликнинг энг юқори эришиб бўладиган стандартларидан баҳраманд бўлишга ҳуқуқини (Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция, 24-модда), CRC/C/GC/15 (2013 й. 17 апрел).

³⁵³ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт, 6-модда («Ҳар бир инсон ажратиб бўлмас яшаш ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқ қонун орқали ҳимояланади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаётдан маҳрум қилиниши мумкин эмас»); БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитаси (ИҲҚ), Умумий шарҳ 36-сон: Яшаш ҳуқуқи (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактнинг 6-моддаси), CCPR/C/GC/35 (2019 й. 3 сентябр), 8-, 25-бандлар.

³⁵⁴ Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шаклларини тугатиш тўғрисида конвенция, 12-модда («Иштирокчи давлатлар соғлиқни сақлаш соҳасида, эркаклар ва хотин-қизлар тенглиги, соғлиқни сақлаш хизматлари, жумладан оилани режалаштириш хизматларидан фойдаланиш имконияти асосида хотин-қизларга қарши камситишни тугатиш учун барча тегишли чораларни кўрадилар»); Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шаклларини тугатиш тўғрисида конвенция (АКБХК), Умумий тавсия 24-сон: Аёллар ва саломатлик (Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шаклларини тугатиш тўғрисида конвенциясининг 12-моддаси), A/54/38/Rev.1 (1999).

БМТнинг қийноққа қарши конвенцияси³⁵⁵ ва Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияда³⁵⁶ белгиланган.

Соғлиқни сақлаш муассаса ва воситалари, хизматлар ва товарлардан (етарли миқдор ва хилма-хилликда) фойдаланиш имконияти; қулай (иқтисодий ва жисмоний жиҳатлардан); мақбул; ва сифати яхши бўлиши керак³⁵⁷:

- **Мавжудлиги:** Давлатлар ҳар бир шахс соғлиқ ҳуқуқидан тўлиқ баҳраманд бўлиши учун ишлаб турган давлат соғлиқни сақлаш тизими, соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлар ва хизматлар етарли миқдор ва сифатда мавжуд бўлишини таъминлаши шарт. Ушбу товарлар ва хизматлар замир бўладиган, санитария, сув ва электр таъминоти ва озиқ-овқат каби белгиловчи унсурларни ҳам ўз ичига олади³⁵⁸. Бу «жинсий ва репротуктив соғлиқни сақлашнинг энг кенг кўламини», жумладан: «презерватив ва фавқулдда контрацепция каби кенг кўламда сақланиш усулларини»; «аборт ва абортдан кейинги парвариш учун дори-дармонлар»; ва «жинсий йўл билан юқадиган инфекция ва ИИТВ олдини олиш ва даволаш учун» воситалар борлигини билдиради.
- **Фойдаланиш имконияти:** Давлатлар барча соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлар ва хизматлардан жисмоний ва иқтисодий жаҳатдан ҳеч қандай камситишсиз фойдаланиш имкониятини таъминлаши шарт³⁵⁹. Камситмаслик мажбурияти қуйида кенгроқ ёритилган. Бунда Давлатлардан аниқ равишда барча соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлар ва хизматлардан «ҳамма, айниқса аҳолининг энг заиф ва маргиналлашган табақалари фойдаланиши мумкинлигини, қонунда ва амалда»³⁶⁰ таъминланиши талаб қилинади. «Фойдаланиш имконияти» жисмоний, иқтисодик жиҳатдан ва ахборотдан фойдаланиш имкониятини талаб қилади:
 - ◇ *Жисмоний фойдаланиш имконияти:* Барча соғлиқни сақлаш хизматлари, товарлар ва муассасалар «барча учун хавфсиз равишда жисмоний ва географик маънода фойдаланишга қулай бўлиши шарт, шунинг билан эҳтиёжи бор шахслар вақтида хизматдан фойдаланиши ва ахборот олиши мумкин бўлади». Умуман олганда, масалан, қишлоқ ва узоқ жойларда яшайдиган ва ногиронлиги бўлган шахслар³⁶¹.
 - ◇ *Иқтисодий фойдаланиш имконияти:* Барча соғлиқни сақлаш хизматлари, товарлар ва муассасалар барча одамлар қулай ва ҳамёнбоп бўлиши шарт³⁶². Бундай хизматлари, товарлар ва муассасалар давлат ёки хусусий муассасалар томонидан тақдим этилишидан қатъи назар «ҳамма учун қулай ва ҳамёнбоп

³⁵⁵ Қийноққа солиш ва бошқа шавқатсиз, ғайриинсоний, қард-қимматни таҳқирловчи муамала ва жазо турларига қарши конвенция, 1-модда («1. Ушбу Конвенция мақсадлари учун „қийноқ“ термини шахсга ундан ёки учинчи шахсдан ахборот ёки айбга иқрорни олиш мақсадида, ёки у ёки учинчи шахс содир этган ёки содир этганликда гумон қилинаётган қилмиши учун жазолаш, ёки уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки мажбурлаш, ёки хоҳлаган турдаги камситиш асосидаги хоҳлаган сабабга кўра давлат мансабдор шахси ёки шундай ваколатга эга шахс томонидан ёки унинг рағбати, розилиги ёки йўл қўйиши билан қастдан қаттиқ жисмоний ёки руҳий оғриқ ёки азоб етказишни билдиради. Бунга фақат қонуний санкциялардан келиб чиқадиган, уларга хос ёки тасодифий оғриқ ёки азоб кирмайди».).

³⁵⁶ Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, 25-модда («Давлатлар ногиронлиги бўлган шахслар ногиронлик белгисига кўра камситишсиз саломатликнинг эришиб бўладиган юқори стандартларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқини тан оладилар».).

³⁵⁷ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 4-сон, 12-банд.

³⁵⁸ Буларга хавфсиз яроқли ичимлик сув, мос санитария корхоналари ва воситалари, касалхоналар, клиникалар ва тиббиётга боғлиқ бошқа бинолар, мамлакат мезонларига кўра рақобатбардош ҳақ оладиган маълумотли тиббий ва касбга эга ходимлар ва асосий дори воситалари киради. Кўринг: ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 12(а) банд.

³⁵⁹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон.

³⁶⁰ Ўша ерда.

³⁶¹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 16-банд.

³⁶² Ўша ерда, 12(б) банд.

бўлиши шарт»³⁶³. Хусусан, репродуктив саломатлик хизматлари, товарлари ва воситаларига келганда, ИИМХҚ «улар бепул таъминланиши» ёки «кишилар ва оилалар учун соғлиқни сақлаш харажатлари номутаносиб равишда оғир бўлмайдиган» даражада таъминланиши шарт, деб таъкидлайди.³⁶⁴

- ◇ **Ахборотдан фойдаланиш имконияти:** Давлатлар барча шахслар соғлиқни сақлаш билан боғлиқ таълим олиши имкониятига эга бўлиши ва барча шахслар саломатлик билан боғлиқ ахборотни ва фикрларни эркин ишташи, олиши ва ўртоқлашиши мумкин бўлиши учун чоралар кўриши шарт.³⁶⁵ Давлатларнинг «жинсий ва репродуктив саломатликга тегишли, камситишдан ҳоли, бетараф, исботли таълим ва ахборот»ни таъминлашга доир бевосита мажбурияти мавжуд³⁶⁶. Давлатларга «кишиларга соғлиқ билан боғлиқ масалаларда иштирок этишга йўл қўймай» саломатликка тегишли ахборотни «цензура қилиш, ушлаб қолиш ёки қасддан нотўғри бериш» тақиқланади³⁶⁷. Шунингдек улар «хусусий акторларга» жумладан тадбиркорлик субъектлари, диний институтлар ва нодавлат ташкилотларга жинсий ва репродуктив саломатлик тўғрисида ёлғон ахборотни тарқатишни «тақиқлашлари ва бунинг олдини олишлари» шарт³⁶⁸.
- **Мақбуллик:** Соғлиқни сақлаш хизматлари, товарлар, воситалар ва ахборот мақбул бўлиши учун улар тиббий ахлоқ доирасида ва маданиятга мос бўлиши керак³⁶⁹. Саломатлик тўғрисидаги ахборот, масалан гендер, ёш, ногиронлик, жинсий хилма-хиллик ва умр цикллари талаблари жиҳатдан эҳтиётталаб бўлиши ва ахборот махфийликка риоя қилган ва дахлдор кишиларнинг саломатлигини яхшилашга қаратилган ҳолда етказилиши керак. Муҳимки, соғлиқни сақлаш хизматлари, товарлар ахборот ва воситалар мақбул бўлишини таъминлаш мажбуриятига қарамай, «буларни махсус гуруҳларга мўжалланган воситалар, товарлар, ахборот ва хизматларни таъминлашдан бош тортишни оқлаш учун қўллаб бўлмади»³⁷⁰.
- **Сифат:** Барча соғлиқни сақлаш муассаса ва воситалар, товарлар ва хизматлар илмий ва тиббий жиҳатдан мувофиқ ва сифатли бўлиши лозим. Бу илмий таълим олган соғлиқни сақлаш ходимларини ва бошқа ходимларни ва «илмий тасдиқланган» ва муддати тугамаган дори-дармонларни, касалхона жиҳозларни, хавфсиз ва ичишга яроқли сувни ва соғлиқни сақлаш муассасаларида монанд санитарияни талаб қилади³⁷¹. Репродуктив саломатликка доир махсус шароитда бу технология ютуқлари ва инновацияларни, жумладан «аборт учун дори воситалирига» ва «ИИВ ва ОИТСни даволашдаги ютуқлар»ни муваффақлиқ қилишни талаб қилади³⁷².

Миллий ҳуқуқий асос, сиёсат ва амалиёт

Ўзбекистон Конституциясининг 40-моддаси «Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга», деб белгилайди³⁷³. Конституциянинг

³⁶³ Ўша ерда, 17-банд.

³⁶⁴ Ўша ерда.

³⁶⁵ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 12(b) банд.

³⁶⁶ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 49(f) банд).

³⁶⁷ Ўша ерда.

³⁶⁸ Ўша ерда, 41-, 43-бандлар.

³⁶⁹ Ўша ерда, 12(c) банд.

³⁷⁰ Ўша ерда, 20-банд.

³⁷¹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 49(f) банд.

³⁷² Ўша ерда, 21-банд.

³⁷³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.

26-моддасига кўра ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас³⁷⁴.

Ўзбекистоннинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги қонун ҳужжатлари баъзи муҳим кафолатларни ўз ичига олади, улар бутунлай инсон ҳуқуқлари терминларида ифода этилган бўлса ҳам, соғлиқ ҳуқуқидан баҳраманд бўлишга тегишли инсон ҳуқуқлари бўйича мажбуриятларни бажаришга аниқ хизмат қилади. Соғлиққа ҳуқуқнинг ўзи Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонунда акс эттирилган (кейинги ўринларда Соғлиқни сақлаш қонуни деб номланади), соғлиқни сақлаш бўйича қонун ҳужжатларининг ососий қисми ҳисобланади³⁷⁵. Ички қонун ҳужжатларида ҳар бир кишининг жисмоний ва руҳий саломатликдан баҳраманд бўлиш ҳуқуқи тан олинади³⁷⁶.

Соғлиқни сақлаш қонунига кўра касал бўлиб қолганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ва бошқа ҳолларда фуқаролар профилактик, ташхис қўйиш-даволаш, куч-қувватни тиклаш, санаторий-курорт, протез-ортопедия ёрдами ва бошқа хил ёрдамни, шунингдек беморларни, меҳнатга лаёқатсиз ва ногирон кишиларни боқиш-парваришlash юзасидан ижтимоий чора-тадбирларни, шу жумладан вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тўлашни ўз ичига оладиган тиббий-ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга³⁷⁷. Фуқароларнинг айрим тоифалари протезлар, ортопедик ва мослама буюмлар, эшитиш аппаратлари, ҳаракатланиш воситалари ва бошқа махсус воситалар билан имтиёзли тарзда таъминланиш ҳуқуқига эга³⁷⁸.

Соғлиқни сақлаш қонунининг 24-моддасида беморларга бериладиган қўйидаги соғлиққа алоқадор ҳуқуқлар санаб ўтилади:

- тиббиёт ходимлари ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг ҳурмат ва меҳр-мурувват кўрсатишлари;
- шифокорни ва даволаш-профилактика муассасасини танлаш;
- санитария-гигиена талабларига жавоб берадиган шароитда текширувдан ўтиш, даволаниш ва парвариш қилиниш;
- тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилганлиги, соғлиғининг ҳолати, қўйилган ташхис тўғрисидаги маълумотлар ҳамда уни текшириш ва даволаш чоғида олинган бошқа маълумотлар сир сақланиши;
- ўз ҳуқуқ ва бурчлари ҳусусида ҳамда соғлиғининг ҳолати ҳақида маълумот олиш, шунингдек соғлиғининг ҳолатига доир маълумотларни унинг манфаатини кўзлаган ҳолда берса бўладиган шахсларни танлаш³⁷⁹;
- тиббий аралашувга ўз ихтиёри билан берилган розилик ёки рад этиш. Хусусан, Соғлиқни сақлаш қонунига кўра, ўз ихтиёри билан хабардор розилик бериши тиббий аралашувнинг дастлабки зарур шартидир³⁸⁰. Ҳар ҳолда, бемор

³⁷⁴ Ўша ерда.

³⁷⁵ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонун, *op. cit.*

³⁷⁶ Ўзбекистон Республикасининг Психиатрия ёрдами тўғрисидаги қонун, 2000 й. 31 август, 123-II-сон, <https://www.lex.uz/acts/14460>.

³⁷⁷ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонун, 16-модда.

³⁷⁸ Ўша ерда.

³⁷⁹ Ўша ерда, 15-модда: соғлиққа таъсир этувчи омиллар ҳақида, шу жумладан яшаш ҳудудининг санитария-эпидемиология жиҳатидан хотиржамлиги тўғрисида, овқатланишнинг оқиллона нормалари ҳусусида, товарлар, ишлар, хизматлар, уларнинг хавфсизлиги, санитария нормалари ва қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида ўз вақтида ва аниқ ахборот олиш ҳуқуқига эга; 45-модда: Фуқаронинг тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилганлиги, унинг соғлиғининг ҳолати, касаллигига қўйилган ташхис ҳусусидаги ҳамда уни текшириш ва даволаш давомида олинган бошқа маълумотлар шифокор сирини ташкил этади; Барча соғлиқни сақлаш муассасаларидан Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонуннинг 24-моддаси (Беморларнинг ҳуқуқлари) «Ахборот бурчаги»да жойлаштириш талаб қилинади.

³⁸⁰ Ўша ерда, 26-модда.

тиббий аралашувни рад этиш ёки унинг тўхтатилишини талаб қилиш ҳуқуқи-га эга³⁸¹, беморлар бошқаларга хавф туғдирадиган касаллик билан оғриган ҳоллар бундан истисно³⁸².

Соғлиқни сақлаш Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси бўйича 2017–2021 йил Миллий ҳаракатлар стратегиясида устуворликлардан бири зикр этилган³⁸³. Унда Давлат Ўзбекистоннинг ИИМҲХП кўра мажбуриятларини акс эттирадиган махсус ҳаракатларни амалга ошириши талаб қилинади, жумладан қуйидагилар:

- тиббий ва ижтимоий-тиббий хизматлар қулайлиги ва сифатини яхшилаш; аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш;
- оналар ва болаларнинг сифатли тиббий хизматдан фойдаланишни кенгайтиришга қаратилган чоралар; чақалоқлар ва болалар ўлимини камайтириш;
- ҳамёнбоп юқори сифатли дори-дармонлар ва тиббий ускуналар билан таъминлашни яхшилаш.

Турли давлат дастурлар ва режалар, жумладан 2019–2025 Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ривожлантириш концепцияси ва Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар қабул қилинди³⁸⁴. Ушбу чора-тадбирларда турли давлат органлари беморларга кўрсатиладиган тиббий хизматлар сифатини яхшилаш ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишига қаратилган чора-тадбирлар назарда тутилади³⁸⁵.

Кейинги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар хусусий соғлиқни сақлаш секторини ривожлантиришни³⁸⁶, давлат-хусусий шериклик ва тиббий туризмни ривожлантириш, соғлиқни сақлаш тизимига инвестицияларни жалб қилиш учун шарт-шароитларни яшаришни, фармацевтика саноатини янада ривожлантириш ва электрон соғлиқ тизимини фаоллаштиришга назарда тутган³⁸⁷.

Соғлиқ ҳуқуқидан баҳраманд бўлишда муайян ижобий ўзгаришга³⁸⁸, хусусан ҳуқуқий нормалар ва белгиланган сиёсий мақсадларга қарамай, жиддий камчиликлар мавжудки³⁸⁹, улар ИИМҲХПнинг 12-моддасига мувофиқ бўлиш учун талаб қилинадиган соғлиқни сақлашнинг қулайлиги ва сифати тўғрисида ташвиш уйғотади ва мамлакатда кўпчилик етарлича хизмат олмайди. Мазкур муаммоларнинг баъзилари тизимли ва тузулмавий бўлиб, соғлиқни сақлаш тизимига хос³⁹⁰ ва баъзи миллий низомлар уларни самарали равишда еча олмаяпти.

³⁸¹ Ўша ерда, 27-модда.

³⁸² Ўша ерда, 28-модда.

³⁸³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 2017 й. 7 феврал, ПФ-4947-сон, «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», <https://lex.uz/docs/3107042>.

³⁸⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 2018 й. 7 декабр, ПФ-5590-сон, «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида».

³⁸⁵ Ўша ерда.

³⁸⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2017 й. 1 апрел, ПҚ-2863-сон, «Соғлиқни сақлаш соҳасида хусусий секторни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида».

³⁸⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 2018 й. 7 декабр, ПФ-5590-сон, «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида».

³⁸⁸ Ўша ерда.

³⁸⁹ Nuz.uz янгиликлар портали: Шавкат Мирзиёев [Ўзбекистон Республикаси Президенти] аҳолига кўрсатиладиган тиббий хизмат сифатини танқид остига олди, 2020 й. 25 феврал, <https://nuz.uz/zdorove/47065-shavkat-mirzиеev-raskritikoval-kachestvo-okazaniya-medicinskoy-pomoschi-naseleniyu.html>.

³⁹⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида», *op. cit.*

Масалан, умумий амалиёт шифокорлари ва мутахассислар тақчиллиги, хусусан мамлакатнинг узоқдаги жойларида давом этаётган кўринади³⁹¹. Соғлиқни сақлаш ходимларини тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳамон муносиб эмас, жумладан тиббий таълим сифати паст³⁹², шунингдек давомли касбий таълимни ташкил этишнинг замонавий шакл ва усуллари тadbиқ этиш заиф.

Соғлиқни сақлаш хизматлари учун ҳам расмий, ҳам норасмий тўлов мавжуд. Ўзбекистонда расман (қисман) бепул соғлиқни сақлаш тизими ташкил этилган ҳола, расмий тўлов схемаларини қўллаш тобора кенгайиб бормоқда ва ҳозирда дароматнинг асосий қисмини ташкил этади, хусусан молиялаштириш кўпроқ давлат бюджетидан эмас, балки ўзини ўзи мижозлар тўлови ҳисобига таъминлаши керак бўлган тиббиёт муассасалари учун³⁹³. Бошқа маблағ билан таъминлаш манбаларини турли агентликларнинг техник ёрдам дастурлари ташкил қилади³⁹⁴.

Маслаҳат ва даволаш учун норасмий тўлов олиш ҳамон расмий тўловдан кўпроқ³⁹⁵. Норасмий тўловнинг сўров натижасида олинган далиллари бор³⁹⁶. Соғлиқни сақлашдан фойдаланишда коррупциянинг давом этиши, хусусан, ресурслардан самарали фойдаланиш ва соғлиқ ҳуқуқини амалга оширишга халақит беради³⁹⁷. Бу ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ночор вазиятда бўлган шахслар соғлиқни сақлаш хизматларидан четлаб қўйилганлигига олиб боради³⁹⁸.

Бундан ташқари, соғлиқни сақлаш қулайлиги тез-тез бўлиб турадиган муҳим дорилар тақчиллиги, сув, электр таъминоти, иситиш узиллиши, жиҳозлар, ва хусусан шифохоналарда ўринлар етишмаслигидан³⁹⁹, соғлиқни сақлаш давлат муассасаларида

³⁹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2019 й. 6 май, ПҚ-4310-сон, Тиббиёт ва фармацевтика таълими ва илм-фани тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида, <https://lex.uz/docs/4323167>; Шунингдек, аҳоли киши бошига тўғри келадиган шифокорлар сони камайиб бормоқда, бу кўрсаткич энди Марказий Осиё мамлакатларидаги ўртача қийматдан паст. Охириги йигирма йилда аҳоли киши бошига ҳамширалар сони асосан ўзганмай турди ва ҳозир Марказий Осиё минтақасида энг юқоридир. Р. Азимов, З. Муталова, С. Ҳусейнов, Е. Цой, Б. Речел ва М. Аҳмадов, Ўзбекистон: Соғлиқни сақлаш тизимининг обзори, Соғлиқни сақлаш тизимлари ўтиш даврида, 2014 й., http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/270370/Uzbekistan-HiIT-web.pdf, xviii-бет; Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида», *op. cit.*; 2020 й. 25 февралда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш ва тиббий хизматлар сифатини яхшилаш соҳасидаги навбатдаги муҳим вазифалар борасида йиғилиш ўтказди, Nuz.uz янгиликлар портали: <https://nuz.uz/zdorove/47065-shavkat-mirziyev-raskritikoval-kachestvo-okazaniya-medicinskoy-pomoschi-naseleniyu.html>.

³⁹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, Тиббиёт ва фармацевтика таълими ва илм-фани тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида, 2020 й. 6 январь; Health Care in Uzbekistan, 2016, http://factsanddetails.com/central-asia/Uzbekistan/sub8_3f/entry-4735.html.

³⁹³ Р. Азимов, З. Муталова, С. Ҳусейнов, Е. Цой, Б. Речел ва М. Аҳмадов, Ўзбекистон: Соғлиқни сақлаш тизимининг обзори, *op. cit.*, xvii-бет.

³⁹⁴ Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, *op. cit.*

³⁹⁵ Р. Азимов, З. Муталова, С. Ҳусейнов, Е. Цой, Б. Речел ва М. Аҳмадов, Ўзбекистон: Соғлиқни сақлаш тизимининг обзори, *op. cit.*, xvii-бет.

³⁹⁶ Ўша ерда.

³⁹⁷ Ўзбекистонда коррупцияга қарши ислохотлар, Коррупцияга қарши курашиш бўйича Истанбул ҳаракатлар режаси доирасидаги мониторингнинг тўртинчи раунди, Шарқий Европа ва Марказий Осиёда коррупцияга қарши кураш тармоғи, https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Uzbekistan-4th-Round_Monitoring-Report-2019-ENG.pdf, 36-бет: «Масалан, фуқаролар фикрига кўра, соғлиқни сақлаш ва дори-дармон соҳасида коррупция 3 йилда икки баробар ошди (2016 йилда — 26,1%, 2017 — 37,6%, 2018 — 43,7%). Ўша марказ ўтказган «Коррупцияга қарши кураш жамоатчилик фикри кўзгусида» жамоат фикрини ўрганиш сўрови натижасида, 2018 йилда соғлиқни сақлаш тизими, ишга олиш жараёни, олий ва халқ таълими тизими Ўзбекистонда энг коррупцияга чалинган соҳалар деб таърифланди, кейинги ўринларда — судлар, прокуратура органлари, Ишчи ишлар вазирлиги, солиқ органлари ва санитария-эпидемиология назорати органлари; Парламент кўмиталари ва комиссиялари йиғилиши, «Қачон соғлиқни сақлаш соҳасида коррупция йўқ қилинади?», Ўзбекистон Республикаси Парламентининг расмий сайти, <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/30300/>; Health Care in Uzbekistan, *op. cit.*

³⁹⁸ ИХҚ, Ўзбекистоннинг учинчи ва тўртинчи қўшилган даврий ҳисобот борасида якуний шарҳлар, 2013 й. 10 июл, CRC/C/UZB/CO/3-4, 51(а) банд.

³⁹⁹ Р. Азимов, З. Муталова, С. Ҳусейнов, Е. Цой, Б. Речел ва М. Аҳмадов, Ўзбекистон: Соғлиқни сақлаш тизимининг обзори, *op. cit.*, xvii-бет: «Шифохоналардаги аҳоли бошига ўринлар маъносида мамлакат ҳозирда Марказий Осиё ва МДХ мамлакатлари орасида ўрта қийматдан паст юради».

гигиена материаллари, шунингдек вакциналар таъминоти етишмаслигидан зарар кўради⁴⁰⁰.

Гарчи эмлаш билан қамраб олиш юқори бўлса-да, вакциналар режали эмлаш дастурларга киритилганларининг салмоқли қисми донорлар маблағ билан таъминлашга боғлиқ кўринади, бунинг натижасида эмлашнинг узоқ муддатли барқарорлиги аниқ бўлмайди⁴⁰¹. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг ИИВ ташхиси қўйилган беморларни, касалликнинг босқичидан қатъи назар, ретровирусга қарши муолижа қилиш тавсияларига қарамай, ИИВ билан зарарланган беморларнинг фақат 47 фоизи даволанмоқда. Даволашда узилиш бўлиши хавфи бор ва давлат бюджетида бунга мақсадли равишда маблағ ажратилмаганлиши туфайли дориларни сотиб олиш етказишда кечикишлар юзага келиши оқибатида даволашда узилишлар бўлиб ИИВнинг ретровирусларга қарши дориларга чидамли штамлари пайдо бўлиши хавфи мавжуд⁴⁰².

Давлат ва хусусий соғлиқни сақлаш тизимлари

Халқаро ҳуқуқий асос

Давлатлар соғлиқ ҳуқуқини муҳофаза қилиш мажбуриятларининг бир қисми сифатида соғлиқни сақлаш хизматларининг хусусий таъминотчиларининг хатти-ҳаракатлариши тартибга солишлари шарт, бу мажбурият соғлиқни сақлаш хизматларини етказувчилар соғлиққа ҳуқуқни амалга оширишда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган жойларда айниқса яққол ифода этилади⁴⁰³. Барча Давлатлар учун «соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлар ва хизматларни тенг тақсимлаш» бевосита таъсир этувчи ўзак мажбурият бўлиб, етарли даражада тартибга солинмаган хусусий соғлиқни сақлаш сектори унга путур етказиши мумкин⁴⁰⁴. Хусусий секторнинг соғлиқни сақлаш соҳасида товарлар, хизматлар ва муассасаларни таъминлашга қўшириши «соғлиқ ҳуқуқи ва бошқа инсон ҳуқуқлари хусусийлаштирилиши йўлида муаммо ва хатарларни юзага келтиради»⁴⁰⁵. Шунинг учун соғлиқни сақлашда хусусий секторнинг иштироки соғлиқ ҳуқуқи маъносида мажбуриятларига риоя қилишлари учун Давлатлардан «пухта режалаштириш, тартибга солиш ва ҳисобдорликни талаб қилади»⁴⁰⁶. Соғлиқ борасида эришиб бўладиган энг юқори стандартлар бўйича БМТнинг собиқ махсус маърузачиси ушбу муносабатда Давлатлар камчиликка йўл қўйган вазиятларга эътиборни тортди. Хусусан, «кўп ҳолларда хусусийлаштириш соғлиқни сақлашга боғлиқ товарлар ва хизматларга ёндан тўлашга олиб борди» ва «қишлоқ ва узоқдаги жойлар ва ва шаҳарларда соғлиқни сақлаш муассасалар, товарлар ва хизматлардан фойдаланиш имкониятларда тенгсизлик ошиб бораётганини» кўрсатди⁴⁰⁷. Давлатлар барча хусусий акторлар соғлиқ ҳуқуқларига риоя қилишини таъминлашга мажбур⁴⁰⁸.

ИИМХҚ хусусий соғлиқни сақлаш хизматларини етказувчилар «уларга „давлат хизматлари мажбуриятлар“ деганни зиммасига юклайдиган қаттиқ тартибга солишга

⁴⁰⁰ Health Care in Uzbekistan, *op. cit.*

⁴⁰¹ Масалан: ИХҚ, Ўзбекистоннинг учинчи ва тўртинчи қўшилган даврий ҳисобот борасида яқуний шарҳлар, *op. cit.*, 51(d) банд.

⁴⁰² Gazeta.uz янгиликлар портали: Ўзбекистонда ИИВга қарши кураш жадал суръат олади, 2018 й. 25 январ, <https://www.gazeta.uz/ru/2018/01/25/hiv/>.

⁴⁰³ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 33- ва 51-бандлар.

⁴⁰⁴ Ўша ерда, 43(e) банд.

⁴⁰⁵ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга доир глобал ташаббус, Соғлиқни сақлаш хизматларида хусусий акторлар: инсон ҳуқуқларига таъсир сари.

⁴⁰⁶ Ўша ерда.

⁴⁰⁷ Жисмоний ва руҳий саломатликнинг эришиб бўладиган юқори стандартларидан барчанинг баҳраманд бўлиш ҳуқуқи бўйича махсус маърузачининг оралиқ ҳисоботи, UN Doc. A/67/302 (2012 й. 13 август).

⁴⁰⁸ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 42-, 55- ва 56-бандлар.

юзланишлари лозим» деб аниқ белгилади⁴⁰⁹. Унда соғлиқни сақлаш хизматларини хусусий етказувчилари «ҳамёнбоп ва монанд хизматлар, даволаниш ва ахборотдан фойдаланиш йўлини тўсиб қўйиш тақиқланиши» лозимлигини белгиланади⁴¹⁰.

Соғлиқ ҳуқуқини муҳофаза қилиш мажбурияти Давлатлардан ҳам трансмиллий компаниялар, ҳам миллий корхоналар ИИМ ҳуқуқлардан баҳраманд бўлишга ҳалақит беришларига йўл қўймаслик учун олдиндан — жумладан ҳуқуқий ва норматив — чораларни кўришни талаб қилади⁴¹¹. Бу қатор ҳуқуқий ва сиёсий чоралар қўришни талаб қилади. «Тартибга солиш» чораларини ўз ичига оладиган бундай хусусий акторлар соғлиқ ҳуқуқидан баҳраманд бўлишга ҳалақит бериши хатарини юмшатиш чоралари аниқ жорий этилиши шарт⁴¹². ИИМХҚ соғлиқни сақлаш секторини хусусийлаштириш «соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлари ва хизматларнинг мавжудлиги, қулайлиги ва сифатиги путур етказишга» хизмат қилмаслиги лозим, деб кўрсатди⁴¹³.

Соғлиқ ҳуқуқи «инсонларга соғлиқнинг эришиб бўладиган энг юқори даражасидан баҳраманд бўлишни таъминлайдиган соғлиқни сақлаш тизими» ҳуқуқини қамраб олиди⁴¹⁴. Агар хоҳлаган соғлиқни сақлаш тизими, хоҳ давлат тизими, хоҳ хусусий бўлсин, бутунлай хусусий ёки аралаш давлат-хусусий ушбу стандартда жавоб бермаса, бу Давлат соғлиқ ҳуқуқига риоя қилиш борасида муваффақиятсизликка учради, дегани⁴¹⁵. Гарчи Давлатлар «давлат, хусусий ёки аралаш тиббий суғурта тизимларига» тизимларига йўл қўйса ҳам, улар бундай тизимларнинг хоҳлагани «барча учун ҳамёнбоп» бўлишини ва соғлиқ ҳуқуқи билан жорий этилган стандартларга тўлиқ жавоб беришини таъминлаши шарт⁴¹⁶.

Шунингдек, ИИМХҚ Давлатлар нодавлат акторлар, жумладан «хусусий тадбиркорлик сектори» «соғлиқ ҳуқуқни амалга ошириш борасида» ўз мажбуриятларини «бажаришини енгиллаштирадиган муҳитни таъминлаши» лозим деб белгилайди⁴¹⁷. Шунинг учун соғлиқ ҳуқуқини муҳофаза қилиш мажбуриятини бузиш «кишилар, гуруҳлар ёки корпорацияларнинг фаолиятини бошқаларнинг соғлиқ ҳуқуқини бузишига йўл қўймайдиган тарзда тартибга солишда муваффақиятсизлигини» ўз ичига олади⁴¹⁸.

Миллий ҳуқуқий ва амалий масалалар

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими ҳам давлат, ҳам хусусий секторлардан иборат.

Давлат соғлиқни сақлаш тизими давлатга тегишли ёки давлат органларига бўйсунадиган корхоналар, институтлар ва ташкилотларни ўз ичига олади.⁴¹⁹ Булар қуйидагилар:

⁴⁰⁹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 24-сон: Давлатнинг тадбиркорлик фаолияти борасида Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактга кўра мажбуриятлари, E/C.12/GC/24 (2017 й. 10 август), 21-банд.

⁴¹⁰ Ўша ерда.

⁴¹¹ FIAN International-нинг Очиқ ҳуқуматлараро ишчи гуруҳининг 3-сессиясига қилган инсон ҳуқуқларига боғлиқ трансмиллий ва бошқа тадбиркорлик корхоналар тўғрисида ёзма ахбороти: Ҳужжатнинг қисмларига Раис-маърузачининг шарҳлари, 2018 й. феврал, <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/CallforComments/FIAN.pdf>, 11-бет.

⁴¹² Ўша ерда; ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон.

⁴¹³ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 35-банд.

⁴¹⁴ Ўша ерда, 8-банд.

⁴¹⁵ Ўша ерда, 19-, 38-бандлар.

⁴¹⁶ Ўша ерда, 36-банд.

⁴¹⁷ Ўша ерда, 42-банд.

⁴¹⁸ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 51-банд.

⁴¹⁹ Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонун, 9-модда.

- даволаш, профилактика, тадқиқот ва таълим муассасалари (тиббий ва фармацевтика ходимларни тайёрлаш ва қайта таёрлаш), дорихоналар, фармацевтика конхоналари;
- санитария ва профилактика институтлари; ва
- суд тиббиёт экспертиза институтлари, дори, тиббий ускуналар ва жиҳозлар ишлаб чиқадиган корхоналар⁴²⁰.

Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунга биноан, давлатга тегишли соғлиқни сақлаш даволаш ва профилактика муассасалари Давлат кафолатлаган тиббий ёрдамни аҳолига бепул беради⁴²¹. Бироқ, давлат соғлиқни сақлаш муассасалари муайян хизматлари миллий соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунга кўра пуллик кўрсатилади⁴²².

Давлат бюджетдан маблағ билан таъминланадиган кафолатланган соғлиқни сақлаш хизматлари рўйхати ҳар йили тасдиқланиб Соғлиқни сақлаш вазирликнинг расмий вебсайтида, шунингдек республиканинг тиббий муассасаларида, ўзбек ва рус тилларида керакли кўчирмалар билан жойлаштирилиши керак⁴²³. Ушбу рўйхат шошилич тиббий ёрдамни, режали тиббий ёрдамни ва паллиатив тиббий ёрдамни, шунингдек дори-дармон, материаллар ва тиббий буюмлар таъминотини қамраб олади⁴²⁴.

Хусусий соғлиқни сақлаш тизими тиббий муассасалар, дорихоналар, фармацевтика компаниялари, тиббий ускуналар ва тиббий жиҳозлар компаниялари ва фармацевтика фаолияти билан шуғулланадиган шахслардан иборат⁴²⁵.

Миллий қонунга кўра, давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари кўрсатадиган бирламчи тиббий ёрдам мамлакатда асосий, ҳаммабоп ва бепул тиббий ёрдам ҳисобланади. У қуйидагилардан иборат:

- «энг кўп учрайдиган касалликлар, жароҳатлар ва бошқа шошилич ҳолатларни» даволаш;
- санитария-гигиена ва эпидемияларга қарши чоралан кўриш, тиббий йўл билан жиддий касалликларнинг олдини олиш;
- оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш чоралари ва шахсларга турар жойларида тиббий ёрдам кўрсатиш билан боғлиқ бошқа фаолият⁴²⁶.

Шошилич ёрдамга келганда, ҳар ким хоҳлаган давлат ёки хусусий тиббий ёрдам муассасасида шошилич ёрдам олишга ҳақлидир⁴²⁷. Тиббий ва фармацевтика ходимларидан беморларга шошилич тиббий ёрдам кўрсатиш талаб қилинади⁴²⁸.

Қонунга кўра, хусусий тиббий даволаш ва профилактика институтлари муайян тоифа, кўп ҳолларда заиф гуруҳларга мансуб, шахсларга текин хизмат кўрсатади⁴²⁹,

⁴²⁰ Ўша ерда.

⁴²¹ Ўша ерда.

⁴²² Ўша ерда.

⁴²³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қопланадиган тиббий ёрдамнинг кафолатланган ҳажмлари рўйхатини шакллантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида, 2019 й. 30 сентябр, 832-сон, <https://lex.uz/ru/docs/4535088>.

⁴²⁴ Ўша ерда.

⁴²⁵ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонуни, 10-модда.

⁴²⁶ Ўша ерда, 29-модда.

⁴²⁷ Ўша ерда, 30-модда.

⁴²⁸ Ўша ерда, 30-модда.

⁴²⁹ Ўша ерда, 10-модда.

яъни хизматлари ҳақи давлат бюджети ҳисобидан Давлат қопланади⁴³⁰. Шахсларнинг бундай имтиёзли тоифаларини Вазирлар Маҳкамаси белгилайди⁴³¹.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш соҳасида хусусий секторнинг роли ошиб боришга мойиллик бор⁴³². Бу ҳолатнинг далолатлари низомларда, давлат-хусусий шерикликда акс эттирилган, шунингдек соғлиқни сақлаш секторидида фаолият юритувчи субъектларга баъзи солиқ имтиёзлар берилади⁴³³. Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонун кўнгилли суғуртани назарда тутаяди, аммо мажбурий суғурта тизими мавжуд эмас. Бироқ, Давлатнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги сиёсатида кўра унинг босқичма-босқич жорий қилиниши 2021 йил, 1 январдан бошланади⁴³⁴.

Давлат хусусий соғлиқни сақлаш тизимини тартибга солади, чунки хусусий соғлиқни сақлаш субъектлари Соғлиқни сақлаш вазирлиги берадиган лицензиялар асосида фаолият юритади⁴³⁵. Соғлиқни сақлаш вазирлиги соғлиқни сақлашга доир стандартлар ва бошқа талабларни жорий этади ва уларнинг бажарилиши устидан назорат қилади⁴³⁶. Ушбу стандартлар ҳам давлат, ҳам хусусий соғлиқни сақлаш хизматлари учун бир⁴³⁷. Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунга кўра, хусусий соғлиқни сақлаш тизими фақат Соғлиқни сақлаш вазирлиги рухсат этган касалликларнинг олдини олиш ташхис ва даволаш усуллари қўллаб-қўллайди. Хусусий ва бошқа соғлиқни сақлаш тизимлари урнатилган тартибда тиббий қайдларни олиб бориши ва статистик маълумотларни бериши лозим⁴³⁸. Миллий қонун ҳужжатларида соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунга риоя этмаслик учун жавобгарлик ҳам назарда тутилган⁴³⁹.

Касалликлар, пандемия ва эпидемиялар

ИИМҲХПнинг 12-моддасига биноан ҳуқуқларни муҳофаза қилиш мажбурияти COVID-19 пандемияси вазиятига тўлиқ тадбиқ этилади⁴⁴⁰. 12(с)-модда барча Давлатлар зиммасига барча касалликларни, жумладан эпидемиядан келиб чиққанларини, жумладан COVID-19, олдини олиш, даволаш, назорат қилиш мажбуриятини аниқ

⁴³⁰ Ўша ерда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 1998 й. 10 ноябрь, ПФ-2107-сон, Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисида, <https://lex.uz/acts/221139#221173>, 5-банд. Нодавлат даволаш-профилактика муассасалари, шу жумладан, аҳолига пулли тиббий хизмат кўрсатувчи хусусий даволаш-профилактика муассасалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган рўйхатга мувофиқ имтиёзга эга беморларга 20 фоизга қадар бепул тиббий хизмат кўрсатишлари ҳамда бу хизматлар бюджет ҳисобидан молияланиши белгилаб қўйилсин.

⁴³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисида, *op. cit.*

⁴³² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Соғлиқни сақлаш соҳасида хусусий секторини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2017 й. 1 апрел, ПҚ-2863-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, 2018 й. 7 декабр, ПФ-5590-сон, <https://lex.uz/ru/docs/4096199>.

⁴³³ Ўша ерда.

⁴³⁴ Ўзбекистон Республикасининг Тиббий фаолият ва тиббий ходимларнинг жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида қонун лойиҳаси жамоатчилик муҳокамасига қўйилди, <https://regulation.gov.uz/ru/document/6263>, ID-6263.

⁴³⁵ Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонун, 5-модда.

⁴³⁶ Ўша ерда.

⁴³⁷ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 2019 й. 30 сентябр, 832-сон, «Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қопланадиган тиббий ёрдамнинг кафолатланган ҳажмлари рўйхатини шакллантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида», <https://lex.uz/ru/docs/4535088>. Тиббий ёрдамнинг сифат стандартлари — муайян даврда эришиб бўладиган тиббий ёрдам даражасини акс эттирадиган нормалар, қоидалар ва талаблар мажмуини қамраб оладиган ҳужжат. Тиббий ёрдамнинг сифат стандартлари тиббий фаолият олиб боровчи ташкилотлар учун мажбурийдир ва тиббиёт ташкилотлари улардан тиббий ёрдамни режалаштириш ва иқтисодий ҳисоблар учун фойдаланадилар.

⁴³⁸ Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонун, 10-модда.

⁴³⁹ Ўша ерда, 46-модда.

⁴⁴⁰ Юристарлар халқаро комиссияси, Аста-секин ўлаётган одамлар каби яшаш: Соғлиқ ҳуқуқига мос COVID-19га қарши чораларга эҳтиёж, 2020 й. сентябр, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/09/Universal-Global-Health-COVID-19-Publications-Reports-Thematic-Reports-2020-ENG.pdf>.

юклайди. 12(d)-модда Давлатлардан «касаллик ҳолида», жумладан COVID-19-дан келиб чиқадиган касалликдан барча шахсларни тиббий даволаш учун шароит яратишни талаб қилади.

ИИМХҚ COVID-19 тўғрисида қилган баёнида Давлатларга соғлиқ ҳуқуқини амалга оширишга доир қатор тавсиялар берди. Умуман, соғлиқ ҳуқуқига доир мажбуриятлар Давлатлардан пандемияга қарши чора-тадбирлари «жамоатчилик саломатлигини муҳофаза қилиш учун мавжуд илмий далилар асосида» бўлиши керак, деб талаб қилади⁴⁴¹. Умуман Давлатлар ҳар бир кишининг талабига кўра COVID-19-нинг олдини олиш, скрининг ва даволаш чораларидан тўлиқ ва кечиктирмаган фойдаланиш имкониятини яратишга мажбур⁴⁴².

Дунёда қатор Давлатлар COVID-19 инқирози юзага келтирган жамоат соғлиғини сақлаш инқирозига қарши туриш учун ҳақиқий ёки эълон қилинган фавқулодда чоралар кўрдилар⁴⁴³. Бир неча ҳолда бундай чоралар фавқулодда ҳолат эълон қилиниши ёки шунга ўхшаш истисноли ҳолатлар натижасида кўрилди⁴⁴⁴. Умумий масала сифатида: «COVID-19 келтирган жамоат соғлиқни сақлаш инқирозига қарши курашиш» учун зарур булган бундай чоралар «мақбул ва мутаносиб» бўлиши, «суйиистемол қилинмаслиги», ва «жамоатчилик соғлиғини муҳофаза қилиш учун зарур бўлмай қолгач, дарҳол бекор қилиниши зарур», деб аниқ айтиди⁴⁴⁵.

Муҳимки, соғлиқ ҳуқуқи контекстида «жамоатчилик соғлиғи» фавқулодда вазият сабабли ҳуқуқларни чеклаш ёки улардан чекланиш «касалликнинг ёки шикастнинг олдини олиш ёки бемор ёки жароҳатланни парвариш қилишга атайин мўлжалланиши» шарт⁴⁴⁶. Юқорида баён этилган соғлиқ ҳуқуқига тегишли инсон ҳуқуқлари борасидаги мажбуриятлар ҳисобга олинса, тузатиш учун фавқулодда чоралар кўрилган «жамоат соғлиғи» мақсадлари ҳам жамоат соғлиғи заруратларига, ҳам Давлат юрисдикциясидаги ҳеч қандай камситишсиз барча шахсларнинг соғлиқ ҳуқуқларини амалга оширишга махсус қаратилган бўлиши шарт⁴⁴⁷.

Нихоят, ҳатто жамоат соғлиғи борасида COVID-19 каби фавқулодда ҳолатни ҳал қилиш учун инсон ҳуқуқларини чеклаш ва улардан чекланиш мумкин бўлган қийин вазиятларда таърифланган соғлиқ ҳуқуқи маъносида минимум ўзак мажбуриятлар, умуман айтганда, мазкур чеклов ва четланишга учрашиши керак эмас. ИИМХҚ 14-Умумий шарҳда равшан кўрсатганидек: «Иштирокчи Давлат ҳеч қандай вазиятда мажбурий ва ажратиб бўлмас ҳисобларган ўзининг ўзак мажбуриятларини бажармасликни оқлай олмайди». Ушбу мажбуриятлар камситмаслик асосида, аynиқса заиф ёки маргиналлашган гуруҳлар учун, соғлиқни сақлаш муассасалардан фойдаланиш, товарлар ва хизматлар олиш имкониятини, муҳим дори воситаларни

⁴⁴¹ ИИМХҚ, Коронавирус касаллиги (COVID-19) пандемияси ва иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, E/C.12/2020/1, 2020 й. 6 апрель, 10-банд.

⁴⁴² I. Siederman & T. F. Hodgson, COVID-19 Symposium: COVID-19 Responses and State Obligations Concerning the Right to Health (Part 1) [COVID-19 симпозиум: COVID-19 га қарши чоралар ва соғлиқ ҳуқуқига тегишли мажбуриятлар (1-қисм)] (2020 й. 1 апрел), *op. cit.*

⁴⁴³ Юристарлар халқаро комиссияси, Аста-секин ўлаётган одамлар каби яшаш: Соғлиқ ҳуқуқига мос COVID-19га қарши чораларга эҳтиёж, 2020 й. сентябр, *op. cit.*

⁴⁴⁴ Юристарлар халқаро комиссияси, COVID-19 пандемиясига қарши чораларнинг Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Украина ва Ўзбекистонда одил судловдан фойдаланишга таъсири, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/06/CIS-Justice-and-coronavirus-Advocacy-Analysis-brief-ENG-2020.pdf>.

⁴⁴⁵ ИИМХҚ, Коронавирус касаллиги (COVID-19) пандемияси ва иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, E/C.12/2020/1, 2020 й. 6 апрел, 11-банд.

⁴⁴⁶ Ўша ерда, 25–26-бандларда шундай дейилади: «Давлат аҳоли ёки аҳоли айрим вакилларининг соғлиғига жиддий хавфга қаратилган чоралар кўриш муносабати билан жамоат соғлиғи муайян ҳуқуқларни чеклаш учун асос деб кўрсатилиши мумкин. Ушбу чоралар касаллик ёки шикастнинг олдини олиш ёки бемор ва жароҳатланганга ёрдам кўрсатишга махсус қаратилган бўлиши шарт. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Халқаро соғлиқ низомларига лозим равишда риоя қилиниши керак».

⁴⁴⁷ I. Siederman & T. F. Hodgson, COVID-19 Symposium: COVID-19 Responses and State Obligations Concerning the Right to Health (Part 1) [COVID-19 симпозиум: COVID-19 га қарши чоралар ва соғлиқ ҳуқуқига тегишли мажбуриятлар (1-қисм)] (2020 й. 1 апрел), *op. cit.*

етказиш ва соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлар ва хизматларнинг тенг тақсимланишини қамраб олади⁴⁴⁸.

Шунинг учун ушбу ўзак мажбуриятлар, ҳатто COVID-19 каби соғлиқни сақлашда фавқулодда вазият чоғида, босқичма-босқич эмас, балки дарҳол бажарилиши шарт. Шунга мувофиқ, ИИМХҚ COVID-19-га тегишли баёнида эпидемияга қарши кўрилатган чораларда «Давлатлар Пакт юклаган минимал ўзак мажбуриятларга устунлик бериши лозим», деб кўрсатади⁴⁴⁹.

Бекор қилинишдан ташқари, соғлиқ ҳуқуқининг хоҳлаган бошқа чекловлари — жумладан COVID-19-нинг авжли ривожланиши оқибатидаги устунликларни қайта кўрилганини яна қайта кўриш — ИИМХҚП 4-моддасида жорий этилган умумий стандартларга мос бўлиши шарт. ИИМХҚ 4-модда «асосан кишиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган, Давлатлар чеклов қўйишига рухсат беришига эмас», деб тушунтирди⁴⁵⁰. Соғлиқ ҳуқуқининг чекловлари қонуний ҳисобланиши учун улар: қонунга мос; соғлиқ ҳуқуқи характериға мувофиқ; асосланган, қонуний мақсадларга қаратилган; шубҳасиз зарур; мутаносиб; имкон борича мулойимроқ чеклов ўрнатиши; вақти чекланган; ва назорат қилинадиган бўлиши лозим⁴⁵¹.

Ўзбекистонда миллий қонун Давлат зиммасига касалликларнинг, жумладан эпидемия оқибатида тарқаладиган касалликларнинг олдини олиш, уларни даволаш ва назорат қилиш вазифасини очиқ-ойдин юклайди⁴⁵². Турли давлат дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бошқа масалалар билан бир қаторда юқумли касалликлар (ИИБ, сил ва ўпка касалликлари)⁴⁵³ ва юқмайдиган касалликларнинг олдини олишга қаратилган⁴⁵⁴.

COVID-19 пандемиясига жавобан Ўзбекистон «Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида»ги қонунига асосланиб, карантин режимини жорий этди⁴⁵⁵. 2020 йил, 29 январда Президент Ўзбекистон Республикасига Коронавируснинг янги тури кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясини тузди⁴⁵⁶. Комиссиянинг зиммасига Ўзбекистонда касалликнинг олдини олиш вазифаси юкланди.

⁴⁴⁸ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 47-банд.

⁴⁴⁹ ИИМХҚ, Коронавирус касаллиги (COVID-19) пандемияси ва иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, Е/С.12/2020/1, 2020 й. 6 апрел, 12-банд.

⁴⁵⁰ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 14-сон, 28–29-бандлар.

⁴⁵¹ Ўша ерда.

⁴⁵² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонуни ва Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида»ги қонуни.

⁴⁵³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори Ихтисослаштирилган фтизиатрия ва пульмонология ёрдами кўрсатиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида, 2019 й. 13 февраль, ПҚ-4191-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори «Ўзбекистон Республикасида одамнинг иммунитет танқислиги вируси келтириб чиқарадиган касаллик тарқалишига қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2018 й. 25 январ, ПҚ-3493-сон, <https://lex.uz/docs/3523144>.

⁴⁵⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, Юқумли бўлмаган касалликлар профилактикаси, соғлом турмуш тарзини қўллаб-қувватлаш ва аҳолининг жисмоний фаоллиги даражасини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида, 2019–2022 йиллар даврига юқумли бўлмаган касалликларнинг олдини олиш, соғлом турмуш тарзи ва жисмоний фаоллик даражасини ошириш бўйича умумий режа тасдиқланди, ўша даврга мўлжалланган ҳаракат режаси билан бирга, 2018 й. 18 декабр, ПҚ-4063-сон.

⁴⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши, Ф-5537-сон, 2020 й. 29 январ, Ўзбекистон Республикасига Коронавируснинг янги тури кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясини ташкил этиш тўғрисида, *op. cit.*; COVID-19 пандемиясига қарши курашишнинг МДХ мамлакатларида адолатга эришиш бўйича чора-тадбирларга таъсири ҳақида ХЮКнинг қисқача меморандуми, *op. cit.*; Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Ҳуқуқий масалалар бўйича тез-тез бериладиган саволлар ва жавоблар, *op. cit.*

⁴⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши, Ф-5537-сон, 2020 й. 29 январ, Ўзбекистон Республикасига Коронавируснинг янги тури кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясини ташкил этиш тўғрисида, <https://lex.uz/docs/4720408>.

Қонун ҳужжатлари ва Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг бошқа норматив-ҳуқуқий актлари орқали COVID-19 пандемиясига қарши турли, жумладан ҳаракатланиш ҳуқуқини муайян даражада чеклаш чоралари кўрилди⁴⁵⁷. Мазкур ҳужжатлар Давлат органлари соғлиқ ҳуқуқини амалга ошириш учун шароит яратишини ва COVID-19 оқибатида юзага келган «касаллик ҳолида» даволашга йўл қўйишни талаб қилди. Уларда, жумладан, COVID-19-га боғлиқ тиббий харажатлар, COVID-19 ҳоллари билан ишлайдиган тиббиёт ходимларни молиявий қўллаб-қувватлаш (ойлик маошга қўшимча), тиббиёт муассасаларни барпо этиш беморлар эҳтиёжларига мослашни назарда тутди⁴⁵⁸. Хусусий соғлиқни сақлаш тизими ҳам COVID-19 пандемиясига қарши тиббий хизматларда қатнашди ва ушбу хизматлар Давлат томонидан (бюжетдан) қопланди⁴⁵⁹.

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига кўра, Давлатлар умуман ҳар бир эҳтиёжи бор шахсга COVID-19-ни олдини олиш, скрининг ва даволаш чораларини етказиб беришга мажбур⁴⁶⁰. Бу Соғлиқни сақлаш вазирлигининг COVID-19 бўйича миллий қўлланмасидан келиб чиқади, унда ташхис, таҳлиллар ва даволашни таъминлаши кўриб чиқилган, тиббий муассасалар ресурслари етишмовчилиги шароитида фақат оғир касаллик аломатлари бўлган беморлар тиббий муассасаларида ихтисосланган парвариш олади⁴⁶¹. Бироқ, бошқа беморлар уйда қолар экан, соғлиқни сақлаш муассасалари уларнинг саломатлик аҳволини кўзатиши ва вирус тарқалишини олдини олиш мақсадида яққаланганликларини таъминлаши лозим. Акс ҳолда, барча COVID-19 бўйича мусбат беморларнинг ихтисослашган тиббий муассасаларда скрининги ва даволаниш чоралари таъминлариши лозим⁴⁶².

Миллий қонунга биноан ҳар ким пандемия тўғрисида ахборот олишга ҳақли⁴⁶³ ва Давлат органларидан пандемия муносабати билан кўришган чоралар тўғрисида ахборот бериш талаб қилинади⁴⁶⁴. Ушбу шароитда COVID-19 тегишли баъзи

⁴⁵⁷ Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 2020 й. 26 март, ЎРҚ-613-сон, «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодексларига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 2020 й. 19 март, ПФ-5969-сон, «Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодий тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида», 2020 й. 26 март; ПҚ-4649-сон, «Ўзбекистон Республикасида Коронавирус инфекцияси кенг тарқалишининг олдини олишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2020 й. 26 март, ПҚ-4652-сон, «Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши курашишга жалб қилинган тиббиёт ва санитария-эпидемиология хизмати ходимларини қўллаб-қувватлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши, 2020 й. 29 январ, Ф-5537-сон, «Ўзбекистон Республикасига коронавируснинг янги тури кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар дастурини тайёрлаш бўйича республика махсус комиссиясини ташкил этиш тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 2020 й. 23 март, 176-сон, «Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида».

⁴⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 2020 й. 19 март, ПФ-5969-сон, «Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодий тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида», <https://lex.uz/acts/4770763>.

⁴⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 2020 й. 26 март, ПҚ-4649-сон, «Ўзбекистон Республикасида Коронавирус инфекцияси кенг тарқалишининг олдини олишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида», <https://lex.uz/acts/4775069>.

⁴⁶⁰ I. Siederman & T. F. Hodgson, COVID-19 Symposium: COVID-19 Responses and State Obligations Concerning the Right to Health (Part 1) [COVID-19 симпозиум: COVID-19 га қарши чоралар ва соғлиқ ҳуқуқига тегишли мажбуриятлар (1-қисм)] (2020 й. 1 апрел), *op. cit.*

⁴⁶¹ Соғлиқни сақлаш вазирлигининг COVID-19 бўйича миллий қўлланмаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, 2020 й. март, https://www.minzdrav.uz/openData/csv/nation_rukovodstvo_COVID-19.pdf.

⁴⁶² Ўша ерда.

⁴⁶³ Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисидаги қонун, 15-модда: «Ҳар ким соғлиққа таъсир этувчи омиллар ҳақида, шу жумладан яшаш ҳудудининг санитария-эпидемиология жиҳатидан хотиржамлиги тўғрисида, овқатланишнинг оқилона нормалари хусусида, товарлар, ишлар, хизматлар, уларнинг хавфсизлиги, санитария нормалари ва қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида ўз вақтида ва аниқ ахборот олиш ҳуқуқига эга».

⁴⁶⁴ Ўзбекистон Республикасининг Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисидаги қонуни, 13-модда.

янгиланган умумий ахборотга қарамай⁴⁶⁵, ушбу ахборотни, айниқса кексалар орасида тарқатишда муаммолар бор, деган хабарлар бўлди⁴⁶⁶.

COVID-19 пандемиясининг бошланғич палласида, жумладан тиббий ходимлар етишмаслиги, фавқулодда тиббий ёрдамдан фойдаланиш, шунингдек COVID-19 билан оғриган беморлар учун дори-дармонлар муаммолари тўғрисида хабарлар бўлди⁴⁶⁷. Чет элдан қайтиб келган кишилар махсус ташкил этилган жойларда мажбурий каратинга қўйилди. Оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлардаги хабарларга кўра, мазкур жойлардаги муомала талабдан паст бўлиб, баъзи ҳолларда, Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари бўйича мажбуриятларга хилоф равишда ғайриинсоний ва қадр-қимматни таҳқирловчи даражага етган. Одамлар мазкур жойларда хоналар ўрнига контейнерларда яшади. Одатдаги хабарда карантин муассасасини шундай тасвирланади:

«Авалги бир неча кун давомида контейнерда бизга ҳатто чой пакетларини ҳам беришмай, қайтанилган сув ичинглар, дейишди. Бир гуруҳ аёлларда кондиционер ишламади, қор ёғаётган эди, улар тақиллатишди, ёрдам сўрашди, уларни устидан [эшикни ташқаридан] қулфлашди, қўйишди ва эътибор беришмади. Баъзиларга ичимлик суви берилди, бошқаларга бир неча кунлаб сув берилмади. Биз бўш "баклажжаларни" кесиб томга қўйдик, ҳеч бўлмаганда лабимизни намлаш учун ёмғир сувини йиғдик. Баъзилар видео олдилар, уларни Тошкентдаги дўстларига юбордилар. Аммо ахвол баттар бўлди — одамлар олдимизга келиб, телефонларни бериб юборишимизни талаб қилишди ва қочиб кетишга уринган, деб бизни уч йилга қамаб қўйишлиги мумкин деб, қўрқитишди»⁴⁶⁸.

Вазиятни кузатган инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси қўйидагиниларни айтиб берди:

«Мен Ўзбекистоннинг турли вилоятлардан бўлган йигирма нафардан ортиқ йигитлар билан Ўртачирчиқ (Ўртасарой қишлоғи Тошкент вилоятининг Ўртачирчиқ туманида жойлашган) карантин лагеридаги вазият тўғрисида суҳбатлашдим ...Хулоса қилиб: улардан бирон киши ҳам яхши бир гап айтмади... Аммо айниқса шу кунларда ҳарорат 40 °С га яқин бўлганда ...ва аксарият контейнерларда кондиционерлар ишламаётганда — у ерда карантинга қамаб қўйилганларга нима бўлаётганини тасаввур ҳам қила олмайман...»⁴⁶⁹.

Ушбу хабарлар Давлатнинг соғлиқ ҳуқуқига, шунингдек монанд уй-жой ҳуқуқи ва монанд турмуш даражаси ҳуқуқига риоя қилиш мажбуриятига мос келмайдиган ва ФСХП (7- ва 10-моддалар)га биноан мажбуриятларини бузган ҳолда ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи даражасига бориши мумкин парвариш шароитини кўрсатади. Устига устак, карантинга қўйиш мажбурий бўлгач, ФСХПнинг 9-моддасига биноан озодликдан маҳрум этишгани ташкил қилиши мумкин.

⁴⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг вебсайти, <https://coronavirus.uz/ru/questions/index/4>.

⁴⁶⁶ William Seitz, Eldor Tulyakov, Obid Khakimov, Avralt-Od Purevjav, Sevilya Muradova, Dynamically Identifying Community-level COVID-19 Impact Risks [COVID-19 таъсири хатарини жамоалар даражасида динамик тарзда аниқлаш], Жаҳон банкининг Марказий Осиёдаги ночорлик ва тенглик дастури, Ўзбекистоннинг ривожланиш стратегияси маркази (PCM), Ўзбекистоннинг Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази (ИТИМ), Ўзбекистоннинг Иқтисодий ривожланиши ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ва Ўзбекистоннинг Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, 2020 й., <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34925/Uzbekistan-Dynamically-Identifying-Community-Level-COVID-19-Impact-Risks.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. 13-бет.

⁴⁶⁷ Kun.uz янгилар портали, 2020 й. 28 июл, Пандемия Ўзбекистонда: Ўнта кенг кўламли муаммо, <https://kun.uz/ru/news/2020/07/28/pandemiya-v-uzbekistane-10-masshtabnyx-problem>; Зарарлар ва эҳтиёжни баҳолаш хулосаси, COVID-19-га фавқулодда жавоб чоралари лойиҳаси, Осиё тараққиёт банки, масалан, 11-банд, <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/54282-001-sd-01.pdf>.

⁴⁶⁸ Ferghana янгилар агентлиги, Кутиш контейнерлари, <https://ferghana.news/articles/118569/>.

⁴⁶⁹ Ўша ерда.

Халқаро стандартлар

Давлат соғлиқ ҳуқуқидан ирк, тана ранги, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқоди, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, насл-насаби ёки ИИМҲҲПнинг 2(2)-моддасида эълон қилинган тақиқланган камситиш асослари каби асослар бўйича ҳеч қандай камситишсиз фойдаланишини таъминлай мажбуриятига эга. ИИМҲҲ тасдиқлаганидек, «бошқа ҳолатлар» маъносида келиган тақиқланган камситиш асослари тўлиқ эмас ва улар ногиронлик, ёш, фуқаролик, никоҳ ва оилавий мақомни, жинсий ориентация ва гендер ўзини танишни, саломатлик аҳволни, яшаш жойини ва иқтисодий ва ижтимоий вазиятни қамраб олади⁴⁷⁰.

Камситишнинг тақиқланган асоси сифатида саломатлик ҳолати жисмоний ва руҳий саломатликни назарда тутати. Давлат шахснинг ҳақиқий ёки идрок этилган саломатлик аҳволи ИИМҲҲПга кўра ҳуқуқларини амалга ошириш учун тўсиқ бўлмаслигини таъминлаши керак. Шунингдек Давлат шахсларни уларнинг саломатлиги аҳволи асосида кенг тарқалган тамғалаш одати муносабатида чоралар кўришлари керак⁴⁷¹.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг бевосита боғлиқ ҳолларда товарлар ва хизматлар «қонунда ва аслида ҳамма, айниқса аҳолининг заиф ёки маргиналлашган табақалари, тақиқланган асослар бўйича камситишсиз фойдаланадиган бўлиши шарт»⁴⁷². Юқорида зикр этилган тақиқларган камситиш асослари бўйича «ниятида ёки аслда» «соғлиқ ҳуқуқидан баҳраманд бўлиш ёки фойдаланишни бекор қилиш ёки сусайтириш» қонунга хилофдир⁴⁷³. ИИМҲҲ соғлиқни сақлаш имкониятлари «ҳатто ресурсларни қаттиқ етишмовчилиги давларида ҳам» бевосита мажбурият сифатида таъминланган бўлиши шарт эканлигини таъкидлади⁴⁷⁴.

Бу «жинсий ва репродуктив саломатлик» ҳолига тааллуқли деб алоҳида Умумий шарҳда айтилади⁴⁷⁵. Умуман айтганда, жинсий ва репродуктив саломатлик ҳуқуқи қўйидаги «эркинлик ва ҳақлар мажмуини» қамраб олади:

«Кишининг ўз танаси ва жинсий ва репродуктив саломатлигига тегишли масалаларда эркин ва масъулиятли равишда қарор қабул қилиш ва танлаш ҳуқуқи, зўравонлик, мажбурлаш ва камситишдан озод бўлиш. Ҳақлар барчага жинсий ва репродуктив саломатлик ҳуқуқидан Пактнинг 12-моддасига биноан фойдаланишни кафолатлайдиган соғлиқни сақлаш муассасаларининг боридан, товарлар, хизматлар ва ахборотдан халақитсиз фойдаланишни ўз ичига олади»⁴⁷⁶.

Инсон ҳуқуқлари борасидаги бошқа шартномларда яққол ва уларни назорат қилиш органларининг шарҳлари орқали соғлиқни сақлаш муассасалари, товарлари ва хизматларидан камситилмай фойдаланиш ҳуқуқи мазмунини тушунтирилган, жумладан⁴⁷⁷ АКБХК—хотин-қизлар ва гендер озчиликларнинг соғлиқ ҳуқуқи⁴⁷⁸;

⁴⁷⁰ ИИМҲҲ, Умумий шарх 20-сон, 18–34-бандлар.

⁴⁷¹ Ўша ерда, 33-банд.

⁴⁷² ИИМҲҲ, Умумий шарх 14-сон, 12(b) банд.

⁴⁷³ Ўша ерда, 18-банд.

⁴⁷⁴ Ўша ерда.

⁴⁷⁵ ИИМҲҲ, Умумий шарх 22-сон, 5-банд.

⁴⁷⁶ Ўша ерда.

⁴⁷⁷ Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро конвенция, 6-модда, CCPR/C/GC/35 (2019 й. 3 сентябр).

⁴⁷⁸ АКБҚ, Умумий шарх 24-сон: Аёллар ва саломатлик (Аёлларга қарши камситишнинг ҳар қандай шаклларини тугатиш тўғрисидаги конвенциянинг 12-моддаси), A/54/38/Rev.1 (1999).

БХҚ — болалар⁴⁷⁹ ва ўсмирларнинг соғлиқ ҳуқуқи⁴⁸⁰; ва НШХҚ — ногиронлиги бўлган шахсларнинг соғлиқ ҳуқуқи мазмунини тушунтиради⁴⁸¹.

Ўзбекистонда ҳуқуқий ва амалий муаммолар

Репродуктив саломатлик, хотин-қизларнинг соғлиқни сақлаш имкониятлари

2019 йил, 11 мартда Ўзбекистон Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш тўғрисидаги қонунни қабул қилди⁴⁸². Қонуннинг бош принциплари репродуктив саломатлик борасида гендер тенгликни, шахснинг шахсий ҳаётига аралашмаслик, шахсий ва оилавий сир сақлашни ҳимоя қилиш, шахслар репродуктив саломатлиги соҳасида тиббий хизматлар мавжудлиги ва уларнинг сифатини таъминлаш ва фуқароларнинг репродуктив саломатлигини ҳимоялаш учун Давлат кафолатлаган хизматлар мажмуини таъминлаш ҳисобланади⁴⁸³.

Репродуктив ҳуқуқларга тегишли Давлат кафолатлари, жумладан, репродуктив саломатликни ҳимоя қилишни ва репродуктив ҳуқуқлардан фойдаланишни, репродуктив саломатликни сақлаш қулайлиги ва изчиллигини, бирламчи тиббий-санитария парваришнинг текинлиги ва шахслар оила саломатлиги борасида камситишсиз, таҳдид ёки зўравонликсиз қарорлар қабул қилишга ҳақли бўлишидан иборат⁴⁸⁴.

Қонун ҳомиладорликни тўхтатиш, жумладан аборт, аёлнинг талаби билан, ҳомиладорликнинг ўн икки ҳафталигича, ва ҳомиладор аёлнинг ҳаётига хавф солувчи тиббий кўрсатмалар мавжуд бўлганида, ҳомиладорликнинг хоҳлаган пайтида амалга оширилиши мумкинлигини назарда тутди⁴⁸⁵. Аёл ҳомиладорликга, уни сунъий равишда тўхтатишга ва контрацепцияга мажбур қилиниши мумкин эмас⁴⁸⁶. Қонун қуйидагилардан иборат аёлларнинг репродуктив ҳуқуқларини назарда тутди: ўзининг репродуктив саломатлиги тўғрисида ишончли ва тўлиқ ахборот олиш; туғилишни тартибга солишнинг хавфсиз усулларида ва контрацепциядан фойдаланиш; репродуктив саломатликни сақлаш соҳасидаги хизматлардан фойдаланишни таъминлаш; ва репродуктив саломатлик масалалари юзасидан махфийликка риоя этилган ҳолда тиббий маслаҳатлар ва хизматлар олиш⁴⁸⁷. Аёл бепуштлиқдан даволаниш, репродуктив саломатлигини ҳомиладор бўлгунига қадар, ҳомиладорлик даврида, туғиш ва туғишдан кейинги даврда даволашнинг замонавий услубларидан фойдаланган ҳолда сақлаш ҳамда давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватланиш ҳуқуқига эга⁴⁸⁸.

⁴⁷⁹ БМТнинг Бола ҳуқуқлари бўйича қўмитаси (БХҚ), Умумий шарҳ 15-сон: Боланинг эришиб бўладиган энг юқори саломатлик стандартидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқи), CRC/C/GC/15 (2013 й. 17 апрел).

⁴⁸⁰ БМТнинг Бола ҳуқуқлари бўйича қўмитаси (БХҚ), Умумий шарҳ 20-сон: Ўсмирлик даврида бола ҳуқуқларини бажариш, CRC/C/GC/20 (2016 й. 6 декабр).

⁴⁸¹ Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари борасида махсус маърузачи, Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари, A/73/161 (2018 й. 16 июл).

⁴⁸² Ўзбекистон Республикасининг Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини сақлаш тўғрисидаги қонун, 2019 й. 11 март, ЎРҚ-528-сон, <https://lex.uz/ru/docs/4233888>.

⁴⁸³ Ўша ерда, 3-модда.

⁴⁸⁴ Ўша ерда, 6-модда.

⁴⁸⁵ Ўша ерда, 18-модда.

⁴⁸⁶ Ўша ерда, 11-модда.

⁴⁸⁷ Ўша ерда.

⁴⁸⁸ Ўша ерда.

Хабарларга кўра, аёлларнинг репродуктив саломатлигида муайян яхшиланишга қарамай, жиддий камчиликлар ҳамон давом этмоқда⁴⁸⁹. Масалан, баъзи қишлоқ жойларда оналар ўлими кўрсаткичи юқорилигича қолмоқда⁴⁹⁰. Бокираликни текшириш билан боғлиқ каби амалиёт ва бокиралик тасдиқланмаган тақдирда шарманда қилиш, аёллар ва қизларнинг саломатликларининг тенг муҳофаза қилиниш ҳуқуқи бузади ва хусусий ҳаётни ҳурмат қилиш ва ғайриинсоний ва кадр-қимматни таҳқирловчи муамаладан муҳофаза қилиниш ҳуқуқини бузишни ташкил қилиш мумкин⁴⁹¹.

Репродуктив ҳуқуқлар тўғрисидаги ихтисослаштирилган қонуннинг қабул қилиниши олға қўйилган аниқ қадам бўлса-да, умуман олганда, репродуктив саломатлик тўғрисидаги ахборот, айниқса вояга етмаганлар орасида, ҳамон ибтидоий даражада қолмоқда, чунки у «миллий кадриятларга» зид деб қабул қилиниши мумкин⁴⁹². АКБҚ «ўқув дастурлар ва дарсликларда аёллар тўғрисида салбий стереотиплар сақланиб келишини ва мактабларда жинсий ва репродуктив саломатлик тўғрисида ёшга мос таълим йўқлигини» тарқид қилди⁴⁹³. АКБҚ Ўзбекистонга «гендер стереотипларни бартараф этиш ва жинсий ва репродуктив саломатлик ва ҳуқуқлар тўғрисида ёшга мос таълимни, жумладан ўсмир қизлар ва ўғил болалар учун масъулиятли жинсий хатти-ҳаракатни қабраб олган жинсга тааллуқли таълимни интеграциялаш мақсадида ўқув дастурлари ва дарсликларни қайта кўриб чиқишни» тавсия қилди⁴⁹⁴.

Ногиронлиги бўлган шахслар

Ногиронлар, шу жумладан ногирон болалар ва болалиқдан ногиронлар тиббий-ижтимоий ёрдам олиш, куч-қувватни тиклашнинг барча турларидан фойдаланиш, дори воситалари, протез-ортопедия мосламалари, ҳаракатланиш воситалари билан имтиёзли асосларда таъминланиш, шунингдек касб-кор эгаллаш ва қайта тайёргарликдан ўтиш ҳуқуқига эга⁴⁹⁵. Ногиронлар давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасаларида бепул тиббий-санитария ёрдами олиш, уйда парвариш қилиниш, ўзгаларнинг парваришига муҳтож бўлган ёлғиз ногиронлар, сурункали руҳий ҳолати бузилган ногиронлар эса ногиронлар ва қариялар учун мўлжалланган интернат уйларида яшаш ҳуқуқига эга. Ногиронларга тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатиш тартиби ва уларга бериладиган имтиёзлар рўйхати қонун ҳужжатларида, Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунда⁴⁹⁶ ва Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун⁴⁹⁷ белгилаб қўйилади. Масалан, Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунга кўра, Ногиронлиги бўлган шахсларга ижтимоий ёрдамнинг қуйидаги турлари кўрсатилади: пул тўловлари (пенсиялар, нафақалар, бир йўла бериладиган тўловлар); автомобиллар, ўриндиқли аравачалар,

⁴⁸⁹ Ўзбекистонда гендер, қишлоқ ҳўжалиги ва қишлоқ жойларда ривожланиш, Мамлакатларни гендек жиҳатдан баҳолаш сериялари, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ташкилоти, Будапешт, 2019 й, Gender, agriculture and rural development in Uzbekistan—Country gender assessment series (fao.org). XII-бет; Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Аҳоли фонди мамлакатлар дастурининг Ўзбекистонга доир ҳужжат, 2020 й. 16 декабр, DP/FPA/CPD/UZB/5, https://www.unfpa.org/sites/default/files/portal-document/DP.FPA_.CPD_.UZB_.5._-_Uzbekistan_CPD_-_FINAL_-_16Dec20.pdf, 8-банд; 7 Facts About Healthcare In Uzbekistan, Healthcare in Uzbekistan: The Former Soviet Nation | The Borgen Project [Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тўғрисида 7 факт, Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш: собиқ совет давлати], 2020 й. сентябр.

⁴⁹⁰ Ўзбекистонда гендер, қишлоқ ҳўжалиги ва қишлоқ жойларда ривожланиш, Мамлакатларни гендек жиҳатдан баҳолаш сериялари, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ташкилоти, *op. cit.* XII-бет.

⁴⁹¹ Масалан, янгиликлар портали: Бокираликни текшириш—Ўзбекистонда куёв қариндошлари келинни текширишди, 2020 й. 2 декабр, <https://newsbeezee.com/ukraineeng/check-for-virginity-in-uzbekistan-the-grooms-relatives-checked-the-bride-world-news-unian/>.

⁴⁹² ИХҚ, Ўзбекистоннинг учинчи ва тўртинчи қўшилган даврий ҳисобот борасида якуний шарҳлар, 2013 й. 10 июл, CRC/C/UZB/CO/3-4, 55-банд.

⁴⁹³ АКБҚ, Бешинчи даврий ҳисоботида якуний шарҳлар, CEDAW/C/UZB/CO/5, 2015 й. 24 ноябр, 23-банд.

⁴⁹⁴ Ўша ерда, 24-банд.

⁴⁹⁵ Соғлиқни сақлаш тўғрисида қонун, 22-модда.

⁴⁹⁶ Ўша ерда.

⁴⁹⁷ Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун.

протез-ортопедия мосламалари, махсус ҳарфли матбаа нашрлари, овоз кучайтирувчи аппаратлар ва сигнализаторлар, тиббий, касбий, ижтимоий реабилитация қилишнинг техник воситалари ва уй хизматлари, транспорт хизматлари; дори воситалари билан таъминлаш⁴⁹⁸.

Ногиронлиги бўлган ИИМ ҳуқуқларига бағишланган тадбир пайтида⁴⁹⁹. ЮХҚ маҳаллий экспертлардан эшитганича, амалда мавжуд ҳуқуқий асос доим ҳам ба- жарилмайди. Урғу бериб айтилган бир муаммо ногиронлиги бўлган шахслар учун ҳамёнбоп бўлмаган дори воситаларнинг олиш имконияти йўқлиги эди. Маълумотларга кўра, соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқа бинолар ногиронларга мосланмаган (масалан, кириб бўладиган ҳожанхоналар ва қўл ювиш мосламалари) ногиронлиги бўлган шахслар учун соғлиқ ҳуқуқларидан фойдаланишда қийинчиликлар туғдиради⁵⁰⁰.

Ҳисоботнинг I-бобида айтилгандек, Ўзбекистон 2009 йилда Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни имзолаганига қарамай, уни ратификация қилмади. Бундай ратификация ногиронлиги бўлган шахсларнинг соғлиқ ҳуқуқлари, шунингдек ушбу ҳуқуқлар бузилган ҳолларда самарали ҳуқуқий ҳимоя воситаларга тегишли қонун ҳужжатлари ва амалиётни янада яхшилаш учун му- стаҳкам замир яратган бўлур эди.

Одил судлов имконияти

Ички қонун ҳужжатларида соғлиқ ҳуқуқи борасида ҳам фуқаролик, ҳам жиноий ҳуқуқ воситалари кўриб чиқилади. Соғлиқ ҳуқуқлари соҳасидаги миллий экспертлар фикрига кўра, ҳуқуқий воситалар фақат ўлим ёки саломатликнинг жиддий шикаст ҳолларида қўлланилади, бунда асосан жиноят ҳуқуқи тартиби қўлланилади.⁵⁰¹ Омбудсманнинг 2020 йил ҳисоботида ҳам соғлиқ ҳуқуқининг бузилишлар тўғрисида баъзи шикоятлар акс эттирилган⁵⁰². Бироқ, ички қонун ҳужжатлари соғлиқ ҳуқуқи назарда тутилган воситаларининг самарадорлигини баҳолаш учун очиқ маълумотлар мавжуд эмас.

Миллий қонун ҳужжатларига кўра мавжуд умумий воситалардан ташқари Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонун беморлар тиббий муолажа пайтида олинган шикаст учун компенсация олишга ҳақли эканлигини белгилайди ва улар соғлиқни сақлаш муассасаси раҳбариятига ёки бевосита судга қонун билан ҳимояларган ҳуқуқлари бузилганлигига қарши шикоят беришлари мумкин⁵⁰³.

⁴⁹⁸ Ўша ерда, 36-модда.

⁴⁹⁹ Ўзбекистон: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий (ИИМ) ҳуқуқлар ва стандартлар бўйича экспертлар муҳокама- си, 2019 й., <https://www.icj.org/uzbekistan-expert-discussions-on-economic-social-and-cultural-rights-esc-rights-and-standards/>.

⁵⁰⁰ William Seitz, Eldor Tulyakov, Obid Khakimov, Avralt-Od Purevjav, Sevilya Muradova, Dynamically Identifying Community-level COVID-19 Impact Risks [COVID-19 таъсири хатарини жамоалар даражасида динамик тарзда аниқлаш], *op. cit.* 7-бет; Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган болалар ва катталар аҳволининг вазиятли таҳ- лили, БМТ (БМТТД, ЮНЕСКО, ЮНФПА, ЮНИСЕФ ва ЖССТ Ўзбекистонда), <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3576/file/Snapshots%20PwD%20SitAn.pdf>. 13-бет: «...ногиронлиги бўлган фойдаланувчилар касалхо- налар... каби муҳим жамоат жойларига килиш учун қўлайлик етарлича эмаслигини...»; 16-бет: «Тиббий мо- делда соғлиқни сақлаш хизматлари фойдаланиш учун қўлайлиги ва сифати таъминланган, деб даъво қила- ди. Бироқ, тадқиқот ногиронлиги бўлган турткишидан бири талаб қилинган соғлиқни сақлаш парваришини олмаганлигини айтди, ваҳоланки ногиронлиги бўлмаган кишилар орасида бу кўрсаткич ўн кишидан бирида. Ногиронлиги бўлган кишилар буюрилган дориларни ололмаслигининг эҳтимоли қарийб 3 баробар юқори. Гар- чи имтиёзлар ва нафақалар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига кўра соғлиқни сақлаш хизматлари ногиронлиги бўлган кишилар учун барча даражаларида текин ҳисобланса ҳам, ногиронлиги бўлган кишиларда текши- рувлар/диагностика, шифокорлар хизматлари, дори воситалари ва транспортга етарли маблағлари йўқлиги соғлиқ хизматларига тўсиқлар яратади».

⁵⁰¹ ЮХҚнинг Ўзбекистонга миссияси, *op. cit.*

⁵⁰² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)нинг 2019 йилдаги фаолияти тўғрисидаги ҳисоботи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича ваки- ли (Омбудсман), 2020, 34-б.

⁵⁰³ Соғлиқни сақлаш тўғрисида қонун, 24-модда.

Ички қонунларга кўра, беморларнинг соғлиғига ва ҳаётига, жумладан тиббий ва фармацевтика ходимларининг сифатсиз хизматлари туфайли зарар етказилган ҳолларда, айбдорлар жабрланганлар кўрган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган ҳажм ва тартибда қоплашлари шарт⁵⁰⁴. Қонунга хилоф ҳаракатларидан жабр кўрган шахсларга тиббий ёрдам кўрсатиш учун сарфланган маблағлар уларнинг саломатлигига шикаст етказган шахслар ва юридик шахслар томонидан қопланади. Компенсация тиббий ва фармацевтика ходимларини қонунда назарда тутилган интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликдан озод қилмайди⁵⁰⁵. Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги қонунга биноан, шифокорлар ҳам ўзларининг қасамёдини бузгани ва тиббий сир сақлашга риоя этмаганлиги учун жавобгарликга тортилиши мумкин⁵⁰⁶.

Фуқаролик қодексига кўра, соғлиқ ҳуқуқининг бузилиши муносабати билан⁵⁰⁷, компенсация жабрланган олган ёки олиши мумкин бўлган қўлдан чиққан ҳақни (даромад, маош)ри, шунингдек саломатликга етказилган зарар туфайли қилинган қўшимча харажатларни, жумладан, агар жабрланувчи даволаш учун, қўшимча озиқ-овқат, дори воситаларини сотиб олиш, протезлар, махсус транспорт воситаларни харид қилиш, бошқа касбга ўқитишга мухтож эканлиги аниқланса ва у мазкурларни текин олишга ҳақли бўлмаса, мазкур тур ёрдам ва парвариш харажатлардан ташкил топади.

Суддан ташқари воситаларга келганда, хусусан Омбудсманнинг 2020 йил ҳисоботи соғлиқ ҳуқуқини муҳофаза қилиш борасида чекланган кўламда маълумотни очиб беради ва ушбу ҳуқуқ муносабати билан одил судовга мурожаат этишга кўмаклашишда унинг ролини ёритади⁵⁰⁸. Ҳисоботга кўра, Омбудсман тиббий хизматларнинг сифати пастлиги ва тиббий хизматлар оқибатида жабрланувчиларнинг саломатлиги ва ҳаётига етказилган зарар ва ушбу бузишларни қоплаш воситаларининг самарасизлиги тўғрисида шикоятлар олган⁵⁰⁹.

Хулосалар

Гарчи соғлиқ ҳуқуқининг турли жиҳатларини тартибга солувчи ҳуқуқий асос нисбатан яхши ишлаб чиқилган бўлса-да, Ўзбекистонда амалда соғлиқни сақлаш хизматларининг мавжудлиги, қулайлиги ва сифатига боғлиқ, расмий даражада тан олинган жиддий муаммолар бор. Янги қонун қабул қилинганлигига қарамай, амалда репродуктив саломатлик ва аёлларнинг репродуктив соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш ҳамон соғлиқ ҳуқуқи ва камситишдан ҳимоя маъносида муаммолигича қоляпти. COVID пандемияси юзага келтирган муаммолар ҳам Давлат Конституцияда таъминланган соғлиқ ҳуқуқини кафолатлаш борасида навбатдаги чораларни кўриш кераклини кўрсатди. Ушбу муаммоларни ҳам ҳуқуқат, ҳам судлар Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқи бўйича мажбуриятлари, жумладан ИИМҲҲП, БҲК ва АКБХК, шунингдек Давлат мумкин қадар тезда ратификация қилиши керак бўлган CPRD нуқтаи назаридан кўриб чиқиши керак.

⁵⁰⁴ Ўша ерда, 46-модда.

⁵⁰⁵ Ўша ерда; Жиноят кодекси, 116-модда.

⁵⁰⁶ Соғлиқни сақлаш тўғрисида қонун, 44–45-моддалар.

⁵⁰⁷ Фуқаролик кодекси, 1005–1016-моддалар.

⁵⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)нинг 2019 йилдаги фаолияти тўғрисидаги ҳисоботи, *op. cit.*

⁵⁰⁹ Ўша ерда, 34-бет: «Соғлиқ ва тиббий хизмат олиш ҳуқуқи: 2019 йилда Омбудсман фуқаролар сифатли тиббий хизмат олиш ҳуқуқига доир 352 ариза қабул қилди (2018 йилда — 312 ариза). Аризаларда баъзи тиббиёт ходимлари нотўғри ташхис қўяди, деб айтилани, хатолар жиддий соғлиқ муаммоларига, бола ўлимига (Косон тумани туғруқ комплексига), бюджет маблағларини сўйиистеъмол қилиш ва аниқланмаган миқдорда тиббий маълумотномаларни пул эвазига беришга олиб борди».

IV-боб. Меҳнат қилиш ҳуқуқи ва иш жойидаги ҳуқуқлар

Ушбу бобда инсон ҳуқуқлари ҳалқаро ҳуқуқда муҳофаза қилинган меҳнат қилиш ҳуқуқи ва иш жойидаги ҳуқуқлар кўриб чиқилади. Бунда халқаро ҳуқуқий асос баён этилиб, Ўзбекистоннинг меҳнат қилиш ҳуқуқи ва иш жойидаги ҳуқуқлар соҳаси, Ўзбекистонда махсус ишлаб чиқилган қонун соҳасидаги қонун ҳужжатларининг асосий муаммолари муҳокама этилади.

Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар

Меҳнат қилиш ҳуқуқи БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалари ва Халқаро меҳнат ташкилотининг (ХМТ) ҳужжатлари⁵¹⁰ билан муҳофаза этилади. Ушбу ҳуқуқлар ҳам меҳнат қилиш ҳуқуқини, ҳам иш жойидаги ҳуқуқларни ўз ичига олади ва баъзан «меҳнат ҳуқуқлари» деб юритилади.

ИИМҲХПнинг 6-моддаси «рўзғорни тебратиш»га имконият бўлиши учун «эркин танланган» ишда меҳнат қилиш ҳуқуқини муҳофаза қилади. ИИМҲХПнинг 7-моддаси «адолатли ва қулай иш шароитидан баҳраманд бўлиш» ҳуқуқини кафолатлайди, жумладан, мисол учун, ишчилар ва уларнинг оилаларига «қониқарли бўлган турмуш»ни таъминлайдиган адолатли ва тенг ҳақ тўланишини. ИИМҲХПнинг 8-моддаси «ҳар бир инсоннинг ўз ихтиёри билан касаба уюшмага аъзо бўлиш» ва иш ташлашга ҳуқуқини таъминлайди. Шунингдек у касаба уюшмалар федерациясини тузиш ҳуқуқини ва касаба уюшмаларнинг мустақиллигини белгилайди.

ИИМҲҚ ИИМҲХПнинг 6–8-моддаларида мажбурий меҳнат ва қуллик очиқ равишда қонунга хилоф деб белгиланганлигини тасдиқлади. ФСҲХПнинг 8-моддасида ҳам қуллик, эрксизлик ва мажбурий ёки эрксиз ҳолатдаги меҳнат тақиқланади. Бошқа икки шартнома қуллик ва шунга ўхшаш амалиётни қонунга хилоф, деб белгилайди ва ундан муҳофаза қилади⁵¹¹. Мажбурий меҳнат⁵¹² ва болалар меҳнати⁵¹³ тўғрисида ХМТнинг махсус шартномалари бор.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи шунчаки иш ўрнига эга бўлиш ҳуқуқи эмас, балки бандлик имкониятларидан фойдаланиш ва бандликнинг адолатли ва қулай шароитларига бўлган ҳуқуқ ҳисобланади. ИИМҲҚ аниқ ифода этгандек: «Конвенциянинг 6-моддасига биноан таърифланган меҳнат муносиб иш бўлиши лозим»⁵¹⁴.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи маъносида талаб қилинган стандартларга мос бўлиш учун Давлатлар меҳнат куйидагича бўлиши таъминлашлари шарт:

⁵¹⁰ ИИМҲХП, 6–8-моддалар; Кўринг шунингдек, Бирлашмалар эркинлиги ва касаба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция, 1948 й. (87-сон); Бирлашиш эркинлиги ва жамоавий шартнома ҳақида Конвенция, 1949 й. (98-сон); Мажбурий меҳнат тўғрисидаги конвенцияси, 1930 й. (29-сон) (ва унинг 2014 й. Протоколи); Мажбурий меҳнатни йўқотиш тўғрисида Конвенция, 1957 й. (105-сон); Ишга олишда минимал ёш ҳақида конвенция, 1973 й. (138-сон); Болалар меҳнатини энг ёмон формаларини тақиқлаш ва зудлик билан чоралар кўриш ҳақида Конвенция, 1999 й. (182-сон); Бажарилган Меҳнат учун бир хил маош тўлови ҳақида конвенция, 1951 й. (100-сон); Меҳнат ва иш турлари соҳасида камситиш тўғрисидаги конвенция, 1958 й. (111-сон).

⁵¹¹ Қуллар савдоси ва қулликни тақиқлаш тўғрисида конвенция (1926 й.); Қулликни тақиқлаш тўғрисида қўшимча конвенция (1956 й.).

⁵¹² Шунингдек кўринг: ХМТ конвенциялари: Мажбурий меҳнат тўғрисидаги конвенция, 1930 й. (29-сон); Мажбурий меҳнатни йўқотиш тўғрисидаги конвенция, 1957 й. (105-сон).

⁵¹³ Шунингдек кўринг: ХМТ конвенциялари: Ишга олишда минимал ёш ҳақида конвенция, 1973 й. (138-сон); Болалар меҳнатини энг ёмон формаларини тақиқлаш ва зудлик билан чоралар кўриш ҳақида Конвенция, 1999 й. (182-сон).

⁵¹⁴ ИИМҲҚ, Умумий шарҳ 18-сон, 7-банд.

- **Мавжудлик:** Давлатлар «кишиларга мавжуд иш ўринларини аниқлаш ва топишда имконият яратиш учун уларга ёрдам кўрсатиш ва уларни қўллаб-қувватлаш ихтисослашган хизмат» мавжудлигини таъминлаши шарт⁵¹⁵. Бу ёш шахслар учун меҳнат имкониятлардан фойдаланишни кенгайтириш борасида алоҳида ҳаракатни талаб қилади⁵¹⁶.
- **Қулайлик:** қулай бўлиши учун иш камситишсиз мавжуд бўлиши ва ҳам жисмоний, ҳам ахборот қулайлик таъминланиши шарт:
 - ◇ *Камситишсиз қулайлик:* Хоҳлаган турдаги камситиш «бандлик қулайлиги ва уни сақлаш»нинг иккаласида тақиқланган⁵¹⁷. ИИМХҚ «қонун ҳужжатларини қабул қилиш, янгилаш ёки бекор қилишни» ва «камситишни тугатишга» қаратилган «ахборот тарқатиш»ни талаб қилади, деб таъкидлайди⁵¹⁸. Шунингдек у меҳнат шароитларда ва меҳнатга ҳақ тўлашда камситмасликни талаб қилади⁵¹⁹.
 - ◇ *Жисмоний қулайлик:* Бу «умумий интеграция йўлидаги сунъий тўсиқларни», жумладан ногиронлиги бўлган шахсларнинг бандлигига тўсиқлар ва жисмоний қийинчиликларни бартараф этишни талаб қилади⁵²⁰. Шундай бўлиши учун иш жойларида «ногиронлиги бўлган ходимларнинг эҳтиёжларини қондирадиган қайишувчан ва муқобил иш тартиби» таъминланган бўлиши шарт⁵²¹. Монанд уй-жой ҳуқуқининг «жойлашув» унсури билан бирга олинганда⁵²², бу жисмоний қулайликни таъминлаш учун етарли даражага яқин яшашни талаб қилиши мумкин.
 - ◇ *Ахборот қулайлиги:* бу Давлатлар «маҳаллий, минтақавий, миллий ва халқаро даражалардаги бандлик бозори тўғрисида маълумот тармоғини яратиш» орқали «бандлик имкониятларига эга бўлиш воситалари тўғрисида ахборотни қидириш, олиш ва узатиш»ни таъминлашини қамраб олади⁵²³. Шунингдек, меҳнат қилиш ҳуқуқи тўғрисидаги ахборот мавжуд бўлиб, «қулай форматларда» яратилиши керак ва у энг кам иш ҳақи, иш жойидаги гигиена, саломатлик ва хавфсизлик тўғрисидаги ахборотни ва ишчилар сўз, уюшма, йиғилиш ва ижтимоий ҳаётда қатнашиш эркинлигидан фойдаланиш учун зарур бўлган ахборотни қамраб олади⁵²⁴.
- **Мақбуллик ва сифат:** Бунда меҳнат учун адолатли ва қулай шароит таъминланиши тушунилади ва тафсилотлар ИИМХҚ 23-сонли Умумий шарҳида берилган⁵²⁵. Мақбул ва етарлича сифат бўлиш учун қуйидагилар таъминланиши лозим:

⁵¹⁵ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 12(а) банд.

⁵¹⁶ Ўша ерда, 23-банд.

⁵¹⁷ Ўша ерда, 12(b)(i) банд.

⁵¹⁸ Ўша ерда.

⁵¹⁹ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 23-сон (2016 й), меҳнатнинг адолатли ва қулай шароитларга ҳуқуқ тўғрисида (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги конвенциянинг 7-моддаси), 2016 й. 7 апрел, E/C.12/GC/23, <https://www.refworld.org/docid/5550a0b14.html>, 53- ва 65(а) бандлар.

⁵²⁰ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 5-сон: Ногиронлиги бўлган шахслар, 1994 й. 9 декабр, E/1995/22, <https://www.refworld.org/docid/4538838f0.html>, Умумий шарҳ 20-сонда 22-бандга ҳавола қилинган, 12(b)(ii) банд.

⁵²¹ НХҚ (Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция)нинг 27-моддасида «ногиронлиги бўлган шахслар учун очик, инклюзив ва ишлаш имкони мавжуд» ишлаб чиқариш муҳити мавжуд бўлиши ҳамда улар «оқилона мослаштирилган иш жойи» билан таъминланиши кўзда тутилган.

⁵²² ИИМХҚ, Умумий шарҳ 4-сон: Етарлича уй-жой ҳуқуқи (Пактнинг 11(1) моддаси), 1991 й. 13 декабр, E/1992/23, <https://www.refworld.org/docid/47a7079a1.html>, 8(f) бандида «уй-жой бандлик имкониятларини берувчи ерда бўлиши кераклиги» таъкидланади, чунки «иш жойига бориб-келиш харажатлари ночор хўжаликнинг бюджети-га ортиқча оғирлик тушириши мумкин».

⁵²³ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 20-сон, 12(b)(iii) банд.

⁵²⁴ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 23-сон, 24-, 30-, 49-бандлар.

⁵²⁵ Ўша ерда.

- ◇ *Тўланадиган ҳақ*: нақд тўлов ва бошқа нафақалардан иборат ҳақ ишчилар ва оилаларининг муносиб яшашини таъминлайдиган адолатли, камситмайдиган иш ҳақини қамраб олади⁵²⁶.
- ◇ *Хавфсиз ва соғлом*: хавфсиз ва соғлом ва касбий касалликлар жароҳатларнинг олди олинган меҳнат шароити. Бу «меҳнатнинг моддий элементларини лойиҳалаштириш, синаш, танлаш, алмаштириш, ўрнатиш, қўллаш ва эксплуатация қилиш»ни⁵²⁷ кўриб чиқадиган, кузатадиган ва такомиллаштирадиган сиёсатларни талаб қилади.
- ◇ *Мансабда кўратилиш имконияти*: камситишсиз ёки тааллуқли бўлмаган мезонларни жалб қилмай мансабда кўтарилиш имконияти яратилган бўлиши шарт⁵²⁸.
- ◇ *Дам олиш ва бўш вақт*: қонунлар, сиёсат ва низомлар дам олиш ва бўш вақт, жумладан кундалик ва ҳафталик дам олиш вақти, иш соатларни чегаралаш, даврий ҳақ тўланадиган таътил ва (касаллик сабабли, зўриқиш, оилавий масъулият ва оналик/оталик каби) таътилнинг бошқа шакллари⁵²⁹.

Миллий ҳуқуқий асос, сиёсат ва амалиёт

Умумий ҳуқуқий асос

Меҳнат ҳуқуқи Ўзбекистонда минимал мажбурий стандартларни, жумладан меҳнат қилиш ва иш жойидаги ҳуқуқларни белгилаган Меҳнат кодексида⁵³⁰ кодификация қилинган⁵³¹. Жумладан улар дам олиш, бўш вақт, иш соатлари, ҳақ тўланадиган таътил ва давлат байрамларини ўз ичига олади⁵³².

Ўзбекистонда меҳнат қилиш ҳуқуқи Конституцияда таъминланган. Конституция 37-моддаси қуйидагича белгилайди:

«Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир. Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади»⁵³³. Конституциянинг 38-моддасига кўра, «Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади». Бироқ, меҳнат қонунлари ва жамой келишувлари, шунингдек шахсий меҳнат шартномалари қўшимча меҳнат ҳуқуқлари ва кафолатлари белгиланиши мумкин⁵³⁴. Меҳнат ҳақидаги келишувлар ва шартномаларнинг ходимлар аҳволини меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилганига қараганда ёмонлаштирадиган шартлари ҳақиқий эмас⁵³⁵.

⁵²⁶ Ўша ерда, 7–24-бандлар.

⁵²⁷ Ўша ерда, 27-банд.

⁵²⁸ Ўша ерда, 31–33-бандлар.

⁵²⁹ Ўша ерда, 34–46-бандлар.

⁵³⁰ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, 1995 й. 21 декабр, <https://lex.uz/docs/145261>.

⁵³¹ Ўша ерда, 4-модда.

⁵³² Ўша ерда, 16-модда.

⁵³³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 37-модда.

⁵³⁴ Меҳнат кодекси, 4-модда.

⁵³⁵ Ўша ерда.

Меҳнат ҳуқуқидаги кафолатлар ҳам давлат, ҳам хусусий секторларга тааллуқли⁵³⁶. Меҳнат кодексига кўра, ушбу кафолатлар меҳнат шартномаси асосида ёлланган ҳамма шахсларга иш берувчининг тури ва шаклидан қатъи назар қўлланилади⁵³⁷. Бундан ташқари, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун меҳнатни муҳофаза қилиш борасида саломатлик ва меҳнат қилиш ҳуқуқини ҳимоясини таъминлаш мақсадида иш берувчининг мулкӣ шаклидан қатъи назар бир хил қоидаларни белгилайди⁵³⁸.

Муҳимки, Ўзбекистон қонунида меҳнат ҳуқуқи масалаларини ҳал этишда халқаро ҳуқуқ қўлланилади, деб белгиланади. Миллий ҳуқуқий тизимда халқаро ҳуқуқнинг устунлигини умуман белгиланишидан ташқари⁵³⁹, меҳнат ҳуқуқида халқаро ҳуқуқнинг устунлиги таъкидлаб тан олинади:

«Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясида ходимлар учун меҳнат тўғрисидаги қонунлар ёки бошқа норматив ҳужжатларга нисбатан имтиёзироқ қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки конвенциянинг қоидалари қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясининг қоидалари меҳнатга оид муносабатлар бевосита қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган ҳолларда ҳам қўлланилади»⁵⁴⁰.

Камситмаслик

Меҳнат қонунчилиги, камситилмасликнинг умумий кафолатларидан ташқари, камситилмаслик тўғрисидаги қоидаларни ҳам назарда тутди⁵⁴¹. Меҳнат кодексига биноан, барча фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эгадир⁵⁴². Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади⁵⁴³.

Меҳнат кодекси «Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, воёга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисидаги алоҳида ғамхўрлиги билан боғлиқ фарқлаш камситиш деб ҳисобланмайди», деб белгилайди.

Иш жойида аёлларга нисбатан камситиш

Аёллар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятларнинг кафолатлари тўғрисидаги қонунда камситилмасликнинг умумий кафолатлари, шунингдек, меҳнат ҳуқуқига нисбатан гендер тенглиги таъминланган⁵⁴⁴. Шунга қарамай, амалда

⁵³⁶ Ўша ерда, 1-модда.

⁵³⁷ Ўша ерда.

⁵³⁸ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида қонуни, Муқаддима ва 4-, 6-моддалар, 1993 й. май, 839-ХII-сон, <https://lex.uz/docs/97243>.

⁵³⁹ Кўринг I-боб.

⁵⁴⁰ Меҳнат кодекси, 10-модда.

⁵⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 18-модда.

⁵⁴² Меҳнат кодекси, 6-модда.

⁵⁴³ Ўша ерда.

⁵⁴⁴ Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида Қонун, ЎРҚ-562-сон, 21-модда.

меҳнат ҳуқуқига нисбатан гендер тенгсизлиги кенглигича қолмоқда⁵⁴⁵. Иш ҳақи бўйича доимий гендер тафовут мавжуд бўлиб аёлларнинг ўртача ойлик иш ҳақи 2019 йилда эркакларникига нисбатан 36,2 фоизга кам бўлган⁵⁴⁶. Бундан ташқари, хабарларга кўра, меҳнатга лаёқатли аёлларнинг 33 фоизга яқини, меҳнатга лаёқатли эркакларнинг уч фоизига нисбатан, асосий фаолият сифатида ҳақ тўланмайдиган иш билан шуғулланади⁵⁴⁷. Хотин-қизларнинг иш билан таъминла-нишидаги асосий тўсиқ аёлларнинг ишига нисбатан анъанавий қарашлар билан боғлиқлигини кўрсатадиган муҳим далиллар мавжуд⁵⁴⁸.

Иш жойидаги жинсий зўравонлик Ўзбекистон қонунчилигида белгиланган ва тақиқланган. Ўзбекистондаги ҳуқуқшунос мутахассислар доимий равишда иш жойидаги таъқиб, шу жумладан жинсий зўравонлик ва жинс ва гендер белгиси бўйича камситишнинг бошқа турлари мунтазам равишда рўй бериб туриши тўғрисида фикрларини билдирган бўлсалар-да, бу ишлар умуман суд йўли билан ҳал қилинмаган⁵⁴⁹. Яқинда қонунчилик чоралари кўрилиб⁵⁵⁰, иш жойидаги жинсий тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш «тўғридан-тўғри камситиш»нинг таркибий қисми сифатида қонунда мустаҳкамланди⁵⁵¹. Яқинда қабул қилинган «Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун иш жойларида аёлларнинг ҳуқуқларини тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш кафолатларини белгилади⁵⁵². Қонунда тазйиқ ва зўравонликдан жабрланганлар учун ишонч телефонларини ташкил этиш ва уларнинг ишлаш тартиби ҳам кўзда тутилган⁵⁵³.

Иш берувчиларга ҳомиладорлик ёки фарзанд кўриш сабабли аёлларни ёллашни рад этиш ёки иш ҳақини камайтириш тақиқланади⁵⁵⁴. Ҳомиладор аёлни ёки уч ёшга тўлмаган фарзанди бўлган аёлни ишга қабул қилишдан бош тортиш тақдирда, иш берувчи уни ёллашдан бош тортиш сабаблари тўғрисида ёзма равишда хабардор қилиши шарт. Бундай ҳолларда, аёл ишга ёллашни рад этиш тўғрисида судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақлидир⁵⁵⁵.

Меҳнат кодексига асосан (225-модда), меҳнат шароити ноқулай ишларда, шунингдек ер ости ишларида аёллар меҳнатини қўлланиш тақиқланади, ер остидаги

⁵⁴⁵ Ўзбекистонда аёллар ва меҳнат тўғрисида ҳисобот: Гендер тенглиги ва ҳамма учун муносиб меҳнат сари, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2020 й., https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_758049/lang--en/index.htm; МДХ мамлакатларида гендер ва ёшларни иш билан таъминлаш, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2020 й., https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_764206.pdf. 9-бет.

⁵⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий веб-сайти, Ўзбекистоннинг гендер статистикаси, Эркаклар ва аёлларнинг ўртача ойлик иш ҳақи ўртасидаги фарқнинг эркаклар ўртача ойлик иш ҳақига нисбати, 2020 й., <https://gender.stat.uz/en/i-group-en/942-the-percentage-of-the-difference-between-the-average-monthly-wages-of-men-and-women-to-the-average-monthly-wages-of-men>.

⁵⁴⁷ ХМТ «Ўзбекистонда хотин-қизлар ва меҳнат: гендер тенглиги ва ҳамма учун муносиб меҳнат сари» мавзусида маъруза қилди, 2020 й. 8 октябр, https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_758049/lang--en/index.htm.

⁵⁴⁸ МДХ мамлакатларида гендер ва ёшларни иш билан таъминлаш, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2020 й., https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_764206.pdf. 6-бет: Яқинда ўтказилган Gallup—ХМТ сўрови (Gallup—ХМТ, 2017), Ўзбекистонда эркакларнинг атиги 63 фоизи, агар хоҳласа, аёлларнинг уйдан ташқарида ишлашни мақбул деб билади. Мамлакатдаги аёлларнинг атиги 72 фоизи аёлларнинг уйдан ташқарида ишлашни мақбул деб билишади.

⁵⁴⁹ Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча турларини йўқ қилиш тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш тўғрисида Ўзбекистоннинг олтинчи даврий ҳисоботи, CEDAW/C/UZB/6, 84–89-бандлар. Ҳисобот 2019 й. иш жойларида камситишнинг 7-та ҳолатини ва 2020 й. 8-та ҳолатни қамраб олади. Қайси хабар қилинган ҳолатларнинг меҳнат ҳуқуқлари билан боғлиқлигини аниқлаш учун қўшимча маълумот берилмаган.

⁵⁵⁰ «Аёлларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонун ва «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги Қонун.

⁵⁵¹ Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 3-банд.

⁵⁵² Аёлларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 3-, 9- ва 18-бандлар.

⁵⁵³ Ўша ерда, 18-модда.

⁵⁵⁴ Меҳнат кодекси, 224-модда.

⁵⁵⁵ Ўша ерда.

баъзи ишлар (жисмоний бўлмаган ишлар ёки санитария ва маиший хизмат кўрсатиш ишлари) бундан мустаснодир⁵⁵⁶. Аёлларнинг маълум нормадан ортиқ юкни кўтаришлари ва ташишлари ман этилади⁵⁵⁷. Ушбу қонунлар бир қарашда ҳимоя қилиш мақсадида бўлиши мумкин бўлса-да, бу ёндашув камситувчи ва аёлларнинг роллари ва имкониятлари тўғрисидаги стереотипик тушунчаларнинг қолдиғи. Масалан, жинсга асосланган муайян иш турларини тақиқлаш АКБ Қўмитаси томонидан Медведева Россияга қарши ишида камситувчи деб топилган. Бу ишда Россия Федерациясининг аёллар учун тақиқланган касблар рўйхатининг қонунийлиги шубҳа остига олинган⁵⁵⁸. Қўмита шундай таъкидлади:

«[...] иштирокчи давлатдан аёлларнинг маълум бир соҳаларда иш билан таъминланишига тўсқинлик қилиш ва хавфсиз меҳнат шароитларини яратишни иш берувчилар ихтиёрида қолдириш ўрнига, эркаклар ва аёлларнинг репродуктив функцияларини ҳимоя қилиш ва барча соҳаларда хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш учун тенг ҳимоя чораларини кўриш талаб қилинади. Иштирокчи давлат юқоридаги ёндашувдан четга чиқмоқчи бўлганда, у оналик/ҳомиладорликни ёки бошқа жинсга боғлиқ омилларни ҳимоя қилиш зарурлиги тўғрисида кучли тиббий ва ижтимоий далилларга эга бўлиши керак. Қўмита 456-та касб ва 38-та саноат тармоғининг рўйхатини қабул қилиш иштирокчи давлатнинг Конвенциядаги мажбуриятларига зид деб ҳисоблайди, чунки у эркаклар ва аёлларга нисбатан ҳар хил муносабат белгиси, бу ҳеч қандай тарзда аёлларнинг иш билан таъминланишига ёрдам бермайди ва бу камситувчи стереотипларга асосланади»⁵⁵⁹.

АКБ Қўмитаси 2015 йилги Ўзбекистон бўйича Якуний кузатувларида, «ҳаддан ташқари ҳимоя бўлиб кўринадиган аёллар учун тақиқланган касблар рўйхати, аёлларнинг оналик ролини ҳаддан ташқари таъкидлаб, аёлларнинг иш вақтига, иш вақтидан ташқари ва тунги ишларига ортиқча чекловлар қўяди ва шу билан уларнинг иқтисодий имкониятларини бир нечта соҳаларда чеклайди» деб хавотир билдирди⁵⁶⁰. АКБ Қўмитаси Ўзбекистонга «аёллар учун тақиқланган касблар ва соҳалар рўйхатини қайта кўриб чиқиб, бундай таъқиқ қатъиян оналикни муҳофаза қилиш учун зарурлигини ва амалга оширилаётган қонуний мақсадга мутаносиблигини таъминлашни, ҳамда меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш хавфсизлигини яхшилаш орқали аёлларнинг илгари тақиқланган касбларга киришини осонлаштиришни» тавсия қилди⁵⁶¹.

Президентнинг 2019 йил 7 мартдаги «Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорида аёлларнинг меҳнатидан муайян соҳаларда ёки касбларда қўллаш бўйича тақиқни бекор қилиш ва аёллар соғлиғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган тавсия этилган соҳаларлар ёки касбларнинг янги рўйхатини тасдиқлаш кўзда тутилган⁵⁶². Бироқ, ушбу тақиқларни белгилайдиган Меҳнат кодексининг 225-моддаси ҳанузгача амал қилади. 2020 йилги

⁵⁵⁶ Меҳнат кодекси, 225-модда.

⁵⁵⁷ Ўша ерда, Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ва иш берувчилар вакиллари билан келишган ҳолда, меҳнат шароитлари ноқулай бўлган касблар рўйхатини тасдиқлайди ва аёллар кўтарадиган юкларнинг чегаралари.

⁵⁵⁸ *Medvedeva v Russia*, Аёлларга нисбатан камситилишнинг барча турларини йўқ қилиш бўйича Қўмитасининг 60/2013-сонли Хабарлари, 2016 й. 21 мартдаги мулоҳазалар, CEDAW/C/63/D/60/2013.

⁵⁵⁹ Ўша ерда, 11.7-банд.

⁵⁶⁰ АКБҚ, Ўзбекистон бўйича Якуний кузатувлар, 2015 й. 25-банд.

⁵⁶¹ Ўша ерда, 26-банд.

⁵⁶² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 й. 7 мартдаги ПҚ-4235-сонли «Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори.

инсон ҳуқуқлари стратегиясининг инсон ҳуқуқлари бўйича ҳаракатлар режасида ушбу моддани бекор қилиб, баъзи соҳаларда ёки касбларда аёлларнинг меҳнатидан фойдаланиш тақиқини бекор қилиш кўзда тутилган⁵⁶³.

Ногиронлиги бўлган шахслар

Конституцияда⁵⁶⁴ белгиланган баъзи кафолатлардан ташқари, Меҳнат кодекси⁵⁶⁵, «Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида»ги қонунда⁵⁶⁶ ҳам ногиронлик бўйича камситиш тақиқланган. Хусусан, «Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида»ги қонунга мувофиқ:

«Ногиронлиги бўлган шахсларга нисбатан ҳар қандай ажратиб қўйиш, истисно этиш, четлатиш, чеклаш ёки афзал кўриш, шунингдек ногиронлиги бўлган шахсларнинг объектлар ва хизматлардан фойдаланиши учун шарт-шароитлар яратишни рад этиш тақиқланади. Ногиронлиги бўлган шахслар учун имкониётлар тенглигини таъминлашга ҳамда уларни жамият ва давлат ҳаётига жалб этишга қаратилган махсус чоралар бошқа фуқароларга нисбатан камситувчи чоралар ҳисобланмайди»⁵⁶⁷.

Қонунга мувофиқ, ногиронлиги бўлган киши «одатдаги меҳнат шароитларига эга ташкилотларда, ногиронлиги бўлган шахсларнинг меҳнатидан фойдаланувчи ихтисослаштирилган корхоналарда, шунингдек қонун ҳужжатларида тақиқланмаган яқка тартибдаги меҳнат фаолиятини ёки бошқа фаолиятни амалга оширишга ҳақли»⁵⁶⁸. Ногиронлиги бўлган шахснинг меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги ва таътиллarda бўлиши даврида иш берувчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилишга йўл қўйилмайди, бундан ташкилот тўлиқ тугатилган ҳоллар мустасно⁵⁶⁹.

Ногиронлиги бўлган шахсларни тунги вақтда ишга, шунингдек ишдан ташқари вақтдаги ишларга ва дам олиш кунлари ишга жалб этишга йўл қўйилмайди, бундан қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар мустасно. Айрим турдаги ногиронлиги бўлган ишловчи шахсларга нисбатан меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори камайтирилмаган ҳолда қисқартирилган иш вақти давомийлиги белгиланади ва меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар йилги асосий узайтирилган таътил берилади⁵⁷⁰.

Қонун ҳужжатларида ногиронлиги бўлган шахсларни

- касбий реабилитация қилиш, ногиронлиги бўлган шахсларнинг мос келадиган ишга киришини, сақлаб қолишини ва ишда лавозим бўйича кўтарилишини;
- ташкилотларда ногиронлиги бўлган шахсларни ишга қабул қилиш учун иш ўринларининг энг кам сонини белгилаш⁵⁷¹

орқали иш билан таъминлаш бўйича қўшимча давлат кўмаги кўзда тутилган.

⁵⁶³ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий стратегияси, *op. cit.*

⁵⁶⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 45-модда: «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат химоясидадир».

⁵⁶⁵ Меҳнат кодекси, 6-модда.

⁵⁶⁶ Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида Қонун, 6- ва 23–25-моддалар.

⁵⁶⁷ Ўша ерда, 3-модда.

⁵⁶⁸ Ўша ерда, 42-модда.

⁵⁶⁹ Ўша ерда.

⁵⁷⁰ Ўша ерда.

⁵⁷¹ Ўша ерда, 43-модда.

Бироқ, амалда ногиронлиги бўлган шахсларнинг ишлаш ҳуқуқини таъминлаш билан боғлиқ жиддий муаммолар мавжуд. Уларнинг бандлик даражаси ҳали ҳам паст. Давлатнинг, хусусан, ижтимоий инфратузилма объектларини ногиронлар учун қулай қилиб қўймаслиги, шунингдек, уларга тегишли таълим ва ўқитиш имкониятлари билан боғлиқ муаммолар ногиронлиги бўлган шахсларнинг меҳнат ҳуқуқларини амалга оширишга тўсқинлик қилмоқда.⁵⁷²

Мажбурий меҳнат

Халқаро ҳуқуқ ва стандартлар

Халқаро инсон ҳуқуқлари қонунчилигига кўра, қуллик ва мажбурий меҳнат ҳам конвенциялар⁵⁷³, ҳам ФСХҲП⁵⁷⁴ ва ИИМҲҲП⁵⁷⁵ каби умумий битимлар билан тақиқланади. ИИМҲҲПнинг изоҳига кўра, ИИМҲҲПнинг меҳнатга бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиш «эркин равишда ишни қабул қилиш ёки танлаш» ҳуқуқини ўз ичига олади, ва бу «ҳеч қандай тарзда иш билан шуғулланишга мажбур қилинмасликни англатади»⁵⁷⁶.

Болаларнинг мажбурий ёки бошқа эксплуатацион ёки зарарли меҳнати Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга мувофиқ тақиқланади (БҲК)⁵⁷⁷. БҲКнинг 32.1-моддаси: «боланинг иқтисодий эксплуатациядан ва хавфли ёки боланинг таълимига халақит берадиган ҳар қандай ишни бажаришдан ёки боланинг соғлиғига ёки жисмоний, ақлий, маънавий, ахлоқий ёки ижтимоий ривожланишига зарар етказадиган ҳар қандай ишни бажаришдан ҳимояланиш ҳуқуқини» тан олади. 32.2-моддага биноан, давлатлар бундай меҳнатдан ҳимоя қилиш, шу жумладан, энг кам меҳнат ёшини белгилаш ва Конвенцияга зид равишда болалар меҳнатидан фойдаланганлик учун санкцияларни тегишли тартибга солиш ва ижро этиш йўли билан «қонунчилик, маъмурий, ижтимоий ва таълим чораларини» кўришлари керак. Иш жойида болаларни эксплуатациялашга қарши самарали текширув ва мажбурий ижро тизимлари жорий этилиши керак ва давлатлар ушбу эксплуатация қурбонлари бўлган болаларни жисмоний ва руҳий тикланиши ва реинтеграцияси учун чоралар кўришлари керак⁵⁷⁸.

Мажбурий меҳнат тўғрисидаги конвенция «зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнат» га қўйидагича таъриф беради: «ҳар қандай шахсдан ҳар қандай жазо таҳдиди остида олинандиган ва ушбу шахс ўзини ихтиёрий равишда таклиф қилмаган барча

⁵⁷² Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Янги Ўзбекистон ва инсон ҳуқуқлари: Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларга мувофиқлиги ҳолати тўғрисида маълумот, Ҳисобот, 2020 й., *op. cit.* 40–41-бетлар; Ўзбекистон ногиронлар ассоциацияси (ЎНА), Иқтисодий ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг Ўзбекистон Республикаси томонидан бажарилиши тўғрисидаги Муқобил Ҳисобот, 2020 й., https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT/CESCR/ICO/UZB/41239&Lang=en. 4–6-бетлар.

⁵⁷³ Мажбурий меҳнат тўғрисидаги конвенция, 1930 й. (29-сон); Мажбурий меҳнатни бекор қилиш тўғрисидаги конвенция, 1957 й. (105-сон); Қуллик тўғрисидаги конвенция, 1926 й.; БМТнинг Қулликни бекор қилиш қул савдоси ва қулликка ўхшаш институтлар ва амалиётлар тўғрисидаги қўшимча конвенцияси, 1956 й.; 2006 йилги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси, қисқача бўлса ҳам, худди шуни 27(2) моддасида тақдим этади: «2. Иштирокчи-давлатлар ногиронларни қулликда ушлаб турилмасликларини ва бошқалар билан тенг равишда зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнатдан ҳимоя қилинишини таъминлайди»; 1990 йилда қабул қилинган БМТнинг Барча меҳнат муҳожирлари ва уларнинг оила аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро конвенцияси 11-моддасида қуллик ва мажбурий меҳнатни аниқ тақиқлайди: 1. Ҳеч қандай меҳнат муҳожирини ёки унинг оиласи аъзоси қулликда ёки хизматда бўлмаслиги керак.

⁵⁷⁴ ФСХҲП, 8-модда.

⁵⁷⁵ ИИМҲҲП, Умумий шарҳ 18-сон, 6-банд.

⁵⁷⁶ Ўша ерда.

⁵⁷⁷ БҲК, 32-модда; Бола ҳуқуқлари қўмитаси, Ўзбекистоннинг бирлаштирилган учинчи ва тўртинчи даврий ҳисоботлари бўйича якуний хулосалар, 4-, 7- ва 65-бандлар.

⁵⁷⁸ БҲК, Умумий шарҳ 16-сон (2013), Бизнес соҳасининг болалар ҳуқуқларига таъсирига оид давлат мажбуриятлари тўғрисида, CRC/C/GC/16, 2013 й. 17 апрел, VI.A.1 бўлими.

иш ёки хизмат»⁵⁷⁹. Шунинг учун мажбурий меҳнат учта элементга эга: 1) бажарилган иш ёки хизмат; 2) ҳар қандай жазо таҳдиди остида; 3) бунинг учун шахс ўз ихтиёри билан ўзини таклиф қилмаган⁵⁸⁰.

Муҳимки, Мажбурий меҳнатни бекор қилиш тўғрисидаги конвенциянинг 1-моддасида қўшимча равишда зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнатга нисбатан умумий тақиқ зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнатдан⁵⁸¹:

- сиёсий мажбурлаш ёки тарбия воситаси сифатида ёки жазо;
- иқтисодий ривожланиш учун меҳнатни сафарбар қилиш ва ундан фойдаланиш усули;
- меҳнат интизоми воситаси;
- иш ташлашларда қатнашганлик учун жазо;
- ирқий, ижтимоий, миллий ёки диний камситиш воситалари

сифатида қўлланилишига тегишлилиги белгиланган.

Зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнат тақиқланишига тўғри келмайдиган тарзда меҳнат талаб қилинган деб ҳисобланадиган турли ҳаракатлар, ҳолатлар ва омиллар мавжуд. Умуман олганда, «одамни муқобил танлаш имкониятидан маҳрум қилувчи ва уни маълум бир ҳаракатни танлашга мажбур қиладиган» ҳар қандай ҳаракатлар, ҳолатлар ёки омиллар «куч» деб ҳисобланиши мумкин⁵⁸². Шунинг учун куч: жисмоний куч, қонуний куч, иқтисодий куч ёки ҳатто ижтимоий кучни ўз ичига олиши мумкин. Масалан, ХМТ, агар бирон бир киши энг кам иш ҳақидан кам бўлган иш ҳақи учун бошқа шахсга меҳнат ёки хизмат кўрсатса, у томонидан тақдим этилган меҳнат ёки хизмат «мажбурий меҳнат» сўзлари доирасига тўғри келишини аниқ кўрсатиб ўтди⁵⁸³.

ИИМХҚ шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишчилари кўпинча «оғир ижтимоий-иқтисодий ночорлик» аҳволида бўлиб, «мажбурий меҳнат»га дучор бўлишларини таъкидлади ва шунинг учун давлатлар «қишлоқ хўжалиги ишчиларига бошқа тоифа ишчиларга нисбатан қўлланиладиган муомаладан кам бўлмаган муомалани таъминлаш учун қонунлар ва сиёсат қабул қилишлари керак»⁵⁸⁴.

Ҳам давлат, ҳам нодавлат субъектлар томонидан талаб қилинадиган мажбурий меҳнат тақиқланади. Давлатнинг нодавлат субъектлар томонидан мажбурий меҳнатни талаб қилишига тўсқинлик қилмаслиги унинг меҳнат ҳуқуқини ҳимоя қилиш мажбуриятини бузганлиги деб ҳисобланади. Давлатнинг мажбурий меҳнатни талаб қилишдан тийилиши бўйича ўз мажбуриятини бажармаслиги, меҳнат ҳуқуқига риоя қилиш мажбуриятини бузганлиги деб ҳисобланади.

Халқаро ҳуқуқ бўйича жинойт бўлган қуллик ва мажбурий меҳнат тақиқинининг бузилганлиги қурбонлари самарали ҳимоя воситаларидан фойдаланиш ва одил судловдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Зўрлаб ишлатиш ёки мажбурий меҳнатни талаб қилишни жинойт деб тан олиш ва бундай ҳуқуқбузарлик учун белгиланган

⁵⁷⁹ Мажбурий меҳнат тўғрисидаги Конвенция, 1930 й. (29-сон), 2-модда.

⁵⁸⁰ ХМТ, Мажбурий меҳнат ва одам савдоси: Суд қарорлари тўплами (2009 й.): https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_106143/lang--en/index.htm.

⁵⁸¹ Мажбурий меҳнатни бекор қилиш тўғрисидаги конвенция, 1957 й. (105-сон).

⁵⁸² ХМТ, Мажбурий меҳнат ва одам савдоси: суд қарорлари тўплами (2009 й.): https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_106143/lang--en/index.htm. 42–43-бетлар.

⁵⁸³ Ўша ерда.

⁵⁸⁴ ИИМХҚ, Умумий шарҳ 23-сон, 47-банд.

жазоларнинг «етарлилигини» ва «қатъий ижро этилишини» таъминлаш давлатларнинг мажбурияти ҳисобланади⁵⁸⁵.

Ўзбекистонда болалар меҳнати ва мажбурий меҳнат

Ўзбекистон миллий қонунчилигида мажбурий меҳнат тақиқланган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддаси⁵⁸⁶ ва Меҳнат кодексининг 7-моддаси⁵⁸⁷). Бу маъмурий⁵⁸⁸ ва жиноий ҳуқуқбузарлик⁵⁸⁹, шунингдек одамларни мажбурий жалб қилиш амалиётида иштирок этган мансабдор шахсларга нисбатан интизомий чора қўришни тақозо этади, деб ҳисобланади⁵⁹⁰. Давлат меҳнат инспекцияси мажбурий меҳнат ҳолатларини аниқлаш бўйича мониторинг олиб боради⁵⁹¹.

Узоқ йиллар давомида Ўзбекистонда болалар меҳнатидан ва мажбурий меҳнатдан мунтазам равишда фойдаланиш амалиёти бўлган⁵⁹². Иқтисодиётининг болалар ва талабаларнинг мажбурий меҳнатига таянгани ҳаммага аён бўлган, ва БМТ ва бошқа ташкилотлар томонидан инсон ҳуқуқларининг бузилиши деб топилган⁵⁹³. 2017 йилдан бошлаб Ўзбекистонда мунтазам равишда болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатга таянишини тугатиш жараёни бошланди⁵⁹⁴. Бунда ютуқларга эришилган бўлса-да, мажбурий меҳнатни самарали равишда йўқ қилишга олиб келмади⁵⁹⁵. ХМТнинг яқиндаги ҳисоботида кўра: «...Ўзбекистонда пахта йиғим-терими пайтида болалар меҳнати мунтазам равишда энди қўлланилмайди. Мактаб ўқувчилари ва талабалар пахта теримига сафарбар қилинмаган ...2020 йил пахта йиғим-терими пайтида мунтазам равишда мажбурий меҳнат ҳолатлари бўлмаган»⁵⁹⁶. Шунга қарамай, баъзида болалар меҳнатидан фойдаланиш ҳолатлари ҳали ҳам пахта теримида

⁵⁸⁵ Мажбурий меҳнат тўғрисидаги конвенция, 1930 й. (29-сон), 25-модда. Шунингдек ХМТнинг IV-ҳисоботининг кўриниши, Мажбурий меҳнатни тугатиш бўйича ҳаракатларни кучайтириш (2013 й.), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_217752.pdf.

⁵⁸⁶ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, *op. cit.*

⁵⁸⁷ Меҳнат кодекси, *op. cit.*

⁵⁸⁸ Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, 51- ва 491-моддалар.

⁵⁸⁹ Жиноят кодекси, 135-, 138- ва 148-моддалар.

⁵⁹⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 й. 10 майдаги 349-сонли Қарори, Ўзбекистон Республикасида мажбурий меҳнатга барҳам беришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида, <https://lex.uz/ru/docs/3730231>.

⁵⁹¹ «Пахта терими пайтида меҳнат учун жаримага тортилган мансабдор шахсларнинг рўйхати», Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг расмий веб-сайти, <https://mehnat.uz/en/article/list-of-officials-fined-for-labor-during-cotton-picking>, 2019–2020 йилларда пахта теримида мажбурий меҳнат учун 40 нафар мансабдор шахс маъмурий жаримага тортилди.

⁵⁹² 2020 йил Ўзбекистондаги пахта йиғим-терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---ilo-washington/documents/projectdocumentation/wcms_767756.pdf. 26- ва 68-бетлар.

⁵⁹³ ИИМХҚ, Ўзбекистоннинг иккинчи даврий ҳисоботи бўйича якуний кузатувлар, 2014 й. 13 июн, E/C.12/UZB/CO/2, 19-банд.

⁵⁹⁴ ХМТ ва Ўзбекистон: Мажбурий меҳнатни тўхтатиш, барқарор ва инклюзив бандликка кўмаклашиш, ижтимоий ҳимояни кенгайтириш ва меҳнат инспекциясини кучайтириш бўйича эришилган ютуқларни баҳолаш, 2021 й. 27 январ, https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_767792/lang--en/index.htm; Халқаро меҳнат ташкилоти — Ўзбекистонда 2019 йилги пахта йиғим-терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, 2020 й.; https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_735873.pdf; ИИМХҚ, Учинчи даврий ҳисобот учун чиқарилган масалалар рўйхатига давлат жавоби, E/C.12/UZB/RQ/3, 2020 й. 13 ноябр, 96-банд: «Мониторинг натижаларига кўра фуқароларнинг 2019 йилги пахта йиғим-теримида ихтиёрий иштироки даражаси 96,8 фоиз деб баҳоланди», https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fRQ%2f3&Lang=en.

⁵⁹⁵ 2018 й. 18 сентябрда Тошкент давлат юридик университетидан бўлиб ўтган Эксперт муҳокамаси давомида миллий экспертлар Ўзбекистон томонидан болалар меҳнатидан, шу жумладан, пахта териш мавсумида қизлар ва ўғил болалар эксплуатациясини йўқ қилиш борасида сезиларли ютуқларга эришилганлигини таъкидладилар, <https://www.icj.org/expert-discussion-on-economic-social-and-cultural-rights-labour-guarantees-in-national-and-international-law/>.

⁵⁹⁶ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2021 й., *op. cit.* 5-бет; Халқаро меҳнат ташкилоти — Ўзбекистонда 2019 йилги пахта йиғим-терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, 2020 й., *op. cit.* 4-бет.

учрайди⁵⁹⁷. Бундан ташқари, давлат ташкилотлари ходимлари 2020 йил ҳосилида пахта теришга ёки ўрнларига теримчиларни ёллаш учун ҳақ тўлашга мажбур бўлганлиги ҳақида хабар берилган⁵⁹⁸.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитаси 2020 йилги Якуний кузатувларида пахта йиғим-теримида болалар ва мажбурий меҳнатдан фойдаланиш давом этаётганидан ҳамда соҳадаги меҳнат ва яшаш шароитлари ёмонлигидан хавотир билдирди. Шунингдек, болалар меҳнатидан фойдаланишга алоқадор бўлган юқори лавозимли мансабдор шахслар учун жавобгарлик йўқлиги таъкидланди⁵⁹⁹. У Ўзбекистонга:

«ўз саъй-ҳаракатларини тезлаштиришни ва пахтачиликда ва давлат секторинда мажбурий меҳнатга чек қўйишни, шу жумладан:

- (a) Мажбурий меҳнатни тақиқловчи қонунчилик базасини самарали татбиқ этиш, шу жумладан қонунбузарликлар учун барча айбдорларни жавобгарликка тортиш;*
- (b) Хусусий ва давлат сектори ходимлари ва озодликдан маҳрум бўлган шахслар учун мажбурий меҳнат талаб қиладиган ҳар қандай ташаббус ва дастурларни, хусусан пахта саноатида, шу жумладан давлат томонидан белгиланган пахта ишлаб чиқариш мажбурий квоталари тизимини ислоҳ қилиш йўли билан йўқ қилиш;*
- (c) Пахтачиликда меҳнат ва яшаш шароитларини яхшилаш;*
- (d) Пахта терими билан боғлиқ ўлимларнинг олдини олиш учун зарур бўлган барча чораларни кўриш, бундай ҳолатлар юз берганда уларни тўлиқ текшириш ва қурбонларнинг оилаларига тегишли компенсациялар, шу жумладан самарали чоралар кўришни»⁶⁰⁰,*

тавсия қилди.

Ютуқларга қарамай, давлат ёки хусусий ташкилотлар томонидан болалар ва мажбурий меҳнатдан ҳар қандай фойдаланишнинг олдини олиш, мажбурий меҳнатдан фойдаланишда айбдорларнинг жавобгарликка тортилишини таъминлаш ва бундай қонунбузарликлардан жабрланганларга самарали воситалар ва зарарни қоплаш бўйича қўшимча чоралар кўриш зарур.

Мамлакатдаги энг кам иш ҳақи

ИИМХПнинг 7-моддасига мувофиқ, давлат адолатли ва қулай иш шароитларини таъминлаши шарт⁶⁰¹. Иш ҳақи, ишчилар ва уларнинг оилалари учун муносиб яшашни таъминлайдиган, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ёки ундан юқори бўлган адолатли, камситилмайдиган иш ҳақидан иборат бўлиши керак⁶⁰².

⁵⁹⁷ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2021 й., *op. cit.* 5-бет; Халқаро меҳнат ташкилоти—Ўзбекистонда 2019 йилги пахта йиғим-терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, 2020 й., *op. cit.* 4-бет; Жаҳон маърузаси-2021: Ўзбекистон, <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/uzbekistan>.

⁵⁹⁸ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2021 й., *op. cit.* 5-бет.

⁵⁹⁹ ИХҚ, Ўзбекистоннинг бешинчи даврий ҳисоботи бўйича Якуний кузатув, ССРР/С/УЗБ/СО/5, 2020 й. 30 апрел, 34-банд.

⁶⁰⁰ Ўша ерда, 35-банд.

⁶⁰¹ ИИМХҚ, Адолатли ва қулай иш шароитлари ҳуқуқи тўғрисидаги 23-сонли Умумий изоҳ (2016) (Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 7-моддаси), 2016 й. 7 апрел, E/C.12/GC/23, <https://www.refworld.org/docid/5550a0b14.html>.

⁶⁰² Ўша ерда, 7–24-бандлар.

Меҳнат кодексига мувофиқ⁶⁰³, иш берувчи ўзининг молиявий ҳолатидан қатъи назар, ходимга бажарган иши учун ҳақни белгиланган меҳнат ҳақи шартларига мувофиқ Кодексида кўрсатилган муддатларда тўлаши шарт⁶⁰⁴. Меҳнат шартномасининг тарафлари келишуви билан белгиланган меҳнат ҳақи миқдори жамоа шартномаси ёки келишувида ўрнатилган миқдордан кам бўлиши мумкин эмас⁶⁰⁵. Бироқ, уларни чекловсиз ошириш мумкин. Энг кам иш ҳақининг ижроси масаласида давлат назорати ва ходимларга иш ҳақининг ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши устидан назоратни давлат меҳнат инспекцияси⁶⁰⁶ ҳамда касаба уюшмалари амалга оширади⁶⁰⁷.

Ўзбекистонда энг кам иш ҳақи вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилади⁶⁰⁸. 2021 йилда ойлик энг кам иш ҳақи 747 300 сўм бўлиб (60 евро)⁶⁰⁹, у ўтган йиллар билан таққослаганда ошганлиги намоён бўлади⁶¹⁰. Шу билан бирга, миллий статистика маълумотларига кўра, 2017 йилда миллий қашшоқлик чегараси остида яшовчи аҳолининг улуши 11,9 фоизни ташкил этган⁶¹¹. Бундан ташқари, хабарларга кўра, иқтисодий ўсишга қарамай, «қашшоқликни камайтириш ва муносиб иш ўринларини яратиш ўсиш суръатларидан паст», қисман муносиб иш имкониятларининг етишмаслиги туфайли⁶¹².

Ўзбекистон қонунчиликда ва ишчилар ва иш берувчилар, уларнинг вакиллик ташкилотлари ва бошқа тегишли шериклар билан маслаҳатлашиб, камситилмайдиган ва мутлақ, тегишли иқтисодий омилларни ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган ва яшаш нархига қараб индексланган ишчилар ва уларнинг оилалари учун муносиб яшашни таъминлайдиган энг кам иш ҳақини белгилаш мажбуриятига эга. Ушбу мажбуриятнинг бажарилганлигини баҳолаш қийин, чунки Ўзбекистонда аҳолининг турмуш даражаси тўғрисида кенг қамровли ва мунтазам равишда очиқ маълумотлар мавжуд эмас ва асосан даромадлар, қашшоқлик ва заифлик тўғрисида алоҳида маълумотлар мавжуд. Ўзбекистоннинг 2020 йилги инсон ҳуқуқлари стратегиясида аҳолининг кам даромадли тоифаларини аниқлаш мезонларини белгилаш режалаштирилган⁶¹³. 2020 йилги инсон ҳуқуқлари бўйича ҳаракатлар режасида шуниндек: «хусусий секторда меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини тартибга солиш ва тақомиллаштириш орқали меҳнатга яраша муносиб иш ҳақи тўланишини таъминлаш» кўзда тутилган⁶¹⁴.

⁶⁰³ Меҳнат кодекси, 16- ва 155-моддалар.

⁶⁰⁴ Ўша ерда, 154-модда.

⁶⁰⁵ Ўша ерда.

⁶⁰⁶ Меҳнат кодекси, 223-модда; ИИМҲҚ, Учинчи даврий ҳисоботга оид масалалар рўйхатига Ўзбекистоннинг жавоблари, Е/С.12/UZB/RQ/3, 2020 й. 13 ноябр, 102–103-бандлар: 2019 йилда Инспекция томонидан ишчиларга иш ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ тўлаш билан боғлиқ 3933-та ва 2020 йилнинг дастлабки беш ойида 2023-та иш кўриб чиқилди.

⁶⁰⁷ Меҳнат кодексининг 223-моддасига мувофиқ «Меҳнатни муҳофаза қилишнинг норма ва қоидаларига риоя этилиши устидан жамоат текширувини касаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органлари амалга оширадilar».

⁶⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 й. 30 декабрдаги ПҚ-4555-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2020 йилги давлат бюджети тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида қарори, <https://lex.uz/ru/docs/4673469>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2021 йилги давлат бюджети тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида 2020 й. 30 декабрдаги ПҚ-4938-сонли қарори, <https://lex.uz/ru/docs/5193210>.

⁶⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2021 йилги давлат бюджети тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида 2020 й. 30 декабрдаги ПҚ-4938-сонли қарори.

⁶¹⁰ Ўша ерда.

⁶¹¹ Асосий диагностика воситаси (CODI) асосида Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини баҳолаш, ХМТ, ЮНИСЕФ, ва Жаҳон банки ҳисоботи, 2020, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_760153.pdf. 23–24-бетлар.

⁶¹² Ўша ерда, 91-бет.

⁶¹³ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий стратегияси, *op. cit.*

⁶¹⁴ Ўша ерда.

Мамлакат энг кам иш ҳақи ёки етарли бўлмаган иш ҳақиға оид суд ишлари ҳолатлари қайд этилмаган. Бироқ, қонунга биноан, миллий суд воситалари ҳам халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан адолатли ва қулай меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқ масалаларини қўриб чиқиш имкониятига эга. Ишлаш ҳуқуқиға оид хабар қилинган ҳолатлар асосан иш ҳақининг тўланмаслиги ёки ўз вақтида тўланмаслиги билан боғлиқ⁶¹⁵.

Норасмий ишчилар

ИИМҲХПнинг 6–8-моддалари бўйича меҳнат ҳуқуқлари «барчага» кафолатланган⁶¹⁶. ИИМҲҚ бунга «расмий» ишчилар ва «норасмий сектор ишчилари» киради, деб таъкидлаган⁶¹⁷. Шунинг учун ишлаш ҳуқуқи «хоҳ мустақил иш, хоҳ иш ҳақи тўланадиган иш бўлсин ишнинг барча шакллари ўз ичига олади»⁶¹⁸.

ИИМҲҚ томонидан таъкидланганидек, юқори ишсизлик ва/ёки ишончли иш билан таъминланмаганлик кўпинча одамларни «иқтисодиётнинг норасмий секторидида» ишлаш имкониятларини излашга мажбур қилади, чунки улар «кун кўришлари керак». Шунинг учун давлатлар норасмий ишчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун зарур қонунчилик ва бошқа чораларни кўришлари шарт⁶¹⁹. Давлатлар норасмий ишчиларни маълумотларни йиғиш жараёнига, миллий статистикага ва меҳнат ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва кафолатлашни ва адолатли ва қулай меҳнат шароитларини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий ва сиёсий ташаббусларга киритилишини таъминлаши керак⁶²⁰.

ХМТнинг 204-сонли Тавсиясида «норасмий иқтисодиёт» «...расмий келишувлар билан етарли даражада қамраб олинмаган ишчилар ёки иқтисодий бирликлар томонидан амалга ошириладиган барча иқтисодий фаолият» деб таърифланади⁶²¹. Бундан ташқари, у «иқтисодий бирликлар»ни қуйидагича белгилайди: а) ёлланма ишчиларни жалб қиладиган бирликлар; б) ҳам оилада ҳам оиладан ташқаридаги «мустақил» ишчилар; в) кооперативлар ва ижтимоий бирдамлик бирликлари⁶²². Мустақил ишчилар, шунингдек, «тан олинмаган ёки тартибга солилмаган меҳнат муносабатларидаги» ишчилар каби Тавсия бўйича «ишчилар» таърифиға тўлиқ мос келади⁶²³.

Гарчи 204-сонли Тавсия давлатлар вақт ўтиши билан норасмий иш муносабатларини расмийлаштиришға интилиши кераклигини кўрсатса-да, норасмий ишчиларнинг яшаш шароитлари ва ҳуқуқлари ҳимояланган бўлиши кераклигини тасдиқлайди⁶²⁴. Унда «норасмий иқтисодиётда фаолият кўрсатаётганларнинг инсон ҳуқуқларини самарали тарғиб қилиш ва ҳимоя қилиш» ва «ишда, қонунда ва амалиётда асосий

⁶¹⁵ Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг бажарилиши тўғрисидаги учинчи даврий ҳисоботиға оид масалалар рўйхатиға Ўзбекистоннинг жавоблари, Е/С.12/УЗВ/РҚ/3, 2020 й. 13 ноябр, 103-банд. 2019 йилда Давлат меҳнат инспекцияси ходимларға иш ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ тўлашни бузиш бўйича 3933-та ишни ва 2020 йилда 2023-та ишни қўриб чиқди; Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги, Миллий инновацион тизимни модернизация қилиш лойиҳаси, Меҳнатни тартибга солиш тартиб-қоидалари, 2020 й., https://mininnovation.uz/uploads/mininno/news/J/LMP_%d1%80%d1%83%d1%81.pdf, 14-банд: «...Мажбурий ортиқча иш вақти қонун билан тақиқланган, аммо амалда ортиқча иш вақти чекланмайди ва камдан-кам компенсация тўланади. Яқин вақтгача банк тизимида нақд пул масаласида кескин муаммо мавжуд эди. Ушбу ҳодиса натижасида қонунбузарликлар ва иш ҳақини тўлашни кечиктириш одатий ҳолға айланди. Бироқ, ҳозирги вақтда иш ҳақини тўлашнинг кечикиши аввалгидек тез-тез кузатилмайди».

⁶¹⁶ ИИМҲХК, *op. cit.*

⁶¹⁷ ИИМҲҚ, Умумий изоҳ 23-сон, 5-банд)

⁶¹⁸ ИИМҲҚ, Умумий изоҳ 18-сон, 6-банд.

⁶¹⁹ Ўша ерда, 10-банд.

⁶²⁰ ИИМҲҚ, Умумий изоҳ 23-сон, 47-, 54-, 57-, 64-бандлар.

⁶²¹ 204-сонли тавсия, 4-банд, I (2)(а) модда.

⁶²² Ўша ерда, 5-банд, I (3) модда.

⁶²³ Ўша ерда, 6-банд, I 4(а)(i) модда.

⁶²⁴ Ўша ерда, 10, III 13 модда.

тамойиллар ва ҳуқуқларга ҳурмат билан қараш орқали барча учун муносиб ишларни таъминлаш»⁶²⁵ етакчи тамойил сифатида ўрнатилган. Муҳими, 204-сонли Тавсия Халқаро меҳнат ташкилотининг тўртта «асосий» конвенциясидаги ҳуқуқларни норасмий иқтисодиётдаги ишчиларга тааллуқлилигини аниқ белгилайди⁶²⁶.

Шунинг учун норасмий ишчилар, асосан, расмий ишчилар каби муносиб меҳнат ҳуқуқи нуқтаи назаридан бир хил ҳуқуқий ҳимоядан фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари керак. Давлатлар муносиб меҳнатга эришиш ва «норасмий иқтисодиётда бўлганлар учун меҳнат ҳуқуқлари» ҳимоясини таъминлаш учун чоралар кўришлари керак⁶²⁷. Давлатларлар норасмий ишларнинг ҳолати ва сабабларини баҳолаш ва унинг асосида «барча тоифадаги ишчилар ва иқтисодий бўлинмаларнинг тегишли қамрови ва ҳимоясини таъминлаш учун миллий қонунчиликни ва бошқа чоралар кўриб чиқиш ва амалга ошириш» талаб этилади⁶²⁸. Хусусан, бу «миллий ривожланиш стратегияси ёки режаларида, шунингдек, қашшоқликни камайтириш стратегияси ва бюджетларида норасмий ишларни ўз ичига олиши керак бўлган» «комплекс сиёсат асосларини» қабул қилишни талаб қилади⁶²⁹.

Бундан ташқари, 204-сонли Тавсияда норасмий ишчиларга тегишли ҳолда ишлаш ҳуқуқи бевосита бошқа бир қатор ҳуқуқларга боғлиқ: асосий хизматлардан фойдаланиш («Инфратузилма ва технологиялардан фойдаланиш»); етарли яшаш даражаси («яшаш нархини ...ҳисобга оладиган энг кам иш ҳақи») ⁶³⁰; ижтимоий суғурта («улар мавжуд бўлмаган жойларда ижтимоий ҳимоя қаватларини ташкил этиш ва ижтимоий таъминотни қамраб олиш») ⁶³¹; ва ер ва мулк (ишчиларга ёки иқтисодий бўлинмаларга «мавжуд мулкларини тан олиниши, шунингдек мулк ҳуқуқларини расмийлаштириш воситаларини ва ердан фойдаланиш ҳуқуқини тақдим этилишини таъминлаш») ҳуқуқлари ⁶³².

Ўзбекистон меҳнат қонунчилиги меҳнат муносабатларини расмийлаштирилишини талаб қилади, яъни ходим меҳнат шартномаси асосида ёлланиши керак ⁶³³. Бу норасмий ишчиларга меҳнат шартномаси тузиш орқали иш берувчидан меҳнат муносабатлари ҳужжатлаштиришни талаб қилиш ёки тегишли органларга уларга нисбатан шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган маънода қўлланилади ⁶³⁴. Қонунчиликда иш берувчиларнинг меҳнат муносабатларини ҳужжатлаштирамаганлиги учун жавобгарлиги белгиланган ⁶³⁵. Бундан ташқари, меҳнат қонунчилиги иш жойларини меҳнат инспекциясини ўтказишни талаб қилади ⁶³⁶. Уй ишчилари билан муддатли меҳнат шартномалари тузилиши мумкин ⁶³⁷. Уй ишчиларининг ҳуқуқий мақоми ва ҳуқуқларини янада тартибга солиш, 2020 йилги Инсон ҳуқуқлари стратегиясининг инсон ҳуқуқлари бўйича ҳаракатлар режасига киритилган ⁶³⁸.

Ўзини ўзи банд қилган ёки оилада ва ташқарида бўлган «мустақил» ишчиларига келсак, сўнгги қоидалар ушбу иқтисодий фаолиятни қамраб олади. Масалан,

⁶²⁵ Ўша ерда, 8-банд, III 7(e)-(f) модда.

⁶²⁶ Ўша ерда, 14-банд, V 16 (a)-(e) модда.

⁶²⁷ 2014-сонли тавсия, 8-банд, 7(f) модда.

⁶²⁸ Ўша ерда, 9-модда.

⁶²⁹ Ўша ерда, 10-модда.

⁶³⁰ 204-сонли тавсия, 18-модда.

⁶³¹ Ўша ерда, 9-модда.

⁶³² Ўша ерда, 13-модда.

⁶³³ Меҳнат кодекси, 72–76 моддалар.

⁶³⁴ Ўша ерда, 264-, 268-моддалар.

⁶³⁵ Ўша ерда, 71-модда; Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, 49-модда.

⁶³⁶ Масалан, Меҳнат кодекси, 9-модда; Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун, 28-модда.

⁶³⁷ Меҳнат кодекси, 18- ва 76-моддалар; Вазирлар Маҳкамасининг 2006 й. 11 январдаги 4-сонли Қарори, <https://www.lex.uz/acts/967575#971709>.

⁶³⁸ Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий стратегияси, *op. cit.*

Вазирлар Маҳкамасининг ўзини ўзи банд қилган шахс сифатида фаолиятни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида қарорига биноан бундай шахслар Солиқ қўмитаси рўйхатдан ўтишлари керак (соддалаштирилган тартибда), лекин даромад солиғи тўлашдан озод қилинган⁶³⁹.

Ўзбекистонда бандликни рағбатлантириш бўйича, айниқса аёллар ва қишлоқ жойларида кичик корхоналар, касаначилик ва соддалаштирилган тадбиркорликка оид қоидалар орқали баъзи чоралар кўрилди⁶⁴⁰. Норасмий иқтисодиётни камайтириш учун кичик корхоналар ва яқка тартибдаги тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш бўйича турли хил қоидалар мавжуд⁶⁴¹. Бироқ, норасмий секторни тартибга солиш бўйича миллий қонунчиликда ҳали ҳам жиддий камчиликлар мавжуд⁶⁴². Чунки норасмий ишчилар меҳнат ҳуқуқлари ва ижтимоий таъминот тўғрисидаги миллий қонунларда назарда тутилган кафолатларга эга эмаслар⁶⁴³.

Норасмий меҳнат бозори иқтисодий фаол аҳолининг 45 фоизини ташкил этиши тахмин қилинади⁶⁴⁴. Ушбу ҳолат ИИМХҚнинг 2014 йилда Ўзбекистоннинг ИИМХҚП бўйича мажбуриятларини бажаришини кўриб чиқишда «норасмий секторнинг барча ишчиларининг аҳолини босқичма-босқич тартибга солиш ва уларнинг меҳнат ва ижтимоий таъминотнинг мавжуд схемалари бўйича қамраб олинишини таъминлаш тўғрисида» ги тавсиясига қарамай давом этмоқда⁶⁴⁵. Қўмита Ўзбекистонни:

«ўзининг навбатдаги даврий ҳисоботида норасмий иқтисодиётни қисқартириш бўйича эришилган ютуқлар, шу жумладан ишчилар ва „кичик корхоналар“ фоизлари, шунингдек „кичик корхоналар“ меҳнат инспекцияси билан қамраб олиними ва ишчиларнинг адолатли ва қулай меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқларини бузганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортиладими ёки йўқми деган маълумот беришга»⁶⁴⁶.

чақирди.

2019 йилда ИИМХҚга берган дастлабки ҳисоботида Ўзбекистон норасмий секторни тартибга солиш бўйича чоралар кўрганлигини таъкидлади⁶⁴⁷. Бироқ, ушбу масала бўйича янгиланган жамоатчилик ҳисоботи ҳали ҳам зарур. Хусусан, COVID-19-нинг

⁶³⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 й. 23 декабрдаги 806-сонли «Ўзини ўзи банд қилган шахс сифатида фаолиятни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» Қарори, <https://lex.uz/ru/docs/5182451>.

⁶⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 й. 7 мартдаги ПҚ-4235-сонли «Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида» Қарори.

⁶⁴¹ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг бажарилиши тўғрисида Ўзбекистоннинг учинчи даврий ҳисоботи, Е/С.12/УЗВ/3, 2019 й. 14 август, 91-банд: «2018 йилда хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти аудити учун икки йиллик мораторий жорий этилди. Бундан ташқари, юқори технологияли бизнесни бошлаш ва бошқа ташаббусларни биргаликда молиялаштириш учун ташкил этилган венчур фондлари 2023 йил 1 январгача барча турдаги солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлашдан озод қилинди, ягона ижтимоий тўлов бундан мустасно», https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_751295.pdf.

⁶⁴² COVID-19-нинг Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатга таъсирини баҳолаш (даромадлар, меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоядан фойдаланиш): инқирозга қарши чоралар ва давлат сиёсатини такомиллаштириш йўналишлари, ҳисоботнинг асосий натижаларини тақдим этиш, Жанна Фаттахова, Сергей Чепел, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2020 й. 16 июл, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_751295.pdf. 12–14-бетлар.

⁶⁴³ Ўша ерда, 13–14-бетлар.

⁶⁴⁴ Кўринмас нарсаларни кўриш: Ўзбекистондаги норасмий сектор, <https://review.uz/post/razglyadet-nevidimkuneformalny-sektor-v-uzbekistane>, 2020 й. 30 март.

⁶⁴⁵ ИИМХҚ, Ўзбекистоннинг иккинчи даврий ҳисоботи бўйича Якуний кузатувлар, Е/С.12/УЗВ/СО/2, 2014 й. 12 июн, 12(с) банд.

⁶⁴⁶ Ўша ерда, 12(d) банд.

⁶⁴⁷ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг бажарилиши тўғрисида Ўзбекистоннинг учинчи даврий ҳисоботи, Е/С.12/УЗВ/3, 2019 й. 14 август, 91-банд: «Норасмий секторда иш билан банд бўлган аҳолининг улуши банд бўлганларнинг умумий сонининг 59 фоизини (7,9 миллион) ташкил этади».

иқтисодиётга салбий таъсирини ҳисобга олган ҳолда, норасмий секторнинг улуши ҳали ҳам катта бўлиб⁶⁴⁸, бу соҳада ишчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тартибга солишнинг муҳимлигини кўрсатмоқда.

Одил судлов имконияти

Миллий қонунчиликда одил судловдан фойдаланиш бўйича умумий кафолатлардан ташқари⁶⁴⁹ меҳнат қонунчилигида меҳнат ҳуқуқларини бузганлик учун судда ва суддан ташқари воситалар ҳам назарда тутилган. Ушбу ҳуқуқбузарликдан жабр кўрганлар судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Улар, шунингдек, агар шундай имконият бўлса, меҳнат низолари комиссиясига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Комиссия миллий қонунчилик бўйича айрим меҳнат низоларини кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган ички суддан ташқари восита⁶⁵⁰. Миллий меҳнат қонунчилигига кўра, жабрланганлар, жумладан, меҳнат ҳуқуқлари бузилганлиги учун зарар (моддий ва маънавий) қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга⁶⁵¹.

Меҳнат қонунчилигининг айрим бузилишлари миллий қонунчиликга биноан маъмурий ёки жиноий жавобгарлик ҳисобланади⁶⁵². Шунга кўра, ушбу ҳолатлардаги ҳуқуқий ҳимоя воситалари, шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан ишларни тергов қилиш билан боғлиқ. Мажбурий меҳнат ва болалар меҳнати билан боғлиқ ҳолатлар, асосан, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлардан иборат бўлиб, бу ҳолатларда мансабдор шахсларга, ташкилот раҳбарларига нисбатан⁶⁵³ маъмурий жарималар қўлланилган ва жиноий ишлар судда кўрилгани ҳақида хабарлар бўлмаган⁶⁵⁴. Мажбурий меҳнат учун жиноий жавобгарлик 2020 йил январида жорий қилинган бўлса-да⁶⁵⁵ ХМТнинг маълумотларига кўра, мажбурий меҳнатга оид баъзи жиноий ишлар кейинчалик жабрланганларнинг ўз аризалари қайтариб олганлари сабабли ёпилган⁶⁵⁶.

Пахта йиғим-теримидан ташқари ҳам мажбурий меҳнатга оид ишлар бўлган. ХМТнинг 2020 йилги ҳисоботида кўра, «умуман олганда, 2020 йилда мамлакат бўйлаб

⁶⁴⁸ Масалан, COVID-19 нинг Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий вазиятга таъсирини баҳолаш (даромадлар, меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоядан фойдаланиш): инқирозга қарши чоралар ва давлат сиёсатини такомиллаштириш йўналишлари; «Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини кучайтириш» лойиҳаси, Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг расмий веб-сайти, <https://mehnat.uz/ru/pages/proekt-ukreplenie-sistemy-socialnoy-zaschity-v-uzbekistane>, 10-банд: «Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига биноан меҳнат муносабатлари муддатли ёки вақтинчалик меҳнат шартномаси шаклида расмийлаштирилиши керак. Шунга қарамай, ўзбекистонлик иш берувчилар ҳомиладорлик тўғрисидаги таътил вақтида нафақа тўламаслик учун, хусусан ишлаётган аёллар учун шартномалар тузмасдан меҳнат қонунчилигини четлаб ўтиш ҳоллари мавжуд».

⁶⁴⁹ Ҳисоботнинг I-бобини кўринг.

⁶⁵⁰ Меҳнат кодекси, 260-модда. Улар ихтиёрий асосда, жамоавий шартнома асосида ёки иш берувчи билан касаба уюшмаси ўртасидаги келишув асосида ташкил этилади; Меҳнат кодекси, 263-модда.

⁶⁵¹ Ўша ерда, 187-модда.

⁶⁵² Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, 51- ва 491-моддалар; ва Жиноят кодекс, 1481- ва 1482-моддалар.

⁶⁵³ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, 2021 й., *op. cit.* 24-бет; Халқаро меҳнат ташкилоти — Ўзбекистонда 2019 йилги пахта йиғим-терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, 2020 й., *op. cit.* 7-бет.

⁶⁵⁴ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, *op. cit.* 21–22-бетлар: «Жиноий жавобгарлик тўғрисидаги ишни муваффақиятли тергов қилиш ва судга юбориш пахта терими пайтида қийин бўлган. Етарли далилларни тўплашда қийинчиликлар юзага келди ва ХМТнинг Учинчи томон мониторинги лойиҳаси жабрланувчилар ва гувоҳлар кўрсатмаларини ўзгартирган ва натижада жиноий жавобгарликка тортишнинг иложи бўлмаган бир нечта ҳолатларни кузатди. Жабрланувчи ёки гувоҳнинг кўрсатмаларини ўзгартириши учун жуда кўп сабаблар бўлиши мумкин. Жазолаш, қўрқитиш ва пора олишдан қўрқиш ҳолатлари бўлиши мумкин, аммо ижтимоий босим ва жамоатчилик билан алоқалар каби омиллар ҳам рол ўйнаши мумкин».

⁶⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2020 й. 22 январ, ЎРҚ-603-сон, <https://lex.uz/acts/4708438>.

⁶⁵⁶ 2020 йилда Ўзбекистонда пахта терими даврида болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг учинчи томон мониторинги, Халқаро меҳнат ташкилоти, *op. cit.* 21–22-бетлар.

биринчи навбатда ободонлаштириш, тозалаш ва қурилиш ишларини ўз ичига олган 106-та мажбурий меҳнат ҳолатлари қайд этилди. Хусусий бандлик агентликлари вакиллари Жиноят кодексининг 168- ва 228-моддаларига биноан одамларни чет элга ишлашга жалб қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганликлари учун жавобгарликка тортилдилар»⁶⁵⁷.

Мажбурий меҳнатдан жабрланганларга етказилган зарар (моддий ёки маънавий) учун товон пули тўланган ҳолатлар ҳақида хабарлар бўлмаган. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга биноан, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқувчи орган ариза берувчи шахсга моддий зарар етказганлигини текшириши ва ҳал қилиши шарт⁶⁵⁸. Акс ҳолда иш суд томонидан алоҳида (фуқаролик) процессида ҳал қилинади⁶⁵⁹. Жабрланувчи маънавий зарарни қоплаш ҳуқуқига ҳам эга. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга биноан, бу жабрланувчиларнинг ўзлари аризалари асосида фуқаролик судида алоҳида ҳал қилинади⁶⁶⁰.

Меҳнат ҳуқуқлари билан боғлиқ бўлган бошқа ҳолатларга келсак, қонунлар аниқ ва чекланган ҳимоя кафолатларини таъминлаши мумкин, аммо агар қонунларга риоя қилинмаса, суд ҳар доим ҳам меҳнат билан боғлиқ ҳуқуқларнинг бузилишини бартараф этишда фаол рол ўйнамаслиги мумкин. ХЮКга хабар берилишича, меҳнат ҳуқуқига оид ишларда одил судловга эришишга тўсқинлик қилаётган асосий омиллардан бири бу адвокатлар орасида меҳнат ишларининг оммабоп эмаслиги. Бундай ишлар махсус малакани талаб қилади, юридик жиҳатдан мураккаб ва суд жараёни секин ўтади. Баъзида адвокатлар ушбу ишларда мижозларнинг вакили бўлишлари мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблашади, чунки кўпинча низо юридик шахсга нисбатан бўлади ва у узоқ муддатли суд жараёнини олиб боришга қодир бўлади⁶⁶¹.

Ҳатто суд меҳнат ҳуқуқлари бузилганлигини даъво қилган шахс фойдасига қарор чиқарган тақдирда ҳам, суд қарорларининг ижро этилиши кафолатланмаслиги мумкин. Масалан, битта ҳолатда, суд қарори билан бир киши иш жойига тикланган ва меҳнат фаолиятини бошлаган. Бироқ, у кейинги иш кунида ишдан бўшатирилган⁶⁶². Суд қарорини яширин равишда ижро этмаслик меҳнат ҳуқуқлари тўғрисидаги ишлар бўйича суд қарорларини ижро этилишида умумий муаммо борлигидан далолатдир. Миллий қонунчиликка биноан, ишда қайта тиклаш тўғрисидаги қарор зудлик билан ижро этилиши керак⁶⁶³.

Бундан ташқари, меҳнат қонунчилиги тўғрисидаги суд амалиёти бўйича маълумот олишда муаммолар сақланиб қолмоқда. Мавжуд ҳисоботларда, шу жумладан давлатнинг БМТнинг турли органларига берган ҳисоботларида, асосан, жабрланганлар томонидан бошланган меҳнат ҳуқуқларини бузиш тўғрисидаги алоҳида фуқаролик ишларига эмас, балки маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги статистик маълумотлар ва турли хил ҳуқуқбузарликлар бўйича жиноий ишлар кўрсатилади⁶⁶⁴. Ўзбекистон шу пайтгача ИИМХҚнинг 2014 йилги «меҳнат ҳуқуқларининг бузилиши ва

⁶⁵⁷ Ўша ерда, 20-бет.

⁶⁵⁸ Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, 38- ва 307-моддалар.

⁶⁵⁹ Ўша ерда, 38-модда.

⁶⁶⁰ Ўша ерда, 38- ва 295-моддалар; Судлар томонидан маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўришни тартибга солувчи қонунларни қўллашнинг айрим масалалар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарори, 2018 й. 30 ноябр, 35-сон.

⁶⁶¹ ЮХКнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси.

⁶⁶² «Кўкдумалоқ» заводидан бўшатирилган ишчи суднинг қарорига биноан иш жойига тикланди, эртаси иш кунида ишдан бўшатирилди, 2020 й. 13 июл, <https://kun.uz/ru/news/2020/07/13/sotrudnik-uvolennyi-s-zavoda-kukdumalok-byi-vosstanovlen-sudom-na-rabote-a-cherez-den-snova-uvolen>.

⁶⁶³ Меҳнат кодекси, 273-модда.

⁶⁶⁴ «Пахта терими пайтида меҳнат учун жаримага тортилган мансабдор шахсларнинг рўйхати», Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг расмий веб-сайти, <https://mehnat.uz/ru/article/spisok-dolzhnostnyh-lic-oshtrafovannye-za-prinuzhdenie-k-trudu-vo-vremya-uborki-hlopka>, 2019–2020 йилларда пахта теримида мажбурий меҳнат учун 40 нафар мансабдор шахс маъмурий жаримага тортилди.

тайинланган жазоларга оид суд ишларининг сони ва моҳияти тўғрисидаги статистик маълумотлар, шунингдек мониторингнинг мажбурий ва хавфли меҳнатнинг олдини олишга аниқ таъсири тўғрисида маълумотлар» бериш тавсиясига риоя этмади⁶⁶⁵.

2019 йилда ИИМХҚга юборилган Ўзбекистоннинг даврий ҳисоботида мажбурий меҳнатга қарши кураш бўйича кўрилган чоралар тўғрисида ҳисобот берилган бўлса ҳам, суд статистикаси ёки судларда мажбурий меҳнатга қарши қонуний ҳимояни (ёки умуман ишлаш ҳуқуқи) тасдиқлаш тўғрисида ҳеч қандай маълумот берилмаган⁶⁶⁶. Батафсил ёки ажратилган статистиканинг йўқлиги ҳуқуқий воситалар самарадорлигини тўғри баҳолашга йул қўймайди. Шу муносабат билан, ҳисоботлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда ҳеч бўлмаганда жинс бўйича маълумотларни ажратилишини таъминлаш бўйича баъзи ҳаракатлар бошланди⁶⁶⁷.

Шунингдек, миллий қонунчиликда иш жойидаги жинсий зўравонликка қарши муайян воситалар назарда тутилган. Аёлларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунга биноан, жинсий зўравонлик ва тазйиқдан жабрланганлар:

- судга, шунингдек тегишли давлат органларига шикоят билан мурожаат қилиш;
- жабрланганлар учун марказларда ёки бепул ишонч телефони орқали бепул ҳуқуқий маслаҳат олиш;
- жинсий зўравонлик ва таъқиблар натижасида моддий ва маънавий зарарни қоплашни талаб қилиб, судга шикоят билан мурожаат қилиш. Бундай ҳолларда жабрланувчи давлат божи тўлашдан озод қилинади⁶⁶⁸;
- ички ишлар органларидан ҳимоя ордерини талаб қилиш⁶⁶⁹ — ҳимоя ордерида жинсий зўравонлик ва таъқиб қилишни тақиқлаш, айбдорнинг жабрланувчи билан алоқа қилишни тақиқлаш масаласи кўриб чиқилиши мумкин. (Иш жойларида жабрланувчининг тахмин қилинган жиноятчи билан билвосита алоқасига йўл қўйилади)⁶⁷⁰

ҳуқуқига эга.

Мавжуд маълумотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистондаги аёллар ушбу воситалардан, хусусан ҳимоя ордеридан амалда фойдаланишган. Бироқ, ушбу воситаларнинг самарадорлиги тўғрисида маълумот чекланган ёки мавжуд эмас⁶⁷¹.

Миллий қонунчиликка биноан, ходимлар судга берган меҳнат ҳуқуқига оид ишларда суд харажатлари тўлашдан озод қилинади⁶⁷². Бундан ташқари, «Аёлларни зўравонлик ва тазйиқдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунга биноан, иш жойидаги жинсий зўравонлик ва тазйиқ қурбонлари жинсий зўравонлик ва таъқиблар

⁶⁶⁵ ИИМХҚ, Ўзбекистоннинг иккинчи даврий ҳисоботи бўйича Якуний кузатувлар, 2014 й. 13 июн, E/C.12/UZB/CO/2, 19(b) банд.

⁶⁶⁶ Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг бажарилиши тўғрисида Ўзбекистоннинг учинчи даврий ҳисоботи, E/C.12/UZB/3, 2019 й. 14 август, 103–105-бандлар.

⁶⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг веб-сайти, Ўзбекистоннинг гендер статистикаси, <https://gender.stat.uz/en/>.

⁶⁶⁸ Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 4-модда.

⁶⁶⁹ Ўша ерда.

⁶⁷⁰ Ўша ерда, 26-модда.

⁶⁷¹ Масалан, Аёлларга нисбатан камситилишнинг барча турларини йўқ қилиш тўғрисидаги конвенцияни амалга ошириш тўғрисида Ўзбекистоннинг олтинчи даврий ҳисоботи, 2020 й. 23 январ, CEDAW/C/UZB/6, 84–89-бандлар, Ҳисобот 2019 йилда иш жойларида камситилишнинг 7-та ҳолатини ва 2020 йилда 8-та ҳолатни қамраб олади. Ҳисоботда ишлаш ҳуқуқи билан боғлиқ ҳолатларни аниқлаш учун қўшимча маълумот берилмаган.

⁶⁷² Меҳнат кодекси, 277-модда.

натижасида моддий ва маънавий зарар учун судда товон талаб қилганда давлат божи тўлашдан озод этилади⁶⁷³. Эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисидаги суд ишларида тараф адвокатдан бепул юридик ёрдам сўрашга ҳақлидир (давлат томонидан қопланадиган юридик хизматларнинг ҳақи)⁶⁷⁴. Шу муносабат билан, судларга жинси сабабли тўғридан-тўғри ва билвосита камситишларга қарши шикоят билан мурожаат қилган шахс давлат божларидан озод қилинади⁶⁷⁵.

Хулосалар

Меҳнатга оид ҳуқуқлар қонун билан тартибга солинади ва Ўзбекистондаги ИИМ ҳуқуқларининг энг ривожланган ва яхши йўлга қўйилган йўналишларидан бирини ташкил этади. Аммо амалда қонун ҳар доим ҳам Ўзбекистон қонунчилигида талаб қилинганидек, камситишлардан холи, ишлаш ҳуқуқини изчил ва доимий равишда кафолатлайдиган ёки мажбурий меҳнат ёки эксплуатация амалиётидан самарали ҳимоя қиладиган тарзда қўлланилмайди. Ўзбекистонда мунтазам равишда болалар ва мажбурий меҳнатга барҳам бериш чоралари кўрилди. Шу билан бирга, мажбурий меҳнатдан фойдаланишни давом эттириш тўғрисидаги ҳисоботларда бундай қонунбузарликлардан ҳимоя қилиш, шу жумладан самарали жавобгарлик ва жабрланганлар учун ҳуқуқий воситалардан фойдаланиш чораларини кўриш зарурлиги кўрсатилган.

Норасмий ишчиларнинг меҳнат ҳуқуқлари ҳуқуқий тартибга солишда юзага келган бўшлиқлар, шунингдек, давлат томонидан адолатли ва қулай меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқни кафолатлаш бўйича жиддий сиёсат ва маъмурий чоралар йўқлиги сабабли Ўзбекистондаги муаммоли соҳалардан бири бўлиб қолмоқда.

Меҳнат ҳуқуқлари борасида камситилмаслик билан боғлиқ миллий қонунларнинг қабул қилинишига қарамай, уларни амалда тўлиқ амалга оширишга эришиш керак, шу жумладан гендер тенглиги ва ногиронлиги бўлган шахслар учун.

⁶⁷³ Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги Қонун, 4-модда.

⁶⁷⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 й. 7 мартдаги ПҚ-4235-сонли «Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чоратadbирлар тўғрисида» Қарори.

⁶⁷⁵ Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисидаги Қонун, 28-модда.

V-боб. Хулоса ва тавсиялар

қонунчилик тизимидаги қарийб ўттиз йиллик турғунлик ва инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига нисбатан яққаланиш ёндашувидан сўнг Ўзбекистон 2016 йилдан бошлаб иқтисодлар сари жадал ҳаракатни бошлаб юборди. Бу инсон ҳуқуқлари тартибларига нисбатан кўпроқ очиқлик юзага келишини қамраб олади. Бундай очиқлик нафақат қутланиши лозим, балки мамлакат даражасида инсон ҳуқуқларини мустаҳкамроқ ҳимоя қилиш ва қонун устунлигига эришишда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ ИИМ ҳуқуқлар бузилишига қарши воситаларини, жумладан судларнинг ҳақиқий мустақиллиги ва инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқини судда ва суд томонидан қўллаш орқали кафолатлаш учун ҳамон адлия тизимида чуқур ислоҳотлар зарур.

Ўзбекистон риоя қилиши, ҳимоялаши ва бажриши керак бўлган ИИМ ҳуқуқларни, хусусан ИИМҲХКга биноан ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро шартномаларга биноан ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун мустаҳкам ҳуқуқий асосга эга. Масалан, бу ушбу ҳасоботда тадқиқ қилинган уч ҳуқуқ соҳаси: уй-жой, соғлиқ ва меҳнат қилиш ва иш жойидаги ҳуқуқларда яққол кўринади. Ҳақиқатан, меҳнат қилиш, уй-жой ва соғлиқни сақлаш қонун ҳужжатлари ИИМ ҳуқуқлар кафолатларидан кўпини мамлакат қонун ҳужжатларига киритишда салмоқли даражада хизмат қилди. Мазкур қонунлар мамлакат даражасида инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига биноат талқин қилинган ва тадбиқ этилган ҳуқуқлар ҳимояси учун мустаҳкам асосни таъминлайди. Бироқ кўп ҳолларда бу ушбу ҳуқуқларни амалда ҳақиқий ва тенг ҳимоясига айланмайди.

Охирги пайтда мажбурий уйдан чиқариб юбориш кўпайиши, меҳнат қилиш ҳуқуқи, соғлиқни сақлаш ҳуқуқига тегишли ҳолларда суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятлари чекланганлиги; камситиш ва тенг ҳимоя чекланганлиги ва Ковид пандемияси шароитидаги камчиликлар ушбу халқаро даражада кафолатланган ҳуқуқларни суд тизими орқали ҳимоялашни барча учун кундалик воқеликка айлантишга қаратилган ҳаракатларни янгиттан бошлаш лозимлигини кўрсатиб турган муаммолар сирасига киради.

Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ доирасида ИИМ ҳуқуқлари борасида суд ҳимояси имкониятини таъминлаш мажбуриятини олган ва ушбу мажбуриятлар мамлакатнинг Конституцияси ва бошқа қонунларида акс эттирилган. У ушбу соҳада халқаро ва конституциявий мажбуриятларини кафолатлашга қаратилган муайян қонунчилик, маъмурий ва суд соҳасидаги чораларни кўриб бўлган. Ўзбекистондаги қонунларга тегишли охирги ислоҳотлар, жумладан Инсон ҳуқуқлари миллий стратегияси муҳимдир, аммо бу ҳамон ИИМ ҳуқуқлар борасида миллий қонунлар ва амалиётига хос муаммоларни ечишга қаратилган биринчи қадам ҳисобланади.

Ушбу муносабатда суд тизимининг роли ва ҳамон адлия тизимининг асоси бўлиб келаётган прокуратура органларига қараганда институционал заифлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Суд тизимига мустақиллик етишмаслиги қонун, судловни амалга ошириш тузилмалари ва тартиблари, шунингдек ўтмишдан мерос қолган баъзи одат ва амалиётлар туфайли мавжуд.

Судларнинг мустақиллиги ва бетарафлигига қаратилган баъзи қонунчилик ва маъмурий чораларга қарамай, у ҳозирча инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқида, хусусан ФСҲХПнинг 14-моддасида назарда тутилган судларнинг роли ва мустақиллиги ва адолатли судлов кафолатлари борасидаги халқаро андозаларга мувофиқ равишда қонун устуворлигининг ҳақиқатан мустақил қўриқчиси бўлишга муваффақ бўлмаган. Агар ИИК ҳуқуқларни, шунингдек инсон ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиши

лозим бўлса, Ўзбекистонда судлар мустақиллигига эришиш учун тегишли ислохотларни давом эттириш зарур.

Ўзбекистонда юристлар касбида мустақилликка эришилганича йўқ. У ҳамон қонунда ва амалиётда бевосита Адлия вазирлигига бўйсунди. Одил судловдан фойдаланишда, хусусан ИИК ҳуқуқлари бузилганда, юристлар аҳамияти инобатга олинса, юрист фаолиятини юритишни ноўрин аралашувдан ҳимоялашга эҳтиёж кўриб чиқиладиган муаммолар сирасига устун масала сифатида киради.

Амалиётда ҳуқуқни муҳофаза қилишда изчиллик етишмаслиги муҳим муаммо кўрилади. Ёзилган қонун қоидалари ва амалиёт орасидаги тафовут ҳамон умумий норма деб қабул қилиниши ажабланарли ҳол. Шунинг учун ислохотларда қонунларни амалда тадбиқ этиш ва уларга риоя қилишга, ва қонунларга риоя қилишни таъминлаш мақсадида одил судлов ва ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланишда тенгликка диққат қаратиш лозим. Қонунга шунчаки яхши ниятдек қараш керак эмас, балки қонунлар, жумладан судлар томонидан сўзи ва моҳияти билан тадбиқ этилиши зарур, улар эса ўз навбатида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларга мос бўлмоғи лозим.

Миллий юридик тизимнинг, амалда, инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқ ва стандартларининг замонавий талқинидан яққалаб қўйилганлиги бир умумий аҳамиятга эга масаладир. Умуман олганда, халқаро ҳуқуқнинг Ўзбекистон юридик тизимида қўлланилиши суст ва етарлича ривож топмаганлигича қолмоқда. Халқаро ҳуқуқ аксарият амалиётчилар учун юқори даражада назарий бўлиб қолмоқда, ушбу ёндашув эса юридик анъаналар ва маданиятда, сиёсий ирода етишмаслигида ва мазкур муносабатда илдамлашга қаратилган муайян чора-тадбирлар дастурлари етишмаслигида илдиз олган. Амалда, судьялар, прокурорлар ва адвокатлар ҳамон ИИМ ҳуқуқлар борасидаги халқаро ҳуқуқ билан таништирилмайди ва одатда ўз ишларида унга бевосита мурожаат қилмайдилар.

Ўзбекистонда ИИК ҳуқуқларни судда кўриб чиқиш имконияти доим ҳам тан олинмайди, ИИК ҳуқуқлардан баъзилари бузилган тақдирда суд орқали ва судлар томонидан тикланиши лозим бўлган ҳуқуқ сифатида қаралмайди. Аксинча, соҳадаги кўп мутахассислар камситмаслик ёки соғлиқни сақлаш ва таълим олиш ҳуқуқлари жиҳатларини судда кўриб чиқилмайдиган характерга эга имтиёз деб биладилар. Шундай эътиқодга ва тайёргарликка эга адвокатлар бундай ишларда юридик фаолликни намойиш етмайдилар.

Ўзбекистон гендер тенглик ва хотин-қизлар ҳуқуқлари тўғрисида, шунингдек ногиронлиги бор кишилар ҳуқуқлари тўғрисида қонунлар қабул қилиш каби ИИМ ҳуқуқлар борасида тенг муҳофазани таъминлайдиган муайян муҳим қонунчилик чораларини кўрди. Бироқ бошқа соҳаларда, айнан жинсий ориентация ва гендер ўзликни таниш борасида, қўнун камситишга йўл қўяди ва ҳатто уни талаб қиладди. Ушбу бўшлиқларни бартараф этиш учун камситиш ҳолларида суд чораларини кўриш имониятини берувчи камситишга қарши ялпи қамровли қонун ҳужжатлари зарур. Устига устак, диққат ҳамон камситилаётган ва ИИМ ҳуқуқларидан фойдаланишда тўсиқларга дуч келган хотин-қизлар, имкониятлари чекланган ва ижтимоий жиҳатдан четлаштирилган гуруҳ аъзоларининг ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш учун ҳуқуқий асосларни тадбиқ этишга қаратилиши лозим.

Мунтазам равишда мажбурлаб одамларни турар жойларидан чиқариш ҳоллари муносабати билан уй-жой ҳуқуқлари Ўзбекистонда айниқса ташвиш уйғотадиган мавзу бўлиб қолди. Уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи борасида яхши ривожлантирилган ҳуқуқий асос мавжудлиги қонунларни амалда қўллашда муваффақиятсизликни бўрттириб кўрсатади, чунки муайян ҳолларда уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқини ҳимоя қилишда суд чоралари самара бермаяпти.

Соғлиқни сақлашга бўлган ҳуқуқ тўла ҳимояланмаган ва соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш имкониятлари қонунда таъминланган ҳолда сифатли хизматлар тақчил бўлиб келмоқда. Бу ҳолат тўлиқ юридик асосга қарамай мавжуд, муаммолар COVID-19 пандемияси даврида яққол кўринди.

Ўзбекистоннинг меҳнат қонун ҳужжатлари яхши тузилган ва ишлаб чиқилган. Бироқ, қонунларни яхши ниятли сўзидан ҳаётда ҳар ким манфаат кўришини таъминлаш учун уларни амалда қўллаш талаб этилади. Меҳнат қонун ҳужжатларининг рўё характери қонунда аниқ равишда тақиқланган, аммо амалда кенг қўлланилган ва мунтазам бўлган ўн йллаб мунтазам давом этган ва баъзи ҳолларда ҳамон давом этаётган болалар меҳнатидан ва мажбурий меҳнатдар фойдаланиш орқали намойиш этилди.

Тавсиялар

Юқоридаги хулосаларни назарда тутиб, халқаро ҳуқуқ ва стандартларга асосланиб, Юристар халқаро комиссияси (ЮХК) қуйида бир қатор тавсияларни келтирди, уларнинг кўпи адлия тизими ва суд тизими ролига қаратилган. Аммо шунингдек ЮХК ижроия органлари, парламент ва юристар ИИК ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш ва улардан фойдаланиш имкониятларини кучайтиришга қаратилган қадамлар қилишини тавсия қилади.

Суд тизимига тегишли тавсиялар

Судьялар инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро шартномаларни БМТнинг тегишли шартномалар органлари талқинида ИИМ ҳуқуқларни ҳимоя қилишда, миллий қонун ҳужжатларини талқин қилиш воситаси сифатида, шунингдек миллий қонун ҳужжатларининг ҳам Ўзбекистон Конституцияси ва унинг халқаро ҳуқуққа доир мажбуриятларига монандлигини текшириш учун одатий амалиёт тарзида қўллашлари лозим. Бошқа чоралар қаторида Олий суд Пленуми халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий юридик тизимга самарали имплементация қилиш борасида йўриқ қарор қабул қилиши лозим.

Конституциявий суд жисмойи шахслар ва юридик шахсларнинг миллий ва халқаро ҳуқуқ доирасида ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисидаги индивидуал мурожаатларини кўриб чиқиш юрисдикциясига эга бўлиши лозим. Амалда, Конституциявий суд қонунларни тадбиқ этиш амалиёти орқали инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқнинг миллий юридик тизимга имплементациясини текшириши лозим.

Суд органлари, юристар ва прокуратура органлари ИИК ҳуқуқлар бузилиши тахмин қилинган ҳолларда қонун доирасида чора кўриш учун етарли воситалар билан таъминланган бўлиши лозим.

ИИК ҳуқуқлари, жумладан уй-жой, соғлиқни сақлаш ва меҳнат қилиш ҳуқуқлари бузилишидан жабрланувчилар одил судловдан ва ҳимоя воситалардан фойдаланиш, жумладан суд орқали, имкониятини берувчи юридик ёрдамдан фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари лозим. Зарур бўлган ҳолларда текин юридик ёрдам таъминланиши ва айниқса ижтимоий жиҳатдан чеккаланган ва имкониятлари чекланган ҳолатдаги кишиларга, масалан мажбурий меҳнат қурбонларига ҳуқуқлари ва ҳимоя воситаларидан фойдаланиш имкониятлари тўғрисидаги ахборотни етказиш учун саъй-ҳаракат қилиниши лозим.

Хусусий ИИМ ҳуқуқлари масаласи судда кўрилган ҳолларда, ИИМ ҳуқуқлар борасида ҳисоботда аниқланганлар муносабати билан, тегишли ҳолларда, судлар қуйидагиларни амалга ошириши лозим:

- камситмаслик ва тенг ҳимоя принципларининг амалда қўлланилишини таъминлаш;
- уй-жой қонун ҳужжатлирига риоя қилишни, жумладан мажбурлаб уйдан чиқариб юборишдан ҳимояни уй-жой борасидаги халқаро ҳуқуқ руҳида таъминлаш. Судлар, жумладан уйдан чиқариш ишларини кўриб чиққанда, уй-жойга бўлган ҳуқуқ хусусий мулк ҳуқуқидан кенгроқ ва мулк эгаси бўлмаганлар, жумладан ижарачилар ва турар жойни норасмий тарзда эгаллаб турганлар ҳам халқаро ҳуқуққа асосан турар жой ҳуқуқига эга. Турар жойидан чиқарилган барча шахслар, халқаро ҳуқуққа биноан, муқобил турар жой ёки мутаносиб товон билан таъминланиши лозим;
- инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига асосан соғлиқни сақлашга доир ҳуқуқларни ҳимоя қилиш мажбуриятлар руҳида соғлиқни сақлаш конституциявий ҳуқуқни қўллаш;
- инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқига биноан мажбуриятлар руҳида меҳнат ҳуқуқларини ҳимоялашга қаратилган ҳуқуқий асос қўлланилишини таъминлаш ва жумладан мажбурий меҳнат ҳолларида суд ҳимояси воситаларини таъминлаш.

Юристарлар, жумладан судьялар учун тегишли профессионал ташкилотлар ўтказадиган тренинг ва малакани ошириш тадбирларда халқаро ҳуқуққа биноан ИИМ ҳуқуқларини қамраб олиниши лозим.

Шунингдек, суд тизими институтлари мунтазам равишда хусусий БМТ Шартнома органларининг ИИМ ҳуқуқлари талқин қилинган қарорларини эълон қилиб бориши ва уларни маҳаллий тилларда судьяларга етказиши лозим.

Судлар нафақат расмий, балки ҳақиқий ва самарадор мустақилликка эришишга қаратилган ялпи қамровли ислохотлар йўлга қўйилиши лозим. Суд фаолиятига ижроия ва қонунчилик муассасалари томонидан ноўрин, жумладан *de jure* ва *de facto* (қонунга биноан ва аслида) мустақил Олий судьялар кенгаши ва унинг жараёнлари орқали аралашувнинг ҳар қандай шаклларида барҳам бериш лозим. Шу муносабатда БМТ махсус маърузачисининг Ўзбекистонга келиши натижасидаги Судьялар ва адвокатлар мустақиллигига тегишли тавсиялар тўлиқ тадбиқ этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Қарорлар тарафлар ва жамоатчилик томонидан равшан юридик қоидалар тадбиқ қилинган ва адолатли кўриб чиқишда лозим баҳолаш қўлланилди, деб қабул қилиниши учун уларнинг сифати оширилиши лозим.

Судьяларни тайёрлаш муассасалари тузган судьяларга мўлжалланган малакани ошириш дастурларида ҳам судлар мустақиллиги, этика ва ҳисобот бериш, шунингдек суд қарорлари сифати масалалари назарда тутилиши лозим.

Суд органлари суд қарорлари жамоатчиликка, жумладан онлайн воситалар орқали етказилишини таъминлаш учун изчил чораларини кўришлари лозим.

Аҳоли одил судловга мурожаат қилиши осонлигини таъминлаш мақсадида жамоатчилик, жумладан ногиронлиги бўлган кишилар, суд биноларига киришини осонлаштириш лозим.

Ижроия ҳокимият ва парламентга доир тавсиялар

Ўзбекистон ҳуқуқий тизимида жорий этилган халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуққа нисбатан устунлиги амалда қўлланиши лозим. Халқаро ҳуқуқ, стандартлар ва инсон ҳуқуқлари амалиёти, жумладан ИИМҲХПи борасидаги амалиёт ҳуқуқий, бошқа

мақсадлар қаторида халқаро ҳуқуққа биноан мажбуриятлар, жумладан тенглик ва камситмаслик, турар жой, соғлиқни сақлаш, меҳнат ҳуқуқлари, одил судловдан баҳраманд бўлиш масалаларига ва ИИМ ҳуқуқлар бузилганда ҳимоя қилиниш мажбуриятларга мувофиқлик таъминлашга қаратилган ислоҳотлар учун давомли дастурни тартибга солувчи асос бўлиши лозим.

БМТ шартнома органларининг ИИМ ҳуқуқлар борасидаги тавсиялари, жумалан даврий ҳисобот жараёни, шунингдек Инсон Ҳуқуқлари Кенгашининг Ялпи Даврий Обзори натижалари асосидаги тавсиялари фуқаролик жамият билан маслаҳатлашувни ўз ичига олган тузилмали жараён орқали тўлалигича бажарилиши лозим.

Ўзбекистон ИИМ ҳуқуқларни ҳимоя қилишни таъминлаши мумкин бўлган қўшимча халқаро ҳужжатларга қўшилиши лозим. Бу ҳужжатлар сирасига БМТнинг Ногиронлиги бор шахсларни ҳимоя қилиш конвенцияси ва унинг факультатив протоколлари киради. Бундан ташқари, Ўзбекистон БМТнинг тегишли шартномаларига биноан ҳимояланган ҳуқуқлар бузилишида тиклашни истаб БМТнинг шартнома органларига индивидуал алоқа (шикоят) билан мурожаат қилишга имкон берадиган тартибларга қўшилиши лозим: булар сирасига Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактга Қўшимча протокол, Хотин-қизларни камситишни бар-тараф этиш конвенциясига Қўшимча протокол, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга Боғланиш тўғрисидаги қўшимча протокол киради.

Парламент бевосита ва билвосита камситишни тақиқловчи ва тенг ҳимояни жамоат ва хусусий секторларида барча асосларда кафолатловчи ялпи қамровли камситишга қарши қонунларни қабул қилиши лозим. Қонун ҳужжатлари судлов ва маъмурий тартибда кўриб чиқишда камситишдан жабрланувчиларга ҳимоя воситаларидан фойдаланиш ва товонни, жумладан лозим бўлган ҳолларда ҳуқуқий маслаҳат ва ҳуқуқий ёрдам орқали, кафолатлаши лозим.

Парламент Адвокатлар палатасининг мустақиллигини, хусусан ижроия ҳокимиятдан мустақиллигини тиклайдиган қонунларни қабул қилиши лозим.

Қонун чиқарувчи ҳокимият жинойий бўлмаган ҳолларни, шунингдек ИИМ ҳуқуқлари ҳолларни қамраб оладиган тўлиқ фаолият кўрсатадиган тизимни барпо этиш, шунингдек ИИМ ҳуқуқлари ҳолларида одил судловдан баҳраманд бўлишни кучайтириш мақсадида Ҳуқуқий ёрдам тўғрисида қўнунни қабул қилиши лозим.

Хусусий ИИМ ҳуқуқларга доир тавсиялар

Турар жойдан чиқариб юбориш тартиби ва амалиёти халқаро ҳуқуққа мос бўлиши лозим, у ҳақиқий маслаҳатлашув, мувофиқ хабар қилиш, мувофиқ ахборот бериш, ҳукумат ҳужжати, чиқариш жараёнида лозим шароит стандартларига жавоб бериши лозим. Шахс турар жойдан чиқаришига норози бўлган ҳолларнинг барчасида самарали ҳимоя воситаларидан фойдаланиш имкони берилиши лозим. Мажбурий чиқариб юбориш барча ҳолларда, бу хусусий, давлат ёки бошқа турар жойдан бўладими, тақиқланиши лозим.

Сифатли соғлиқни сақлаш хизматлар мавжуд бўлиши, улардан фойдаланиш имконияти таъминланиши (жумладан жисмоний, иқтисодий ва ахборотдан фойдаланиш имконияти), мақбул ва мамлакатдаги ҳар бир киши учун ҳеч қандай камситишсиз, яхши сифатли бўлиши лозим. Соғлиқни сақлаш хизматлари қонун билан таъминланган ерларда амалда ҳеч қандай камситишсиз улардан фойдаланиш имконияти бўлиши лозим.

Иш жойида камситиш масаласи, айниқса жинсий тегажоллик каби жинс асосидаги камситиш давлат сиёсати даражасида устувор масала сифатида жамоатчилик ва иш берувчилар орасида хабардорликни ошириб, кўриб чиқилиши лозим. Аёллар

ҳомиладорликлари натижасида камситилишдан жабр кўрмаслиги лозим. Иш жойида жинсий тегажўғлик ёки бошқа камситиш ҳоллари тахмин қилинган ҳолларда суд ҳимоясидан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлиши лозим.

Меҳнат ҳуқуқларини тартибга солувчи миллий ҳуқуқий асосга риоя қилишни таъминлаш чоралари кўрилиши лозим. Хусусан, мажбурий меҳнат ҳоллари бутунлай тугатилиши лозим. Меҳнат ҳуқуқига доир ҳолларда шахслар шартномавий ҳимоясиз қолганларида, шахсларга халқаро меҳнат ҳуқуқи ва стандартларига биноан барча зарур ҳимоя воситалари тақдим этилганлигини таъминлаш мақсадида умумий қоидалар қўлланиши лозим.

ЮХК — Комиссия аъзолари

2021 йилнинг май ойи учун (янгиланган рўйхат қуйидаги манзилда жойлаштирилган: www.icj.org/commission)

Президент:

Проф. Роберт Голдман, АҚШ

Вице-президентлар:

Проф. Карлос Айяла, Венесуэла

Судья Радмила Драгичевич-Дичич, Сербия

Ижроия қўмитаси:

Судья сэр Николас Братца, Бирлашган Қироллик

Леди Силвия Картрайт, Янги Зеландия

Хоним Роберта Кларк, Барбадос—Канада (Раис)

Жаноб Шаван Жабарин, Фаластин

Хоним Хина Жилони, Покистон

Судья Санжи Монагенг, Ботсвана

Жаноб Белисарио душ Сантуш кичик, Бразилия

Комиссиянинг бошқа аъзолари:

Проф. Кён-Ван Ан, Корея Республикаси

Судья Чинара Айдарбекова, Қирғизистон

Судья Адолфо Азкуна, Филиппин

Хоним Ҳадил Абдел Азиз, Иордания

Жаноб Рид Броди, АҚШ

Судья Азҳар Качалия, ЖАР

Проф. Мигель Карбонелл, Мексика

Судья Мозес Хунгве Чинхенго, Зимбабве

Проф. Сара Кливленд, АҚШ

Судья Мартина Комте, Франция

Жаноб Марзен Дарвиш, Сурия

Жаноб Ғамал Ҳайид, Миср

Жаноб Роберто Гарретон, Чили

Хоним Нагла Ҳайдар Ал Аддал, Ливан

Проф. Михело Хансунгуле, Замбия

Хоним Гулнора Ишанханова, Ўзбекистон

Хоним Имрана Жалал, Фижи

Судья Калтум Кенноу, Тунисия

Хоним Жеймсина Эсси Л. Кинг, Сьерра-Леоне

Проф. Сезар Ланда, Перу

Судья Кетил Лунд, Норвегия

Судья Кинисиле Мабуза, Эсватини

Судья Хосе Антонио Мартин Паллин, Испания

Проф. Хуан Мендес, Аргентина

Судья Чарлз Мкандавайр, Малави

Судья Ивон Мокгоро, ЖАР

Судья Тамара Моршчакова, Россия

Судья Вилли Мутунга, Кения

Судья Эгберт Майер, Нидерланд

Судья Жон Лоуренс О'Мили, Австралия

Хоним Микико Отани, Япония

Судья Фатсах Угергуз, Жазиоир

Д-р Ярна Петман, Финляндия

Проф. Моника Пинто, Аргентина

Проф. Виктор Родригез Ресция, Коста-Рика

Жаноб Алехандро Салинас Ривера, Чили

Жаноб Михаэль Сфард, Исроил

Проф. Марко Сассоли, Италия—Швейцария

Судья Ажит Пракаш Шох, Ҳиндистон

Судья Калян Шреста, Непал

Хоним Амбига Среневазан, Малайзия

Судья Марван Ташани, Ливия

Жаноб Уилдер Тайлер, Уругвай

Судья Филипп Тесье, Франция

Судья Лилиан Тибатемва-Экирикубинза, Уганда

Судья Штефан Трексел, Швейцария

Проф. Родриго Упримни Йепес, Колумбия

